

5(148)
349

ISSN 0235.0688.

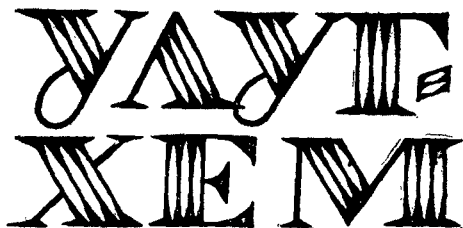

YAMPI XIEMI

76 1991

Чечен чогаал
жеткүүлү
1966 - 1991

Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
Эвилели

НОМЕР ДЕ:

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

К. Кудажы. Уйгу чок Улуг-Хем
М. Кенил-Лопсан. Дайзын уруу
Ш. Куулар. Чиргилчинниг оруктар
М. Дуюнгар. «Кандыг хайга алыстың, оглум?»
А. Хоюгбан. Чуржу.
В. Монгуш. Дорала. Майгын. Өрелиг кижги.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Ю. Кюнзегеш, О. Сувакпит, М. Доржу, К. Чер-
лиг-оол, Н. Куулар, Ф. Потылицын.

ХЕРЭЭЖЕН ЧОГААЛЧЫЛАР
ХҮРЭЭЛЕНИ

Е. Танова, С. Козлова, М. Рамазанова, З. Нам-
зырай, А. Жовалыг, Э. Цаллагова, Л. Санчай,
Г. Принцева, С. Өндүр болгаш өскелер-даа.

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ
КЫЗЫЛ.

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Ч. Чап. Артыкка меңге чурттаар.

ББК 84—4—5 Тув.
У47

Редакция коллегиязы:

ҮЕРЖАА А. К. (харысалгалыг редактор),
КУУЛАР Ч. Ч., КОЗЛОВА С. В., КЮНЗЕГЕШ
Ю. Ш. (редактор), ПРИНЦЕВА Г. И., ХАДА-
ХАНЭ М. А., ЧАП. Ч. М.

*Сеткуулге келген чогаалдарны рецензиялаvas.,
дедир эгитпес..*

$\frac{4702580600-18}{У 133(01)-91}$ 23—91

47.2.58.6
ББК 84—4—5 Тув.

© Тыванын ном үндүрер чери, 1991.

Тоожулар, чечен чугаалар

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

Романның мөңгүн тому үнүп турда, бирги номнуң редакторлар-биле чөрүлдээлиг он алдыгы эгези болгаш ийиги номнуң чамдык эгелери хем-чээл ужурунда кирбейн барган. Ам ол эгелерни номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

БИРГИ НОМ

ОН АЛДЫГЫ ЭГЕ

Хуюктаан улус Чудурукпай сугдан ам-даа тараваан.

Херик чейзең бурганнаан уруунуң сөөлгү доюндан боскунче дайнам эът-даа ажырбаан, сыкырым арага-даа ишпээн. Улус аразынга туруп чадап каан. Херик чейзең өөнгө баргаш база олуруп-даа, чыдып-даа, удуп-даа шыдаваан. Кара хилинчээн көргөн. Чадап-чадап кааш, демир-хүүрек алгаш, багда турган аъдын мунгаш, Кызыл-Тей кедээзинче шимейтип-ле каан.

Дээр караңгы. Ай чок. Соок хат.

Чай оъду кескен күскү семис аът ээзиниң албадаарынга тын харамдыгып, чаашкын суу чара шаап каан хан'ы кооргалдарны, бөкпек-бөкпек тенниг хараганнарны ажыр шурап бар чораан. Сайлыг черлерге мал даванының тевиинге каккылашкан даштардан кызыл сырылар чаштап тургулаан.

Ол орукту Херик чейзең караан дуй шарып-даа каар болза часпас. Чевегге кызыл-дустаан кижилер орнукшударынга киржип чеже чорбаан. Амдыы чаа-ла, хүндүс база чораан. Бодунуң төрээн уруу Эрелзеңмааның мөчүзүн ында аппарып каан. Шагдагы ышкаш чер кырында салып кагбаан, чер иштинде хөөп каан.

Эрелзеңмааның сөөгү чер кырынга чыткан болза, Херик чейзең хилинчектенмес турган ийик. Караңгыда ооң караанга чудурук дег алдын ай, хүн дег чайыннап, ол-бо былдап, өрү-куду ужугуп, чейзеңни кыскарып, ымзандырып чоруп-ла турган. Чудурук дег алдын оюн эвес! Казар, казар...

Кара чаңгыс хөөр чанынга доктаагаш, Херик чейзең боду билбейн дүже халааш, аьдын чап-чаа чоңгузуг херимге баглай тыртып каан. Оон хөөр кажаазын арта калып кээп дүшкөш, ам-даа довурак кургаваан мортук адаанга ийи дискек кырынга олуруп алган. Чаа ёзу-биле бакында беш-адыр оюп каан маанайже кезек када көрүп алган орган.

Херик чейзең ийи холун тейлей туткаш, сымыранып-ла эгелзэн: «Омманипатнихом. Бурганым, өршээп көр. Багай ачаң-дыр мен, уруум. Кортпа, кортпа. Сени көрүп аар дээш чедип келдим, уруум. Олуруп чадап кагдым. Ам база сени көрүп алзымза, угааным орталаныр боор. Кортпа, уруум. Багай ачаң-дыр мен...»

Орган кижини хеп-хенертен туп-тура халааш, мортук кырында улуг даштарны кажаа ажыр октагылапкаш, демир-хүүрзэн туткаш, каңгырадыр, коңгурадыр кастына-ла берген. Өргө үңгүрү каскан ыт-даа чурумнуг болгай, довурак чаңгыс черге овааланыр, чейзеңниң тоо быдаргай дүжүн турган. Ооң хөрзэ эдип, күскү соок агаарны-даа, довурундаа холуй ажырып-ла турган.

Херик чейзең далажыр дээш чүнү-даа эскербээк. Оон байгы сагыжы-ла бо: чер чыраалакта хөөрнү билдирбес кылдыр эдип-чазап четтигер херек. Ол эл үскен эмдик буга дег, касканнынып-ла турган. Бир миннирге, ооң хөрзэ ханзаан. Довурак кырынга олуро дүшкөн. Хөөрнүң мортуу оргулангаш, элзэн оңгарланып кире берген болган. Чейзеңниң тону иштинден өдө берген, соң хөрзэн куду дер-суу борбак-борбак маңнашкан.

Олурар, дыштаныр чай чок. Херик чейзең тура халааш, тенок аарыг кижини дег, уш-баш чок, кастына-ла берген. Черже ханылап кирген тудум изинге албыгып, тонун, бергүн уштуп октапкан. Орту четкен боор мен деп, хөңнүн чазамыктаан.

Ынчан кижини кускуннаан ышкаш болган. Херик чейзеңниң ыңдында-ла дерлиг арны улам изиш дээш, чаактарының шыңганнары тыртыжып, чулчургайлары ойбаңайны берген. Кортканындан холу-буду сириңайнып, кезек када дыңнаалаан. Чаяан бооп, ыракта берү улаан. Кортук кижиниң кулаа дыжы дижир, катап-катап ылавылаан. Бир берү үнү чанында дагда дыңналган, оон ескези — арай ыракта хевир-

лиг. Күзүн бөрүлөр черле ыңдыг, өөр-өөр чоруур, караңгы-да чидиржип алгаш улужар. Оон ыңай ол шагда өлгөн кижилер сөөктерин чер кырынга салгылап каар болгаш, бөрүлөр даңгаар-ла чевеглер таварыыр, оон ыравас турган. Кижиги эъди чипкен бөрүнүң караа көзүлбестеп, туразының улуу дам баар дижир.

Херик чейзең оожурган алгаш, база катап-ла кастынып кирипкен. Удатпаанда пөс-биле шып каан хааржакка чеде берген. Хүүрек бизи дээрге, ишти хос чүве дег, көңгүрт кыңыр, кижиги кулаанга анчыы сүргей. Ынчалза-даа казар апаар.

Хааржакка чейзең чеде бээрге, ам бир моондак таваржып келген: бижек-даа, маска-даа албаан болган, халыпты чүнүң-биле тура кагыбыр? Херик чейзеңниң сөөк бажы дээр кызаңнааны дег дурген бодап турган. Демир-хүүрөөн сывындан даш-биле ушта шаапкан. Ооң даашкыры мырыңай кедергей болган, ыракта аалдар ишти дыңнап каар чыгыы.

Херик чейзең хүүрек бажы-биле хааржак тиин кагып-ла эгелээн. Экизи көргөн, ийи-үш кадаг кыжырадыр дагжааш ковайып келгилээн. Хол-биле тырткаш күш четпээн. Чейзең херлиш дигеш, уруунуң сөөгүнүң хааржааның кырынга уйнаштыр чыдыпкан. Бир кадагны джиги-биле алгаш тура соп келген. Оозун довурак-доозунун кыжырадыр дүкпүрүпкеш, база бирээни ызыра шаап алган. Херектиң ужурун биле берген кижиги кадагларны хүүрек демири-биле кагып, диштери-биле ушта тыртып-ла турган. Адак соонда хааржактың аңгайып келген халывының бажындан ийи холдап туткаш, буттарын хөөр дүвүнге хере тепкеш, ону камхайыра чок, кыжырадыр тура соп келген. Халып кырын далашканындан эки аштап албаан болган, довурак-хамырак хааржак иштинче шылырадыр урдуна берген. Херик чейзең база катап арга чадаарда сымыранган: «Кортпа, кызым. Багай ачаң-дыр мен. Сени көрүп аар дээш чедип келдим. Бурганнаан кижиги эки дыштан, уруум. Дириг кижиги чурттаар апаар. Кортпа, уруум, багай ачаң-дыр мен...»

Херик чейзең уруунуң сөөгүн шып каан торгуну ажа соккаш, Эрелзеңмааның оң талакы ийинче холдаан. Өлгөн кижиниң эъдиниң соогу аажок болган. Ылап-ла ында. Чудурукпай шак ол черде суккан. Чейзең ийи караа-биле көргөн. Кандыг-даа маргылдаа турбас. Ол дээш мөөрейлежип, баш-даа кестирип болур. Тыныжы кыскалап, холу сиринайнып, караа шокараңайнып келгеш, шээжилеп алган черин суйбапкаш, Херик чейзеңниң дылы агарып калган.

Алдын чок!

Херик чейзеңниң ханы доктаай берген ышкаш болган. Эъди соой берген. Ыжык черге чыткан өлген кижиниң бир-ле ужуру билдинмес чигзиг-даа ышкаш чыды ам-на думчукка келген. Чейзеңниң хөңнү булганып, бажы дескине берген. Ол аразында ийинде чүве хөлүрт дээн. Эрелзеңмаа шимчеш кылынган ышкаш болган. Хөөр иштиңде кижичи сырбаш дээн. Чүү-даа эвес, оңгар ийинде шык довурак буступ дүже берген. Ол чыткан кижичи сөөгүн хөме берген.

Херик чейзеңниң бажының иштиңде чаңгыс-ла бодал эмдик аът дег дывылап чоруп турган: «Алдың мында! Хааржак иштиңде!» Оон далажып, тын харамдыгып, хааржактың ол-бо талаларын үжегилээш чүнү-даа тыппайн, Эрелзеңмааның сөөгүнүң ийи эктиңден туткаш, ковайтыр соп келген. Уруунуң арнында дүшкен довурак-доозун, сай-даш шылырадыр төктүп баткылай берген. Көжүп калган сөөк ээлбес, бүгү мага-боду-биле көдүрлүп келген. Шак ол өйдө улус шимээни дыңналган. Херик чейзең мөгүдээш, уруунуң сөөгүн оскунупкан. Эрелзеңмааның бажы хааржак эрийнге чык кылдыр үскен.

Караңгы оңгар дүвүңгө Херик чейзең кезек када кулак салып орган. Шынап-ла улус ытташкан. Мырыңай чоокшулап кел чыткан. Чудурукпайның дунук үнү дыңналган. Ынаар Саванды дыйылаан. Ооң сөөндө бодунуң кадайы ыглаан. Кончуг аза Элдеп хамның өлген кижичи сүнезини-биле чугаалажыр дээш кел чыдары ол-дур. Ат болган! Чорбас болза хоржок! Барып-барып уруунуң хөөрүнүн иштиңге туттуруп алза, Херик чейзеңге хүрүм болур.

Херик чейзең оон ыңай туттунуп шыдаваан. Дүвү-далаш тон, бергүн кедипкеш, оңгардан үне халаан. Херимни артааш, караңгы дагны өрү сыр кара маңы-биле ыңай-ла болган. Элээн өскээргейлеп алгаш боданырга, хөөрде аъдын каапкан болган. Ынчап болбас. Аъдын улус доран танып каар.

Херик чейзең хай-халап-биле дедир-ле халып баткан. Кара хаяга тепкеш бир дукпуртчуланган. Тура халааш чаагын суйбаарга, өл болган. Ону херекке-даа албаан. Улус чедип кээр ийне дээш, чевегже карак-кулак чок маңнап-ла орган.

Хөөрге халып келгеш, чейзең аъдының дынын чежип чадааш үш түрөөн көргөн. Далажырга холдары туттунмас. Кара өш, шивейликтир доңнап каан болган. База-ла диштеп, хемирип эгелээн. Арай деп чежип алырга, күскү соокка дериткеш шыырныккан аът четтинместээш туруп берген. Дап бээрге мырыңай хоржок, дедирленир. Ынчан ам угааны орталанып келген, эзеринге олурупкаш кымчыланыпкан.

Элээн ырап, бедик тей кырынга үнүп алгаш, Херик чейзең ам-на оожургап, улустуң шимээнин дыңнаалап олурган.

Чеже боор, узун-даа бол, күскү даң кажарарып орган. Ынчанмайн канчаар, кежээден бээр шаг болду ышкажыл: уруунуң хуюунга база олурушкан, өөнге келгеш удуп чадап база үүлезин бараан, Кызыл-Тей чедир база шапкан, хөөр казарынга та чеже үе үндүргөн кижиги?

Кандыг аайлыг чоор? Чевегге кижилер-даа келбээн. Улус шимээни-даа сураг. Херик чейзең аза-четкер бодап, кулаанга бүзүревейн, чушкугулаан-даа.

Хенертен ырак эвесте эзирик улус ырлажы берген. Ол-дур дээш, чейзеңниң чүрээ чыыртылаш дээн. Баштай чоон үн дыңналган, ооң соонда чингезжек үн. Ынчаар уурук-суурук ырлажып чоруй чириңайчы-ла берген. Херик чейзең ам ылавылап дыңнаарга, катканың кижилер ырлажыр боор ийик, бөрүлөр улужуп турар болган.

Херик чейзең аштаан улдуруктарга хорадааш, аъдын чула кымчылааш, чевегге чизиредип кирипкен: «Дилээр, дилээр. Далашпас болза талаар, чер чырып эгеледи...»

Шапшышаан келгеш, аъдын баглай соп кааш, чейзең херимни ажа халый берген. Оон хөөр дүвүн бакылапкаш, Херик чейзең дегийт ойда дүшкен: Эрелзеңмаа ковайып алган, бажын дырап, элеңайнып орган! Карактары дээр-бектер-ле, кылаңайндыр хып турган! Чүрек дээрге хөректен ушта халый бээр часкан.

Херик чейзең дезип ыңай боор бодаан. Ынчалза-даа чудурук дег алдын кончуг. Өлүгнүң-даа, диригнүң-даа холундан алыр херек!

«Мен-дир мен, уруум, багай ачаң...» Херик чейзең хөөр иштин ээгип көре берген. Эрелзеңмаа турар дээш шимчени берген ышкаш болган. Хөөр бакылаан кижиги ойлаар чай алынмаан. Уруу куураш дээн соонда, бир-ле чүсениң чалгыны Херик чейзеңниң арны-бажынга дээп эрткен. Үгү!

Херик чейзең улус шимээнинден дезип, бөрүлөр улууру дыңнап чоруп турар аразында улуг кызыл үгү хөөр иштинче киргеш, өлгөн кижини соктай бергени ол-дур. Үгү ол ушкаш, ырак эвесте хаяларга баргаш эдип-ле орган. Чевегде чаңгыс кижиге кончуу сүргей кылдыр дыңналган: «Кижиге өлүп, кижиге эди чип, үү-хүк, үү-хүк!»

Хей чүве, дириг кижиге бөрүден, үгүден корткаш чоор мен кылдыр дүүредир бодангаш, Херик чейзең дидимнели берген. Эрелзеңмааның карактарының орнунда ийи кара

үт өңгерерген. Ыя аразында үгү оларны уштуп чип четти-гипкен болган. Ында чүү боор, ийи каракты ийи катап ажырды-ла ыйнаан.

Херик чейзең уруунуң демир дег соок, ыяш дег ээлбес хол-буттарын көдүрүп, ол-бо ийлерин сири-кавы чиңчерлеп-ле турган. Бирде дыргак-даа туттунар, бирде аяк-даа туттунар. Соңгу назыда херек эдилелдери ыйнаан. Эрелзеңмааның бир быктынче суйбаарга, холунга чудурук дег кадыг, аар, соок чүве туттунуп келген. Чейзеңниң чүрээ шимирт диген. Алдын! Ону алгаш, дүрген-не джи-биле ызырып көрген, ...даш болган. Оңгар ийинден чуглуп кире бергени ол-дур. Диленген холдар карбаңыйып-ла турганнар.

Дээрде бир-ле коргунчуг үн «каарк!» дээн. Херик чейзеңниң ыңдында-ла бош чүрээ ам серт-даа дивээн. Алдын чок, ооң коргар шаа эртип калган: Кускуннар-дыр, сек соктап амдажаан кулугурларны...»

Херик чейзеңниң бажынга бир-ле бодал чык дээн: Эрелзеңмааның хааржаан хөөрже киир бадырып турда, ооң чанынга Чудурукпай биле Буян черле өскелиг ээреңейичип турдулар, алдынны олар алган.

Херик чейзең арнын дуй туттунгаш, хараадаанындан ыглапкан. Үпчү боду сириңайны берген. Диштери хыңңайнып кыжанган: «Маңгыр чейзеңниң алдыны — мээң алдыным! Чудурукпай биле Буянга черле бербес мен! Ооң орнунга оларны бо ийи холум-биле боой туткулап каар мен! Өлген адам эъдин чиир мен! Эжен-деңгерлерим!»

Уруумаылаан Херик чейзең ам чүнү-даа камнаваан. Хааржактың халывын октаарга, оңгар иштинче кагыла берген. Ону эде салбаан-даа. Боду хөөр иштинден аныяк оолдар дег, адаа чиик үне халып келген.

Чер мырыңай чырый берген. Далашпас болза хоржок.

Херик чейзең хүүрөөн катап сыптааш, оңгарны хөөп-ле эгелээн. Довурак-доозун, сай-даш уруунуң сөөгүнүң арны-бажынче-даа, үпчү-бодунче-даа дүжүп-ле турган.

Хүүрек даажы үзүктелбээн. Хая-даш каңгырткайнып, довурак-доозун буругайнып-ла турган. Үр болбаанда хөөр кыры дескилежи берген. Херик чейзең маанайны шашкаш, хөөр кырын өпейтип каан. Ужур-дүр дээш, кижилер эскерип каарындан сезингеш, хөөр кажаазының даштында улуг даштарны ёзу барымдаалап киир октагылапкан. Истерин бичии балагылаан-даа. Ынчалза-даа оон каразынган херек чок, ол шагда чевег черге кым-даа келбес турган: коргар, азааргаар.

Чер шуут чыраан. Херик чейзең улустан чаштып, эзериниң кырынга ыгыйыпкаш, ажыт-чажыт черлеп хал чаныпкан. Эшкедээш аьдын камнаваан. Өөнге кели-салы дөрде ширтек кырынче барып ушкан.

Ол-ла дораан уруунуң хуюунга олура хонган кадайы чугааланып кирип келген.

— Па!— деп, оозу кайгаан. — Аьдыңның чүге дербузу кургаваан буруңайнып турар чүвөл? Кайнаар шаап чордун? Кырган аскыр ыттың кыстап чорааны ол бе? Бээр көрем, арны-бажыңның кончуун, хан-чин. Пуу, идик-хөвиңни, кижиге көөр арга чок, куу довурак. Бо каяа улчул чораның ол?

Тос уралыг чейзең өчүүн салыр эвес, таарыштырып каапкан.

— Уруун оскунган, ажыг-шүжүгге алыскан кижиге арага ижиптерге, кожуун когарай бээр эвес, суму суларай бээр эвес — деп, Херик чейзең мегелеп эзириичеңнээн. — Ийи аал аразынга ужуп калган-дыр мен. Довуракта чыдыр мен. Оон аьттанырымга, кончуг бөрү ужуп каапкан. Эзеңгиге сөөртүнүп, аьтка тептирип турдум. Оорга-моюн, арын-баш карак-ла. Бүдүн чер чок. Ии, соогун. От-көстен салып көр... Шо-шо...

Кадайы ынаар ыяш-даш, хууң-сава кеңгиреди берген. Хойтпак тигер дээн боор.

Херик чейзең чылан хораны дег каргыш-иргигин төп-ле чыткан: «Алдын, алдын... Адам аяан дедир ызырар мен, ыдым кезин аңдара кедер мен. Чудурукпай биле Буян ийиге чырык хүн көргүспес мен...»

ИЙИГИ НОМ

ЧЭЭРБИ УШКУ ЭГЕ

Москвага эмчи техникумун дооскан соонда Аайнаның ады документ ёзуугаар өскерлип калган — Аня, Анна деп орусчуй берген. Фамилиязын чүү дээрил? Ол шагда тывалар фамилия кылдыр эрги сумузунуң адын ап турганнар. Кыргыс, Ондар, Монгуш дээн чижектиг. Кандыг-чүү-даа бол, эртем-сургуулдуг кижиге болгаш, орта Аайна таарзынмаан. Азы Анна Сүлдем дээр бе? Чок, Аайна орта база эптежиң чадал каан. Ачай деп чаңчыккан-даа бол, барып-барып кыс кижиге кырган-ачазының адын канчап фамилия кылып боор. Черле ынчаш ол шагда тывалар эр, кыс аттарны онза

сагыыр турганнар. Аайна черле сарыылдыг уруг турган, ынчангаш төрөөн иезинге тураскаал кылдыр авазының адын ап алган: Анна Суузунмаа. Ам документилендеринде шуут ынчаар чурумчуй берген.

Анна Суузунмаа. Бодун ынчаар адаттыныптарга, ооң угаанынга хөй-ле төөгү кирер турган — баштай муңгаранчыг: бичии Адауска чорааны, өскүстен өлбээни; ооң соонда өөрүнчүг: кырган-ачазының Моолдан Аайна деп орус эмчииниң адын эккелгени, Москвага өөрөнгени, бодунуң база эмчи апарганы...

Анна Суузунмаа. Ол ат ээзинге чараш, тааланчыг дыңналыр болган. Анна Суузунмаа — эң баштай Москвага эртем чедип алган тыва кыстарның бирээзи. Анна Суузунмаа — эң баштай эмчи болган тыва кыстарның бирээзи.

Анна Суузунмаа ам чүгле ажылдаксап турган. Ону ынчаар улуг Москва, ынак башкылары өөредип каан, эң ылаңгыя техникум директору орус башкы Анастасия Ивановна Жукова, партком секретары украин башкы Павел Васильевич Лебеда — Чашпан-оол. Ынчалза-даа Анна Суузунмаа баштай чаныксап турган. Кырган ада-иези Аайназын манааш, моюннары узайгылай берген, көк баштарын өг дүндүүндөн уштуп алган көрүп орлар боор. Азы кырган-авазы орнундан туттунуп алган чыдыр ирги бе?

Ийе, Анна Суузунмаа баштай ыяап-ла чанар ужурлуг. Ооң кырган ада-иезинге, ха-дуңмазынга, арат-чонунга чугаалаар чүүлдери-ле хөй. Саян сыннарын ажыр барык-ла чадаг кылаштап ашканы, демир-орук, Москва, Кремль, театрлар, парктар, метро, Кара далай, төнмөс-даа, кыска-даа дөрт чыл... Ону төөгүүрүнге каш хонуктар эвес, бүдүн айлар херек-тир ийин.

Анна Суузунмаа ыяап-ла чанар ужурлуг. Ажыл — ооң соонда. Ажыл кайнаар-даа барбас. Ажыл — Анна Суузунмааның оруунуң аксында.

Москваның соонда Кызыл дээрге ады найысылал боордан, хоорай-даа эвес, суур-даа эвес, анаа-ла шыпшың сууржугаш болган. Дөрт чыл мурнунда аңаа Аайнаның бажы эргип турган болгай. Ам ол оожум болгаш тааланчыг сагындырган. Кудумчуларынга кылаштаарга шуут-ла дыжы ханар.

Кандыг-даа ажыл-херектиң чаражы — ооң үре-түңнелинде. Тывадан Москваже өөрөнип чоруткаш, эң баштай эмчи эртеми чедип алган беш кысты кым-даа чүгле мактаар болган. Өөрүшкү-даа, маңнай-даа ында.

Кандыг-даа даргага баарга, чаңгыс сөс чугаалаар болган:

— Ажылдаар.

Черле ынчаш ол шагда чугаа чаңгыс-ла ындыг турган: ажылдаар. «Шөлээ» деп сөс сөөлзүредир тыптып келген. Уениң негелдези база ындыг турган — аныяк республикага хөй ажыл херек, эртем-билигиг хөй кижилер херек. Эмчилерни ийи холдуң эвес, чүгле чаңгыс холдуң салаалары-биле санап болур.

Анна Суузунмаа чанар дугайында дилег кылбаан.

— Каая барып ажылдаар мен?

— Эмиге.

Чүү черил, чүнүң черил, чүде черил деп, Анна айтырбаан. Чону өөредип каан соонда, чонунга ажылдап бээр — аныяк эмчиниң даңгыраа ол.

Чаңгыс-ла Анна Суузунмаа эвес, ооң өөрүндөн кым-даа дыштаныр чай чок болган. Сарыг-Тараа ырак Бай-Тайгазының эдээнге кээп дүшкен, Серецмааны Барыын-Хемчикче октапканнар. Кызылга Хууракпан артып калган. Дакый-Сүрүң база.

Бир дугаарында чалыы назынның дүлгээзини болбайн аан, ийи талазында аныяк кыстарның сорунзалыы боор, Москвага эң баштай эмчи эртеми чедип алганнарның амыдыралы солун-даа, дүвүрөнчиг-даа эгелээн. Делегейде дески чүве чок, октаргайда оргу чүве чок деп, бурунгулар изин чидир чугаалап кааннар.

Эң солун төөгү база-ла Серецмаадан эгелээн. Ол чаа божаан уруун ап алгаш, Барыын-Хемчиктиң Аяңгатыга ажылдап турда, Николай Львов бо кылаштап келген. Шынап-ла чадаг базып келген. Бир эвес аныяк эр Москвага Арбаттан Солянкага чеде халып келген болза, ында кижикайгаар чүү боор. Маңаа ол шагда Тыва даштыкы күрүне турган, Москвадан Кызыл чедир орук белеп эвес, оон туржук Хем-Белдири биле Кызыл-Мажалык аразы безин ырак. Аяңгатыга Николай шынап-ла чадаг кылаштап чеде берген. Ооң даштыкы чурт баар бижикти канчап чедип алганын ам чүгле бурган билдир.

Үргүлчү-ле Москвага ышкаш чүве кайда боор, бо удаада Серецмаа биле Николайның аразынга чугаа бүтпээн. Ынча ырактан түрөп чораан орус эрний аас-кежи чүгле ол болган — чаа төрөөн кыс уруун көрүп алган. Чаш кижиниң бажының дүгүнүң сарыы, карактарының көгүлдүрү, ак шырайы адазы-ла олчаан болган. Ол кайгамчык чурумал Николайның амыдыралындан артык сагындырган.

Николайдан Серецмаа ооң артып каарын-даа дилевээн, боду ооң-биле кады чоруурун-даа күзевээн.

Чаш уруун аадып-чайгап, шаанга киир ошкап-чыттап, чассыдып-чассыдып алгаш, Серенмааже удур көргөш Николай чугаалаан:

— Сени бүгү назынымда манаар мен, Серемушкам...
Өске кадай черле албас мен...

Ооң соонда орус оглу Николай Львов Аяңгаты дээр тыва хемчигешти куду база-ла чадаг кылаштап бадышкан...

Амыдыралга мындыг кээргенчиг төөгүлөр база тургулаар чүве-дир.

А Дакый-Сүрүңнүң амыдыралыңга чүү болганыл? Ол кээргенчиг болурундан, харын коргунчуг болган.

1938 чылдың декабрь 29-туң хүнүндө, тодаргайлаарга, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Данчай сугларның «контрреволюстуг бөлүүн» боолап шииткениниң соонда ийи-ле ай ажып чорда, № 88 (241) «Хостуг арат» солунга парлаттынган «Дакый-Сүрүңнү хандыр хынаар херек» деп чагааны ном-чуптарга-ла, херектиң ужуру билдине бээр, кижиги эъди соолаш дээр:

«Улуг-Хем кожууннун Хендерге сумузунун хамаатызы херээжен Дакый-Сүрүң ам күрүнениң база бир чугула чери — эмнелге черинде ажылдап турар кижиги тур...

Дакый-Сүрүңнүң төрөөн адазы болза шаандакы Хендерге хүрээзиниң улуг камбызы чораан Шойдарның оглу Намбырал деп теократ лама болур чүве. Шак ол Шойдарларның төрөөннеринде чаңгыс-даа арат чыттыг кижиги чок, шуптузу-ла Демчи соржу, Бегзи демичи, Намбырал хелиң, Домбай хаа суглар дээн ышкаш арат чонну дарлап, мөлчүп чораан феодал-теократ идегеттер болур чүве...

Контрреволюстуг идегеттер Хемчик-оол, Дашпаа суглар Дакый-Сүрүңнүң честелери болур чүве. Контрреволюстуг Хемчик-оолдуң херээ илерээриниң мурнунда Дакый-Сүрүң ол контрреволюстуг Хемчик-оолду, ооң өөнүң иштин бажыңыңга эккеп шайладыр, боду Доржузу-биле кады ол контрреволюстуг ыт сегиниң бажыңыңга барып шайлаар турду, допчугузу-биле чугаалаарга, контрреволюстуг Хемчик-оол-биле, ооң өөнүң ишти-биле Дакый-Сүрүң, Доржу олар экономнуг болгаш политиктиг ханы харылзааны канчаар-даа аажок тудуп турдулар.

Контрреволустуг бөлүктүн херээ илерээже чедир
контрреволустуг феодал Дашпааның уруглары Дакый-
Сүрүннүң бажыңыга чурттап турдулар.

Мен бодап көөрүмге, Дакый-Сүрүннү эки хынап
көргөш, бир шиидин тывар болза чогуур.

Угун-Билир».

«Бир шиидин тывар».

Ол чүү дээни ол?

Билдингир херек-тир: истээр, сүрер, тудар, хорутдаар,
байысаар, бажыңнаар, шиидер, шөлүүр, оон кедерезе...

Анна Суузунмаа ам орталанып боданырга, Эми деп
чери талыгыр оран болган. Ойталаар арга чок, аныяк эмчини
чүгле «ажылдаар» деп сөс кыйгырып, харын-даа дужаап
турган. Ол шагда тывалар өдээнден үнмес чораан, ыңчангаш
өске черге барып ажылдаар деп чаагай үүле араттарга чаа
чүүл, кижилерниң хууда амыдыралыңга база бир хувискаал
болуп турган.

Дөрт чыл бурунгаар Саян ажыр өл-шыкта кылаштааны
Суузунмаага школа болган. Оон ыңай ол кара чажындан
аът кырынга өскен. Эми чедир узун орук аңаа ыңдыг-ла
чаа чүүл болбаан.

Тайга аразында сыскыла берген бичии суур аныяк
эмчиге таныыры, шагда-ла билири ышкаш сагындырган.
Чурттакчылары база өске бүгү кижилер дег болган. Алдын-
чылар эртенниң-не ажыл-ижинче далажып чоруп турганнар.
Ындыг болганда кижилер бүрүзүнүң хууда чымыжы, өг-бүлезе,
ажы-төлү база бар турду-ла ыйнаан.

Эмчи кижилер келирин Эми алдын уургайының эргелээр
чери баш удур билер турган боор, оон ыңай боттары база
негеп турган ыйнаан, бажың-балгатты даргалар дораан айтып
бергенер.

Эргелээр черниң бир-ле даргазы Анна Суузунмаа-биле
чугаалашкан соонда, чиктии кончуг каш сөс октап каан:

— Чурттаар бажыңыңар ол, дуңмам. Дүлгүүрү Демир-
Хаяда боор. Хирези орун-дөжек, аяк-сава шуптузу белен
дишкен чүве.

Анна кайгай берген — бүгү чүве белен, Москвага безин
ыңдыг эвес болчук чоп? Ынчаарга ам Демир-Хая деп чүү
кижи апарды? Таныыры ат болган. Өскен-төрөөн Барык
хеми-даа сагыжыңга кирген. Ынчалза-даа ыңдыг аттыг кижилер
чаңгыс-ла Барыкта эвес, бүгү Тыва улуг болгай.

Тайга ортузунда бичии ажык ийде кудумчулары орта

билдинмес суурну куду Анна ындыг-ла далаш чок, суурну өөрени аарак таваар бар чыткан. Ону ыпчаар эмчи сургуулу өөредип каан. Бажыңнарның даштыкы хевиринден, соңгаларның шилдеринден ында кандыг кижилер чурттап турарын аныяк эмчи билип алыксап чораан. Ооң бодалы-биле алырга, арыг агаар тайгада четчир-дир, бажыңнар чылыг, керимнер иштинде эт-септер эңме-сескелиг, соңга шилдери кылагар болза, ында кадык кижилер чурттап турар ужурлуг. Алдынчыларга алдындан артык чүүл ол-дур. Алдынны черден казып ап болур, кижилерниң кадымы ындыг эвес, ону чидирер болза алдын-биле-даа садып ап болбас.

Чай адакталы берген. Тере-Хөл тайгазының эң-не онза үези. Кат, тоорук бышкан. Суглар кара, дээр көк. Агаарны кижиге тынып-ла ханмас. Ооң үнезин эмчи кижиге билбес болза, ам кым билир.

Анна ол-ла бодалы-биле демги дарганың айтып берген бажыңыңга чеде бергенин эскербээн. Борбак бажың. Ийи бичии соңгазы арыг. Херээжен хол изи бар ышкаш.

Бичии чаданы өрү үнгеш, Анна эжикти сести аарак соктаан. Харыгы дыңналбаан. Ээлери чок бе дээрге, эжикте шооча көзүлбээн. Ол-даа канчаар, чугула эвес херек-тир, ол шагда улус шооча деп чүвеже ындыг-ла сагыш салбас турган.

Анна ам база катап элээн дыңзыдыр соктагылапкаш, харыгы чок боорга, эжикти ажыда тырткаш, шуут кирип келген.

— Ким сен бе? — деп, ынаар ыяш үзүк артында таныры ышкаш эр үн дыңналган. — Ажылдан келгеш, кум кынны берип-тир мен. Далашпа, аал, бичии чемнени шаап алыр бис. Тооруктаар черивис ырак эвес. Мен ыяк билир мен. Ынаар кым-даа барбаан. Гирей хаанның боо боолаар черинден мырыңай ырак эвес.

Анна ыт чок манап-ла турган. Эр кижиге ынаар шаанга кирип домактанып-домактанып алгаш, үзүк артындан таваар көстүп келген. Баарында бажының дас кара дүгүн чолдайтыр таарткаш, шала ийинден чара дырап алган, куу тоннуг кайгамчык кара карактарлыг, чуга шырайлыг, Эмиге көрүп көрбээни аныяк кысты эскерип кааш, ол кижиге үнү чиде берген турган. Анна база кайгай берген — Демир-Хая ышкажыл! Ол өөренип чоруур мурнунда Барыктан үш оол — Демир-Хая, Кошкар-оол база ооң акызы Хойлаар-оол алдынчылап чорутканнар болгай. Тывада ындыг уургайлар-ла хөй, оларның чогуум кайнаар чоруй барганнарын Анна дың-

наваан. Кандыг-чүү-даа бол, баштай Кызылче барганнар, ооң соснда сураа читкен.

— Па!

Демир-Хая оон өске сөс тышпаан, карактарын чодар-даа, катап-катап көөр-даа. Ол черле ыңдыг — далаш чок.

— Демир-Хая акый ышкажыл сен? — деп, Анна баштай чугаалаан. — Мында келгениңер ол ышкажыл? Экий, акый.

Анна өл хаак чиирбейлери дег чинге салааларлыг холун сунган.

— Аайна сен бе? Өске черге болза сени танывас-тыр мен.

— Мен база, акый.

Демир-Хая база биеэки Барыкка төкпек чаваалыг чортуп чоруур, өшкү кежи чолдак тоннуг, дөңгүр баштыг, хап идиктерлиг оол эвес болган: хүрең шырайлыг, долу чаактарлыг, семис-чаагай, мөге-шыгырак, дыңзыг ажылчын холдарлыг, саргыл карактарының оожум көрүжү-ле харын артып калган ышкаш.

— Олур, олур, дунмам — дээш, Демир-Хая дүүрөп-ле эгелээн. — Дүрген чугаалап көр, Аайна. Каяа чордун, кайбын келдиң? Каяа мынчап кижини танывас кылдыр өскерлип калдың?

Сандайга олура дүшкөш, Анна чугаалаан:

— Москвага өөренип чордум. Эмчи сургуулу доозуп алдым. Ам бээр чорудуптулар. Борта ажылдаарым ол-дур, акый.

— Хойлаар-оол акыңга ужураштың бе?— деп, Демир-Хая дегийт айтырган.

— Чок, ам чаа дүшкеним бо. Силерде дүлгүүр бар дээрге, бээр кылаштап келдим. Белен бажың бар диштилер. Хойлаар акым база мында бе, сээң-биле кады чурттап турар бе?

Анна дээрге алаң кайгап орган: шагда Кызылга чедип келирге, таныыры Жууракпан, Дакый-Сүрүң суглар турган. Москвага баарга, Анайбан угбай ында орган, маңаа кээрге— Демир-Хая... Куш төлү каяа-даа ужар, кижини төлү каяа-даа чоруур деп чугаа бо-ла-дыр.

— Хойлаар-оол мында боор ийикпе — дээш, Демир-Хая аяк-шынаан кыңгырады берген.

Демир-Хая арыг-силиг чурттап орап болган. Эмчи кижиге ол өөрүнчүг болбайн канчаар. «Кадык мага-ботта — кадык сагыш-сеткил» деп, башкылары өөреткен болгай.

— Ынчаарга ам Хойлаар-оолдун кайнаар маңнай бер-

гени ол? — деп, Анна четтикпейн айтырган. — Мээң сураамны дыңназа, дораан келир болгай аан.

Демир-Хая шайын куткан. Ол шынап-ла чааскаан чурттап орары билдине берген. Соңгалары арыг боорга, херээжен кижиниң холунуң изи бар-дыр деп, аныяк эмчи часкан болган. Ында багай чүү боор, бот-борзун эр кижини ындыг секпер чурттап олуларга эки-дир.

— Хойлаар-оол мында кайда боор ийик.

— Ам кайда кижил?

— Аалыңга ужурашпадың бе дээрим ол-дур ийин.

— Чапмаан мен. Дораан бээр чорудуптулар.

— А Кызылга?

— Орта база көрбедим. Ынаар кай барганы ол?

— Борта каш чыл болду. Кады чурттап турдуvus. Оон Лизазы-биле кады чоруткан кижини. Ол кернивести чаптааш Дииспек дижир улус бис.

— Акымның өгленип алганы ол бе?

Демир-Хая аяар харыылаан.

— Моон ындыг орус уруг тып алган кижини.

— Солунун аа! — деп, Анна магадаан. — Мен чоруг турумда, улус мени орус оол эдертип эккээр сен дижип баштактанып турдулар.

— Ол база чайлыг херек-тир — деп, Демир-Хая дегенен. — Мында чок дээн оолдар бар.

— А Кошкар-оол кайыл?

Демир-Хая өскээр көрнү берген:

— Чемнен, чемнен, Аайна... Соонда, соонда... — Оон будалдырган. — Мээң эжим эр кээр болган чүве. Керей оол-дур ийин. Тоорук быжа берген. Сени ол деп дүште чок чыттым ышкажыл. Адырам, адырам, дүлгүүр ында чүве. База ол бажыңга чурттаар кижини-дир сен, дунмам. Эки болган-дыр. Бүгү чүве белең. Ам-даа хевээр. Сеңээ-ле белеткеп чораан күжүр ыйнаан...

Анна элдепсинген:

— Кым белеткеп чораан?

Демир-Хая чылдагаан чок черге чөдургүлээн:

— Чок, чок, дунмам... Чүү дептим?.. Ийе, ийе... Дүлгүүр...

Демир-Хая ам көөрге, Аайна ачазыңга аажок дөмей болган. Лю ындыг ийик чоп, туң дег ак диштерин дангаар шала ажып алган чоруур.

Шак ынчан аныяк эр кире халып келген. Далашканы илден.

— Белен сен бе, Дема? — деп, ол буу-хаа айтырғаш, бажыңда өске аныяк кыс кижн олурарга, тура дүшкен. — Экии.

Дурт-сыны кыска, тырың мага-боттуг, калбаксымаар думчуктуг, черле тыва эвес хевирлиг аныяк кижн болган.

— Девин сеңээ чугааладым — деп, Демир-Хая Аннага тайылбырлаан. — Мээң эжим Ким-дир. Таныжып көрүңер. Анна оожум туруп келгеш, холун сунган.

— Анна.

— Мени Ким дээр.

— Мен бо черге келгеш, Дема апарган болдур мен ийин — деп, Демир-Хая немээн. — Харын-даа Дементий Сергеевич дижир. Чүгле мээң эвес, шултувустуң аттарывыс чаартынган. Хойлаар-оол дээрге Коля апарган. Гоша, Гоша... Че, ол-даа ындыг-дыр. Адырам, адырам. Тооруктаар бис... Ийе, ийе, дүлгүүрүң кайыл, Ким?

— Чүү дүлгүүрүм?

— Ол аан, амды... Лю күжүрнүң...

— Аа, менде, менде.

— Ол бажыңга Аайна чурттаар болган-дыр. Мээң дуңмам.

Ким шын туразы-биле кайгап, магадап чугаалаан:

— Мындыг чараш дуңманны каая чажырып чорааның ол, Дема? Ынчаарга хоржок, эргелел черинге хомудаар мен.

Оожургап көр даан деп, Демир-Хая имнээн:

— Эмчи кижн-дир, ам биске ажылдаар.

— Ынчаарга-ла дүлгүүр харамнанмас мен — деп, Ким улам баштактанган. — Бодумнуң бажыңымныын-даа бээр мен. Оон ханылаза чүрээм-даа дүлгүүрүн оскунуптар бол-дум бе.

— Че, болзун, Ким. Хүн орайтады. Эмчи далажы берди.

Ким карманындан элээн каш кожактыг дүлгүүрлөр уштуп келгеш, бирээзин Аннаже сунган.

— Анаа эвес, алдын дүлгүүр чүве, Аня — деп, Ким база-ла хөглүг чугаалаан. — Мооң-биле чүнү-даа ажыдып ап болур дүлгүүр эвеспе, ооң аразында мээң чүрээмни-даа.

Чурттаар бажыңын Аннага айтып бергеш, Демир-Хая биле Ким артып калганнар. Олар дораан чеде бээр бооп аазааннар.

Орук ара Анна элээн-не бодалдарга алыскан. Хойлаар-оол Эмиден орус уруг эдертип аппаратан-дыр, ол-даа ажыр-бас, харын солун-дур, чуртталга-дыр, ооң-биле кажан бир-ле дужа бээр апар. А бо кандай белен бажың бар апарды?

Демир-Хаяның «Лю күжүр» деп чүзүл? Кошкар-оол канчап барган? Тывызык-ла хөй.

Бичии бажыңның даштынга чеде бергеш, Анна ооң эңме-сескелиин кайгаан. Кижги кылаштаар чери безин чурум-чыскаалдыг, ногаалар тарыыр черлерни долгандыр кажалагылап каан, ынчалза-даа бо чылын аңаа хол дегбээн болган. Чалгаа тудуп чивээн, улуг ажыл-ишчи кижги ону ынчаар кылып шыдаар турган боор.

Бажыңның ишти Аннаны мырыңай кайгаткан. Бүгү эт-сеп шунтузу турар ужурлуг черлеринде — аяк-сава-даа, стол-сандай-даа. Ханада улуг ак песте эрте-бурунгу улуг кыдат философ, шүлүкчү, эртемден Конфуцийниң чуруу турган. Калчан баштыг, сегел салы курлак четкен, хөлбегер кыдат хептиг бурунгу кырган кижги ийи холун чөөн чүк ёзузу-биле хөрээнде тейлей туткаш, шала доңгайып алган. Ооң үстүнде кыдат үжүктөр — иероглифтер, Конфуций дээни ол боор. Ындыг чурукту Анна Москвага Чөөн чүк улустарының музейинге көргөн. Бир ханада улуг ак саазында улу дүрзүзү бар болган. Оларның кайызын-даа анаа хол-биле чураан болган. Чугаа чок бажыңның ээзиниң ажылы болгай аан. А боду кайыл? Чүү кижил?

Анна чүү-даа чүвөгө дээринден корткан. Ээн бажын бир-ле чажыт чүвө оштап турган. Оон доп-дораан үнүп чоруксаазы келген, ынчалза-даа кайнаар баарыл? Амдыы чаа тайбың чыткан суур элдептиг апарган. Кандыг-ла оранче чедип келдим деп, Анна боданган. Шагда Кызыл-даа, Москва-даа ындыг эвес болган ийик чоп? Чүгле хөй-хайымның боордан анаа болчук. Бо бичии, ыржым суурга, бо ээн, тывызыксыг бажыңга Анна черле ижигип шыдавас боор.

Ынчаар чаа келген кижги муңчулуп орда, чаяан бооп, Демир-Хая биле Ким дораан чедип келгеннер.

Ким кирип олура-ла буруузун билинген:

— Мени өршээп көрүңер, эмчи. Оюн-баштак чаңым-биле девин арай хөлүн эрттирипкен болдум.

— Ажырбас ийин — деп, Анна агараңнаан.

Ынчалза-даа черле элдеп: девин ындыг хевирлиг турган кижги ам мырыңай сыр өске апарган азы чүнү дугуржуп алганнары ол?

— Бо кымның бажыңыл? — деп, Анна база катап ылавылаан.

Харыы орнунга ийи кижги улам ыткыр хөөрежилп, албан-биле хөглүг каттыржып, от салып, аыш-чем кылып эгелээннер. База-ла элдеп.

Ынчан Ким үне халаан.

ДАЙЗЫН УРУУ

(Романдан үзүндүлөр).

Үнөр хүндүс үнген эртип
Үүлөмниң кончуун ала.
Үележир эштерим чок,
Салымымның саарзын ала?

Төрүүр хүндүс төрөөн эртип
Төөгүмөйниң түрлүүн ала.
Төрөлзинер улузум чок,
Чуртталгамның багын ала?

Эрги шагның ырызы.

«Контрнуң өө». «Контрнуң ажы-төлү». «Контрнуң ка-дайы». «Контрнуң төрели» деп сөстөр дыңналган соонда, кады ойнаар эш-өөрүвүс бистен ояар апарган. Бистерни сарыг хамчык-биле дөмөй көөр болу берген. Ачамның болгаш авамның таныш-көрүштери байтык, чоок төрөлдери безин өөвүске кирбестээн.

Хеймер дуңмам ынчан төрүттүнгө-ле, беш ай ажып турган. Авамыс дашкаар үнгөш, ачамны боолуг кижилер сүрүп апарган орук уунче көрүп алгаш, ишкиртинип ыглап турганын эскерип каан мен. Чанынга маңнап кээримге, авам бажымны суйбал-суйбап, тейимден чыттап кагды. Авам ыглаваан кижидир деп бодааш, дуңмаларым чанынга маңнап келдим. Кавайда кыс дуңмамның ыглаары кедергей. Канчаар-даа чайгаарымга, ыглаары дам баар. Чүнүң ур-жуундан кыс дуңмам салгадап турарын билбес турган мен. Дуңмаларым база шооңайнчы бергилээн.

— Авай! — деп алгырдым.

— Эмиглерим ышкан — деп чоруй, авам кирип келди.

— Канчап? — деп, диттип айтырган мен. Сактырымга, авамдан бир-ле дугаар чүве айтырганым ол болган.

— Боолуг кижилер ачаңарны хүлээш, аалдан үндүр сүрө бээрге, кончуг корткан кижидир мен. Ол олчаан эмиим сүдү тыртылган.

— Эмзир, авай! — депкен мен. Мелегейим ол ыйнаан.

— Аштааш, ыглап турар уруг-дур. Чүү кончуг салымы бак төл боор — дигеш, ааткыышта кавайны дүжүргөш, ыяңгылыг өпейлей берди. Кавайда чаш дуңмамның ыглаары

дам барды. Бир-бир бодаарга, ачазын кыйгырып турганзыг. Ававысты долганы бердивис.

— Анчыг кылынмаңар, кулугурлар. Дашкаар үнгүлөңөр. Кижигел чор бе? Оруктан доскуулдаңар — диди.

Одунуң ээзи чайлаан өггө аза безин кирбес джигир. Озалааш өг улам ескүссүрөп калган. Караңгылап келген. Куруг орук уунче чеже хараныр боор, чөгөл төнгөн ышкаш, өгже кирип келдивис. Кыс дуңмавыс кавайда чыдар, ыглаары соксаан, ол хиреде ававыс инек саарынче далашпас, бажы халая берген олураар.

— Инек кирип келди, авай. Мен дуңмам чанынга олурайн.

— От өжүрүп болбас. Кургаг ыяштан кирип эккел, уруум — диди.

Бир куспак ыяшты кирип эккелдим. Оттуг кезекти чүшкүрүпкөш, кара тал дазылын суп кагдым. Кыза-тоглар дараалаштыр чашканналы бергилээш, эстигилеп калды. Авам бистерни от чанынче чагдатпас чораан. Ам чүгө мени айбылаар апарганыл, оттуг кезек чүшкүртүп орарыл? Авам чүгө чаш уруглуг кавайдан адырылбас апарганыл? Одарындан кирип келген инектерни чүгө сагбас апарганыл? Чүвениң ужурун билип чадаан мен. Ачамның аскыр негейин эжингеш, дуңмаларым-биле удуп чыдып алган мен. Ававыс кавайда чаш уруун өпейлевишаан, олуруп калган. Сакты-дыр мен. Бистер удуп чыдып аарывыска, ававыс ишкиртинип ыглай берген. Ынчан бир аңдарлы бээримге, авам үнү чиде берген.

Даң аткан. Оттуп келдим. Авам кавайда чаш уруун кужактавышаан олур. Кыс дуңмамның удуп чыдары ол деп бодаан мен. Чиктиг чүве база бар. Авам эртежик тургаш, одун кыпсыр, шайын хайындырар чаңныг кижигел. Оттуг кезектер хыш чыдар, ол хиреде шай хайындырбаан. Дуңмаларым оттураар дээримге, авам ынатпады.

— Дашкаар үнем, уруум. Орук уунче көрөм — диди.

Өгден үне халааш, ачамның чоруткан оруунуң уундува көрүп тур мен. Баалык артындан кижигел барааны көзүлдү. Бажында ак аржыылдыг, даянгыштыг кижигел. Орук бел-дириңге кезек тургаш, өөвүсче шиглей базыпты.

— Чадаг кижигел чор, авай! — деп, амырай берген мен.

— Ыдың ай де. Холуң чай — деп, авам шыңгыызы кончуг болду. Дашкаар үнүп кээримге, Хартыгажык демги кижигел-биле кожалаштыр базып, өрү шурагылааш, экинге сегелин салгылаар болду.

— Улуг-Аңчының өө бо бе? — диди.

— Авамның өө — дидим.

— Ачаң хуннү мурнай турар кижжи болгай, ам кыраандыр аа. Чаш өзөр. Назын кырыыр.

— Ачам өгге хонмаан — дидим.

— Чаш ажы-телүн, алган кадайын каапкаш, кайнаар барган кулугур боор. Таптыг чугаалажыт керейн — дигеш, аалчы өгже кире берди.

Даштыгаа туруп калдым.

— Сол-менди хонган бе? — деп, Дакпай-оол акыйның үнү үндү.

— Хеймер кызым бүрлү берген — депкеш, авам харлыга берди.

— Канчап? — диди.

— Өөм ээзин боолуг кижилер тудуп апарган. Хенертен коргарымга, эмним сүдү боглу берген. Хензиг уруум аштан барды.

— Хөөкүйнү — депкеш, Дакпай-оолдун ыды чиде берди.

Өгже кирип келдим. Кыс дуңмамны кавайындан ужулгап, ак энчек-биле ораап каан чыдыр. Дакпай акый авамдыва чолдак даңазын сунуп, сарыг салын суйбай тудуп, шаңгыр карактарын чүгүртү көргүлээр болду. Улуг улустуң чугаазы чүве. Дакпай акый бичиизинде албыстаан кижжи джжир. Доңгактарның Кайгал хам деп дээрлерден хамнаан хам хамнап тургап, Дакпай акыйны албыстаткан албысты сыгыртап чоруткаш, аалдың артында дедир аастыг кара куйже киир ойладыпкаш, аксын калбак даш-биле так дуглап каан. Дакпай акый мөрүнде чоруп чоруур кижжи болган. Күзүн, чазын аары кирип келир, ынчан аалдар кезип чоруттар кижжи джжир. Мен миннип кээримге, Дакпай акый ачам сугга даады келир, ачам-биле хуннү бадыр, даңны атсы чугаалажыр, кончуг өңүктөр чораан. Хирезин бодаарымга, Дакпай акый ачам-биле ужуражыр дээш келген болду деп. Он ыңай ол акыйның авам-биле чүнү-чүнү чугаалашканын билбес мен.

— Хараган дөзүнге чажырып каар, акый. Черже дыка ханылаткаш канчаар — деп, авамның чугаазын дыңнаан мен.

— Өөрлүг амытан-дыр. Эрги кыштаг черге ойнадып каар-дыр, бурун улустуң чаңы ындыг болгай — деп, салым-чолдун, кадыг-берге үезинде өөүске кирип келген Дакпай акый чугаалады.

— Бодуңар болгап көрүңер — деп, авам аайынга кирди.

Дакпай акый ак энчекте ораап каан дуңмавысты оң талакы колдуунга колдуктап алгаш, шаттар эдээнде эрги кыштагже шиглей басыпты.

Өг иштинге ийи кыс, дөрт оол, шупту алды алышкы арткан бис. Ававыс чааскаан. Ачавыс сураг барган. Дакпай акый бүрүлгөн дуңмавысты ойнадып чоруткан.

— Хөөкүйнүң бажын хүн ажар чүкче көрүндүр салгаш, кыдыын долгандыр чиг арбай чажып кагдым — деп, Дакпай акый авамга чугаалады. Ол акыйны авам хөлчөк хүндүлөп, ашкарып-чемгерген. Оларның чугаазындан билип алганым болза, Дакпай акый Чөөн-Хемчиктин Хөндергей чурттуг. Ачам-биле Өвүрнүң Дус-Дагга дус хап тургаш танышкан бооп турар. Бо келирде Хөндергейден чадаг базып үнгөш, Бора-Шай четкеш, Саглы таварааш, Мөңгүн-Тайганың Меген-Бүрөнге чедип келген. Тарбаган эьдин күзел хандыр чип аар тодаан.

Бакка бак улажыр дижир. Кожаларывыс өглер кыштаглай бергилээн. Күзег чуртта чаңгыс өг арткан бис. Ачам турган болза, Үстүү-Ыймаатыже көже бээр, аңныг-менниг тайга черге кыштаар турган. Ам ыңдыг чүве кайда боор. Эр ээзи чок өг чалгыны сынык кушка дөмей.

Бир билир чүвөм — авам сугну Дакпай акый эрги оваа дагып турган черге көжүрүп эккеп каан. Ол шагда улус «оваа», «хам», «лама» деп сөстөрни адаарындан көргар, ынчангаш Кызыл-Хая деп черге өөвүс кыштаглай берген.

Дакпай акый дүне када өгге хонмас, сери кырынга хонар. Ол акый ай, хүн, шолбан, сылдыстар-биле кончут таныш, олар-биле чугаалажыр кижиге болган.

Та кайыын келген халап чүве, улаан-оттай берген бис. Оол дуңмаларым улаан-оттааш, улаштыр-улаштыр бүрлү бергиледи. Дуңмаларым сөөгүн Дакпай акый кара чааскаан тудуп каан. Өг иштинге кыс дуңмам, авам — үжелээ дириг арткан бис. Авам база улаан-оттай берген. Бисти хары кижиге Дакпай акый карактап турар апарган. Ачамның база авамның төрөлдөрдөндөн кым-даа келбээн. Бир эртен кыс дуңмам орнундан турбайн барды. Эттеп каан те кежи-биле бүрүлгөн дуңмамны ораап алгаш, Дакпай акый өгдөн үнгенин көрүп чыткан мен. Авам мээң чанымга безин чедер харык чок апарган. Оон ыңай чүү-чүү болганын билбес мен.

— Ма, иживит. Караң шимгеш, пактавыт, кулугур! — деп, Дакпай акый бир серге өлүргөш, ооң чылыг ханын бир аякты ижиртипкен. Авам база ишкен. Октуг-боолуг кижилерниң чаңгыс анай-даа өлүрүп болбас деп дужаалын Дакпай

акый тооваан. Баштай авам сегий берди. Беш хонгаи мен сегий бердим. Кылаштаарымга, чодам чилин сыртылаар болган, арыпканым ол ыйнаан.

Бир хүн аъттыг кижилер четкилеп келген. Кожуун, сумунуң бүрүн эргелиг кижилери дижик, дыңнааным ол. Оон ыңай кандыг кижилер келген дээрзин билбес турган мен.

— Контрнуң хөреңгизин хавырап — деп, олар чугаалашман. Ол чүү деп чүвөл дээрзин эге билбес турдум. Адам-иемниң чүгээр-чүгээр эдин-севин, мал-маганын октуг-боолуг кижилерниң кылган даңзызын өзугаар коданын карартыр хавырып алгаш барган.

— Бир серге чок хире — деп, бир-ле кижиниң чигзинген үнү үндү.

— Чүүжеңер, хайырааты? — деп, Дакпай акый чөңгөөлей берди.

— Даңзы өзугаар бир серге чок-тур.

— Бир сергени мен өлүрүг чипкен мен — депкеш, Дакпай акый саргыл карактарын тырыкыландыр көргүлээш, аъткылаштыр былгырыпты.

— Өлүрүп чипкен сергең дуюун бастыр, ашак. Бисти саадатпа — деп, дартагар сарыг сумкалыг дарга кежөөлей берген.

— Сергени мен өлүрген, ханын мен ишкен, эдин мен чээл. Улуг-Аңчыны кым өлүрген? Ханын кым ишкенил? Эдин кым чээнил? Таптыг харыылап туруңар, магачыннар! — дигеш, Дакпай акый идик-хевин уштуп каапкаш, эвеген чанагаш боду харны сүзүп, ыткылаштыр ээрип, бугалаштыр бустагылап, кааргангылаштыр каргырткайнып туруп бээрге, бооладып шииттирген контрнуң хөреңгизин хавырган кижилер албыстыг акыйны «чоннуң дайзыны» кылдыр санааш, ийи колун ооргазынга чыпшыр хүлээш, хавырган малдар-биле кады сүре бергенер.

Биске өңчү кылдыр бир өшкү, бир бызаалыг инек артырып каан. Хартыгажык кодан ээлеп чыдып калган. Чаңгыс өгте авам-биле иелээ артып калган мен.

Авамның чодазы хаваңнаан. Иддинге буду сыңмастаан. Ол кыжын кедергей соок болган. Хар улуг. Оттулар ыяшка безин чединместээн бис. Мен чер четпес. Авам егден үнүп албас. Ол дембээреп чыдар:

— Бора-Шайның Моолдуг-Хем чурттуг мен. Чучак деп аттыг мен. Авам мени көжүп чорааш, черге божаан. Мени чучак-биле баштай орааган дижир чүве. Уругларым адазы Биче Мөңгүн-Тайга чурттуг. Уругларым кайда силер? Ашаам,

кайда сен? Кажан чанып келир сен? Уруг савазы ышкан, эмден чалап эккеп берем.

Авам чүгле улаарай бергеш сөс эдер апарган. Менден аарын чажырат. Менден ыраар сеткил база чок. Авам меңээ дуза кадар харык чок апарган. Мен авамга дуза чедирер шыдал чок турган мен.

Дүне када оттуп кээримге, чер шимчеп турган ышкаш болду. Сактырымга, борбак даштар-биле өгнү соккулап, черден хоора силгип турганзыг. Чер чырып чорда, чоткан-шуурган өөвүстү орнундан хоора бөөлдепкеш, талыгырже чууктай берген. Мен авамның мойнундан так кужактаныпкан мен. Бир миннип кээримге, авам-биле бызаа казанааның иштинде чыдар болган мен. Күжүр авам мени холумдан туткаш, ынаар үңгеп киргени ол ыйнаан.

Шуурган намдаан. От өшкөн. Мен хөөкүйдө от кыпсыр харык кайда боор. Авамның чанында чыдар мен. Суксаарым кедергей. Караңгы азыгда ийи ногаан чүве көстүр, дыка-ла үр кайгаан мен. Адак соонда чаңгыс бызааның карактары ол деп билип каан мен. Бир өшкүнү база казанак иштинче киригеш, борбак дус чанынга каап берген. Чаңгыс инек, сарлык инээ та кайнаар барган? Дүжүмдө дег сагындырат. Бир кежээ Хартыгажык чер касканнап, сыыгайндыр ээрип, чаңгыс сарлык инээ чер чыттагылап турганын көргөш, авам бызааны казанак иштинче кириген чүве. Ол кежээ каарган каргырткайнып, ийи кара кускун өөвүс кыры-биле ужул эрткен. Авам күжүр хаттың уундан, сылдыстарның караандан, инектиң аажызыңдан, ыттың шугулдааныңдан агаар-бойдус канчаар өскерлирин биске чугаалап чораан. Авам меңээ чүнү-даа чугаалавайн, чаңгыс бызааны казанак иштинге кирип, борбак дусту ынаар салып каанында ужур-ла бар. Дус чылгапкан мал коданын кагбас джир. Бызаазын инек кагбас деп кырганнар чугаалажыр, ону-ла бодаан боор. Бир көрүптеримге, казанак ооргазында бир хөм хап халаңнадыр азып каан. Ачам ырадыр аңнаар дээнде, авам ол хапты долдур ааржы уруп каарын билир мен. Ам ачам кайда боор, аалдан үнгөш, ол олчаан барган. Чер чораан кижиде бодалдыг болур, ааржы когу үзүп болбас. Ааржы чип чораан кижиде соокка алыспас, аштап өлбөс джир. Авам та чүнү бодааш бир хап ааржыны халаңнадыр азып каан чүве, ынчан мен мелегей ону кайын билир ийик мен.

База катап удуй берип-тир мен. Авам чанымда удуп-ла чыдар. Ынчан та каш харлыг турдум ыйнаан, өшкүнү сааптар турдум. Удаан кижиде өлүг бө, дириг бө дээрзин ылгай

албас турган мен. Авам удуп-ла чыдар, човууртаары база чиде берген. Сөөлгү каш хонукта күжүр ием орта уйгу удуваан, ам аарыыр чери намдааш, удуп чыдары ол деп бодаан мен, ынчангаш авамны дүүретпезин бодааш, аяар бажым ковайтым. Туруп чададым.

— Авай! — деп алгырдым. Хирезин бодаарымга, боостаам ишти база ышкан, ынчангаш үнүм кыскалаан. Мээң дыйылааш үнүмнү авам дыңнаваан хире.

Суксаарым кедергей, хөрек иштинде көс суп каанзыг. Хар чиксээм келир, ол хиреде буттарым бажы сооп эгеледи. Ачамның от ужударын сакты хонуп келдим. Ачам оттукту чаңгыс шаккаш, отту кыпсыптар. Даңгаар эртен дунмаларым-биле чалар отка дөгеленип оруулаар ийик бис. Коспкар баштыг демир ожукка авамның пашта шайы хайнып турар. Хамыкты мурнай ававыс бистерни чемгерип каар. Ам мени чемгерер авам удуп чыдар. Мени часыдар авам читкен.. Мээң-биле кады ойнаар дуңмаларым бүрлүгүлөп калган. Кара чааскаан арткан мен. Ам мени чүгле Хартыгажык кээргеп, эжикти халырадыр дырбактап турар.

Аңчы кижиниң ыды чүнү-даа билир дижир. Хартыгажык кажаа кырынга чыдар боду эжик аксынга доора чыдар апарган. Казанак чанынга кушкаштар келирге, дораан сывыртап чорудуптар. Авам күжүр эртенниң-не бисти чемгергеш, Хартыгажыкты база тоттуруп каар турган. Ам Хартыгажыкты кым-даа кээргевес болгаш чемгербес апарган. Хартыгажык аал-чурттуң улуг ээзи апарган болгаш казанак иштинде чаш уруглуг ие кижини хай-халаптан база адыг-бөрүден камгалап чыдары ол.

Хартыгажык! Казыра дег кара ыдым! Чаш дуңмаларым-биле сени чассыдар чордум. Сени хөлге кылгаш, ушкакыптар чордувус. Сени кыйгырар үнүм безин чиде берген кончуумну. Дуңмаларым-биле кады авамга шай хайындырар чээрген чыып аарда, сени эдертип аар чордум, Хартыгажык. Авамга шай хайындырып ижер сугну суглап берип чордум. Хем кыдыы баарда, бистиң-биле кады чоруур турдуң. Бир хууң сугну салып бээрге, хыл баандан ызырып алгаш, өг чанынга эккеп каар чордуң. Ам сээң-биле кады чээргеннээр, суглаар харыым чок-тур, Хартыгажык. Авам сегий бээрге, чер кезип, тоолайлап чораай-ла сен.

Үш ада угундан бээр Мөңгүн-Тайга девискээринге ындыг чоткан-шуурган болуп көрбээн дижир чораан. Сөөлүнде дыңнаан мен. Халаптыг чоткан хадып эрткен соонда, алдарлыг аңчы Хертек Сүрүң бистиң өөвүстүң кыштаанга халдып келген. Ол кырганны кара чажымда-ла таныыр мен. Үстүү-

Ыйматыга кыштаар кижн. Оларның өө, бистиң өөвүс кады-кожа кыштаар, чазын тарап көшкүлээр улус. Оон ам күскээр кыжын база катап каттыжып кээр. Боолаттырып каан контр Уларның дулгуяк кадайы чоткан-шуурганның соонда кандыг чурттап оарын көөр дээш халдып келген акый болган.

Мээң дириг артарымга улуг буянын чедирген кижн Хертек Сүрүң кырган ол ийин. Ол эртен, ол хүндүс аңчы Сүрүң бистиң казанаавыс тегерип келбээн болза, ынчан-на өлүр турган мен. Улаан-оттан сегий бергеш, соок-чарга алыс-каш, база катап каданнаан болган мен. Бирде-бирде дем-бээрөп, бирде оңгарлып чыткан мен.

— Те ханы-дыр, иживит, уруум. Суксааның чиде бээр— деп, ачамның кады аңнаар эжи Сүрүң кырган эрнимге аяк эрий үсгүрүп келген. Караам шимгеш пакталкан мен. Ооң соонда билинмейн барган мен. Бир оңгарлып кээримге, Сүрүң кырган мени те кежи чоорган-биле так ораагаш, аңылай чыттырып турган. Чоорту удуй берген мен.

Оттуп кээримге, өгдө чыдыр мен. Чараам ажыраарымга, боостаамда сыртылып аарыыры чиде берген. Тыныжым база алгаан. Дериткеним кончуг. Элик кежин дөжээш чыттырып каан. Артында дөр бажында, эң хүндүлүг улус оар черде. Чер хаванының азын халаңнадыр азып каан хараачаны көргөш, аңчы Сүрүңнүң өө-дүр деп танып каан мен. Улуг аңчының чугаазының ужун дыңнадым.

— Ие кижн төлүңгө хараалыг. Күжүр амытан уруун хойгарып алгаш, казанак иштинге ыжыкталып чыткан чорта берген болду. Улуг-Аңчының кадайы черниң черинге чорта бээр деп бодаван мен. Экиде эдержир, бакта кагжыр дээн эвес. Чуду-каразынга киргеш, хөөкүй Чучакты эрги чевегде орнукшудуп кагдым. Чадагайга салбас апарган болгай. Өрттенген талды озук кылдыр сүүртүп алгаш, сайзырам черни казарымга, кастына бээр болду. Хөөкүйнүң мөчү бодун кидис-биле ораагаш, чымчак черге чыттырып кагдым. Хөөрүнүң кырында даш кажаа кылып кагдым. Өлүг-диригнің аразында арткан уруун үңгерип эккелгеним ол. Хат алгаш барган өөн дилеведим. Барган чүве баргай аан. Улуг-Аңчының хавыртышкан хөреңгизинден артып калган бир бызаа, бир өшкү база аңчы ыдын коданымда эккелдим. Чаңгыс уруунуң өнчүзү бооп артар ыйнаан.

— Чазын көжүп чарлырда, каң-кадык-ла дуңмай болгай. Кандыг халапка таварышкан амытан боор? — деп, Сүрүң кырганның кадайы сагыш човап айтырды.

— Чүрек дужундан оң холу-биле так туттунупкан,

артында чыпшына көжүп доңган болду. Дискен караандан куду алзы ийи бут селгек ыжык, оларын анай кежи-биле ораагылап алган. Бут ыжыныдан кижги белең чортпас болгай. Улаан-от каданнааш, чүрекче халдаан. Ооң кадында чоткан-шуурган хенертен келгеш, хөөкүйнүң чыргалыг чүрзән хеме базыпкан хире.

— Бистиң аалывыска боолуг кижилер чедип келбес ирги бе? — деп, угбайның сезинген үнү дыңналган.

— Кыс уруглуг боор бис — деп, Сүрүң кырган харыгылаарга, сагыжым чырыш диген. Ооң соонда база катап удуй берген мен.

Бир оттуп кээримге, ийи кырган чугаазын уламчылавышаан болду.

— Хартыгажыктың ийи кулаа канчап үстүп калган чоор? — деп, аңчының кадайы корткан янзылыг болду.

— Бөрүлөр-биле чокшуп турган ыт-дыр. Хөөкүйлерниң чаңгыс инзән аштаан бөрүлөр тудуп эипкен, борбак бажы безин артпаан. Та чүү кончуг араатаннар, казанакты бүззөлөпкөн турганнар. Хартыгажык бөрүлери казанак иштинче кирибзэни чаян де.

База катап удуй бердим.

— Аваң эмчиде. Удавас сегий бээр. Чанып келир, уруум.

Улаан-оттан сегип экирзэш, ыңдыг чугаа дыңнаан мен. Билдир-ле чүвем: ходуг идиим — сыын бышкаандан даараан, чучак тонум — анай кежинден даараан, калбак бөргүм — койгун кежинден даараан, чүвүрүм — хураган кежинден даараан, курум — холак. Эрги хевимни солуп каапкан болду. Хоюгбай угбай идик-хевимни даарап берген, кандыг-даа соокту тоовас апарган мен. Адам-иемниң болгаш дунмаларымның кедип чораан идик-хевинден чүү-даа көзүлбес болган. Бети дээрге авамның өө безин каракка көзүлбес.

Мен кайнаар-даа баарымга, Хартыгажык чыда калбас, мени даады карактап чоруур. Үстүү-Ыймааты кыштаанда беш өг бар, ол хиреде мззң-биле ойнаар уруглар чок, ол база чиктиг турган. Хартыгажыктан корткаш, үем-чергем оолдар, уруглар мззң чанымга чагдавас-тыр деп соора угаап турган мен.

Ачамның өңнүү кырган аңчы мынча дзэнин утпас мен:

— Ачаң ады кымыл дize, Хертек Сүрүң дээр сен.

— Аваң ады кымыл дize, Хертек Хоюг дээр сен.

— Адың кымыл дize, Өшкү дээр сен.

Кеткен хевим база чап-чаа, дыка чараш. Адым-сывым база чап-чаа. Тенек чаштың кенен сеткили ыйнаан, амырап-даа турар мен.

Инек кажаазының кырынга үне бергеш, Мөген-Бүрен уунче шиглей барааннап-ла турар мен. Кызыл-Хая ында. Авамның өөн сөөлгү катап тиккен чурт ында болгай. Авам күжүрнүң мени хойгарып хонганы казанак база ында. Ол-ла угдан авам келир боор деп кордаар ийик мен. Ол хиреде эмнелге кайы чүкте дээрзин билбес турган мен.

Кижиниң бичиизинде дыңнаан чүвези утундурбас. Улгады бергеш дыңнаан чүвелерим олчаан баргылаан. Үстүү-Биймаатыга час эрте дүжер. Черле ынчаш тайга черге час эртежик келир. Хар эрип чыткан. Бистиң аалдың оолдар, уруглары митпиргей хар чочактап, удур-дедир соккулажкып ойнап турган. Ойнаксаарым кедергей. Хар чочактаан уругларның чанындыва чоокшулап келдим.

— Тур! — деп, бир оол чудурук алынды.

— Келзин! — деп, бир уруг хүлүмзүрдү.

— Сен бээр келбе! — деп, ол-ла хертеш думчуктуг оол кежээледи.

— Бээр кел, эжим! — деп, ол-ла хылбаң уруг экииргеди.

— Кады ойнаалыңар — депкеш, аяр кел чор мен.

— Контрнуң уруу! — диген соонда, ол-ла хертеш думчуктуг оол борбактап алган хары-биле думчуумдува тудусту. Барып дүшкеш, туруп келдим. Сактырымга, кулаам дүлей-зимээр апарган ышкаш. Та чүден чүве, демги ол ойнап тургулаан оолдар, кыстар бурт дидилер. Черже көрдүм. Митпиргей ак хар кызыл боралгактыг болду.

— Авай! — деп алгырыпкаш, кортканымдан ыглап-сыктап Хоюг угбайның өөндүве далбайтып каан мен.

Хоюг угбай мени аргалап, думчуумнуң ханын аштап бергеш, өөнче киире берген.

Час дүжүп кээрге, өдекти долгандыр чаш анай, хураганнар безин дешкилежип ойнаар. Күштүг хураган кошкак хураганны базынмас. Күштүг анай кошкак анайны ыялавас. Час дүжүп кээрге, оранның куштары безин өөр-өөрү-биле четкилеп кээр, ылгажыр деп чүве турбас. Чылыг час дүжүп кээрге, мээң үе-чергем оолдар, уруглар чүге мени куду көрүп турарларыл, чүге мени ылгай көрүп турарларыл? Ачам турган болза, мени кым-даа дора көрбес ийик. Ынчан чаш турган мен, эжим-өөрүм чүге менден ойлаар апарганын хандыр угаап шыдавас турган мен. Сөөлзүредир билип каан мен. Контрнуң ажы-төлү хостуг эргелиг кижилерниң ажы-төлү-биле кады ойнаар кежии чок дээрзин улгады бергеш билип каан мен.

Күс дүшкен. Чүвениң агын, каразын шору ылгаптар апарган мен. Ынчан безин төрөөн адамның канчап читкенин

база төрөөн иемниң хөөрү кайдазын билбес турган мен. Аңчы Сүрүднүң чугааларын болгаш ыткан тоолдарын шору доктаадып алган мен. Шевер угбай Хоюгбай мени идик-хеп даараарыңга шымбай өөредип каан. Бот дугайты эки-ле билир чүвөлөрүм ол. Кыс уруг мал-маган саап, идик-хеп даараптар, аыш-чем кылыптар болза-ла, кандыг-даа черге чурттап шыдаар деп кырганнар чугаалажыр чүве. Азыраан адам-иём мени эмин эрттир чассыдар, карбаң холдардан карактаар, кады өглерге безин хондурбас чорааннар.

Бир эртен оттуп келгеш, дыңнап чыдарымга, азыраан адам-иём аразында мынчаар чугаалажып, аяк шайны ижип ордулар.

— Кижиниң чаңгыс уруунга каш борбак мал-маган кадартып чоруурууска кайын боор. Бистиң үе-шаавыста кыс-даа кижини, оол-даа кижини үжүк-бижик чокка чурттап чорду. Кырган улус чежеге дээр элейтип чоруур бис. Чоткан-хат болурга, барып уजार. Дымаа-ханаа болурга, хажыылай бээр. Назынывыс хүн ажар угже чоокшулаан болгай. Чүү деп бодай-дыр сен, кадай?

— Өшкүнүң кыжын, чайын кедер хевин бүрүн белеткеп каан мен. Оон ыңай чүү керек чүвөл? — деп, Хоюг угбай алаңзый берген.

— Бо уругну сургуулдатса.

— Хой, өшкүнү кым кадарар чүвөл?

— Чүвениң кедизин бодаар керек. Бо уругну сургуулдадыр. Бо шагда үжүк-бижик билир болза, кымга-даа базындырбас — деп, азыраан адам шыңгызыңга кире берди.

— Кады дустаар дизиңзе, эдерттип болур сен. Ойт, эр улус дустаар ийикпе моң. Бо уругну ырадыр чүве болза, чипр чеми белен. Ажывас ааржы, сыңыйда саржаг, хырында чөкпөк, кадырып каан курут бар-ла болгай — деп, азыраан иём шуудунга кире берди.

— Школага хүлээп алыр ирги бе? — деп, азыраан адам чөгөндү. Өггө солуннар кээрге, азыраан адам боду номчуур кижини, ынчангаш мени база солун, чагаа кыйгырарыңга шымбай өөредип каан, ол хиреде чүве бижип билбес турдум. Ачамның чугаазында тыва сестерден аңгыда кадагааты сестер бо-ла дыңналып, оларны кончуг тода адаар турган. Ол-ла даштыкы сестерни сымыранып чоруур мен, шынын сөглөөрге, алыс утказын кайын билир ийик мен.

— Мооң чажыды уруглар, оолдар шагда-ла сургуулдап чоруткулаан. Алаагып ор мен. Чажыды уругларның бир чамдызы ада-иелериниң аал оранында арткылаан ийик

чоп — деп, азыраан авам мени ырак черже чорутпазын, өөндөн үндүрбезин бодап олур.

— Хары каш ийик?

— Та-та. Бир сен шегелей аттырган те-биле хурежип турарың кыжын бо уругну божуду. Мен хинин кестим. Санавыт даан. Бо уругнуң доюн — хой эьдин, те эьдин катый-хаара чип турдувус чоп.

— Он үштеп турар бе азы он дөрттеп турар бе, ол-ла хире боор.

— Кончуг орлан болгаш угаанныг кызым.

— Өшкүнүң идик-хевин, шуглак-дөжээн, ажын-чемин белетке. Мен өртеп каан аъттар барып эккэьин — дээш, азыраан адам үнүп чоруурунга белеткени берди.

— Уруглар бажыңынга киирер ирги бе? — деп, азыраан ием база катап айтыргаш, шимээн барды.

— Мээң адым-сывымда даңзылыг үрен болгай, кайын ылгаар — дигеш, азыраан адам өгден үне болду.

— Тур, уруум. Шай сооду — деп, кырган ием чассың-нады эргелетти. Тура халааш, өг чанында кара сугга чуунуп каапкаш, кирип келдим.

Хертек Сүрүң уруу Өшкү деп ат-биле школага кирдим. Ол күс бүгү назынымда уттундурбас. Мөген-Бүрениң эге чада школазы. Чаңгыс эр башкы. Чүс ажыг сургуулдар. Алдан ажыг оолдар. Дөртөн ажыг уруглар. Башкының адын Моңгуш Шактар дээр. Азыраан адам-биле таныш кижжи чораан. Чөөн-Хемчик районнуң Хөндөргей сумузу чурттуг кижжи дээр чораан. Кызылга башкының түр сургуулун дооскаш, Биче Мөңгүн-Тайгага башкылап келген дижири чораан. Солун номчуткан. Дазырадын каапкан мен. Утказын айтырды. Билбээн мен. Мээң бодалым болза, дүрген номчаан кижжи шыырак болгу дег. Чаржынчыым ол ыйнаан.

— Урууңар ийи дугаар класска баар. Солун номчуп билир кижжи-дир. Бир ай болгаш кээп турар силер — деп, школа башкызы ачамга чугаалады. Ол та чүм ыйнаан, ачамның холундан так туттунупкаш, ыглай берген мен. Азыраан ием өөн сактып кээримге, дүрген-не чаныксаам кээр.

— Болгаан. Сенден биче уруглар безин өөренип турар ышкажыл. Эки кызып өөрөн, уруум. Дуңмалары көрүп турда, улуг кыс апарган кижжи ыглавас чоор. Эртем-билигниң эмдик аьдын эзертеп мунар, уруум! — деп, азыраан адам мени көгүдүп сургааш, школага арттырып каан.

Бир ай хире болдум. Бир өргөн Шактар башкы адымны кызыл самбырага бижип кагды. Эки чурумнуг, эки өөренир

болгаш аалындыва чанаттавас сургуулдарны кызыл самбырага адын-сывын бижиир чүве болду. Кара самбырада багай өөренир, чурум үрээр база чанаттаар сургуул оолдарның, уругларның аттары бар болгулаан. Кара самбыра, кызыл самбыра школаның эң көскү чери — эжик аксынга турган.

Бир хүн шугум чыскаалы болган. Эң узун кижги шууштур чыскаалган сургуулдарның бажынга туруп алып, эң чолдак кижги адаанга туруп аар чүве чораан. Шынап-ла, шугум ышкаш, саң дорт чыскаалыр. Ынчан бистер ийи каът кылдыр чыскаалган боор бис. Кыс уругларның бажынга мен турган мен. Башкы сургуулдарны ончалаан. Он беш оол, чеди кыс дургуннаан болган. Чурумнуг сургуулдарны башкы шаңнады. Мени орус чогаалчы Александр Пушкиннің «Капитан уруу» деп ному-биле шаңнады. Амыраарымны канчаар ону. Өрү шурап турдум.

Уруглар дазылгазы аңгы турган. Чок, чазып ор мен. Уруглар чурттаар бир борбак бажың турган. Кежээниң-не чаг лаа кыпсып алгаш, «Капитан уруун» өөрүмге кыйгырып бээр турдум. Удаванда «Капитан уруун» эгезинден эгелээш, сөөлгү арнынга чедир шээжи билир апарган мен. Черле ынчаш чүве доктаадырым кончуг. Азыраан адам Сүрүңнүң узун тоолун чаңгыс дыңнааш, ол олчаан сактып аар турган мен.

— Өшкү! Сени келир чылын Кызыл-Мажалык бадырар мен. Барыын-Хемчик кожууннуң төвүнге чедирер мен. Улаштыр өөренир сен. Өөренир чүвеге сундулуг дунмай-дыр сен. Бир ай ажыр өөренгеш, эге чада школазын дооскан хире-дир сен. Мурнай үнген кулакты соңнай үнген мыйыс эртер болгай. Сен кедизинде баргаш, менден артык эртем-билигилг боор сен — деп, Шактар башкым мактаар турду.

Башкымның хей-аът киирген сөзүн дыңнааш, улам-улам номчуттунар апарган мен, санның болгаш тыва дылдың онаалгаларын класстан үнмейн чыткаш-ла, күүседип кааптар мен. Ойнаар болгаш номчуттунар шаг-үем хүннүң-не четчир турган, ынчангаш бир чамдыкта идик-хеви орлуп, өөк-маагы үстү берген дунмаларымга дузалажып, дааранып база турдум. Улаштыр өөренир, сан башкызы болур мен деп бодал чай кадында-ла сагыжымга кирип келир апарган.

Бир катал Мөген-Бүрен сумузунуң аревэчи аныяктарының, нам кежигүннериниң база идепкейлиг кижилериниң каттышкан хуралы болган. Бистиң школага даңны атсы хуралдааннар. Сөөлзүредир билип каан мен. Ол дүшкүүрлүг хуралга «Шын» болгаш «Хостуг арат» солуннарга парлат-тынгылаан ТАР-ның Онза ажык судунуң үзүп шийткен

доктаалын номчуп танышкан. Революстуг серемчилелди дыңзыдарын чугаалашкан. Арат чоннуң өжээнниг дайзын-нары контрреволюстуг Данчай, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Сунгар-оол, Бириңлей, Лопсан сугларны адып шииткенинден бээр бир чыл болган джирлер. Оон ыңай Мөген-Бүрен сумуда контрреволюстуг идегеттерниң ажы-төлү, ха-дуңмазы бар болза, оларның когун үзер, дазылындан тура тыртып узуткаар деп дугурушкан.

Дал дүш. Повар акый туң этси берди. Туң эдерге, дон-дораан үне халааш, турар черлеринге чыскаалыптарын башкы шагда-ла айтып берген. Мен тура халааш, турар черимге туруп алдым. База катап шугум чыскаалы болду. Чүнү-ле чугаалаар ирги деп манагзынып тур мен.

Мөген-Бүрен сумузунуң даргалары-биле кады Шактар башкы мурнувуска кылаштап келди.

— Ачаң ады кым ийик? — диди.

— Хертек Сүрүң — дидим.

— Аваң ады кым ийик?

— Хертек Хоюг.

— Адың кымыл?

— Хертек Өшкү.

Мөген-Бүрен сумузунуң удуртукчу даргалары аразында бир-ле чүве үрүңейчип сымырашты. Бирде Шактар башкы-дыва, бирде менче хыйыртап көргүлээр. Ол даргаларның аажылап турарының кадыг-шириини дээрге үскүлешкен сарлык бугаларыңга дөмей. Башкымны көөрүмге, чудаан молдургажык ышкаш. Ал-бодумну сактырымга, чуртта калган аскак анай дег болдум. Бир болгаш ийи класстың өөреникчилери аңгадап турлар.

— Үстүү-Ыймааты чурттуг Хертек Сүрүңнү болаа ка-выда кым танывас боор. Ажы-төлү шагда улгаткылаан, өглүг-баштыг ашак болгай. Сүрүң биле Хоюг канчап чээрби харлыг апарган болдулар. Мегелеп тур сен. Кымның угу дээрин билир мен. Сен болза контрнуң уруу-дур сен. Сээң адаңны дээди хемчег-биле шииткен. Сээң адаң боолаттырып каан. Сээң адаң — япон дайынзырак идегеттерниң шивиш-кини. Бо турган ачылыг-буянның Меңгүн-Тайганы япон каргыстарга садыптар деп турган. Сээң адаң дээрге, арат чоннуң дайзыны идегет-тир! Ачаң адын чоп чажырган сен? Сени бээр кым эккелгенил? Кым сени школада кирип кааныл? Кыс уруг чүве мегелеп чораанын кым дыңнааныл? Хостуг эргелиг араттарның ажы-төлүнүң аразыңга сээң бир хонукта безин турар эрген чок — деп, нам үүрүнүң даргазы Доңгак Долдаш чыккыладыр болду.

— Аңчы Сүрүңнүң уруу мен! — депкенимни безин билбээн мен.

— Сээң чүве чугаалаар эргең чок. Сенден кым-даа дуза дилевес. Сен болза чаа чуртталганы тудар кижилерниң эртем-билиг чедип аарыңга шаптык чедирер бугу-дур сен. Эш Шақтар! Контр сидиин школага кым эккелген чүвөл, таптыг харышлап тур! — деп, Доңгак Долдаш хөрөктөди.

— Ачам эккелген — деп, чүве чугаалавас деп тура-ла, сөс эдишкен болган мен.

— Сеңээ кым сөс берген чүвөл? Бо кончуг кулугурнун аксын сарыг-кидис-биле бөөшкүннөп кагза! Эш Шақтар! Чүү дидим? Ижин-кара чокка чугаалап тур — дигеш, Доңгак Долдаш сарыг былгаар сумказын суйбагылааш, карактарың чидиди көргүлөди.

— Тергиин өөрөнир уруг — деп чоруй, Шақтар башкы харлыга берген. Ол даргалар башкының борбак бажыңындан үнүп келгенин демин көргөн кижини мен. Дугуржуп алган чүвезин ол башкы чыскаалган сургуулдар мурнунга туруп алгаш, уттуп алган хире. Чок-ла болза мени кээргээш, бижип алган дужаалын номчуурундан дидинмээн болгу дег. Башкының эриннери бырлаңайнып турган, ону таан утпас мен ийин. Хамык сургуулдар даргаларже көрүнмейн, чүглө мени кайгааш турупканнар. Ыржым болгаш коргунчуг.

— Демги бижип алган дужаалың номчувут. Дүргөдөп көр, эш Шақтар! — деп, Долдаш Доңгак туразында чаңнаар болду.

— Өшкү дээрге, сургуулдарның тергиини — депкеш. Шақтар башкының үнү читкеш, холдары сиригейни берди. Сангырымга, карааның чажы бүлдөңейни бергензиг.

Долдаш дарга үзе кирди:

— Кежегези черде сөөртүнүп турар уругну школадан хөөлөп үндүрөр. Бо турган уруг болза, аңгы дайзынының уруу, арат чоннуң өжээниң дайзынының уруу-дур. Боолаттырып шийткен шивишкин идегеттиң сыскындызы-дыр. Чоннуң дайзынының когун үзе узуткаар сорулгалыг бис. Дайзынны дазылындан тура тыртып тургаш, көктүг шыктыг Тыва чуртундан арыглаар сорулгалыг бис. Чоннуң дайзынының алган кадайы, ажы-төлү болгаш ха-дуңмалары бистин аравыска турбас ужурлуг. Бо турган кежегези черге дөжелит турар уруг бо хүнден эгелээш Мөген-Бүрөн школазындан үндүрткен. Кады бижээн дужаалывыс ужур-утказы шақ-ла ындыг ийик бе?

ЧИРГИЛЧИННИГ ОРУКТАР

Тоожудан үзүндү

— Менден өске директор болза, силерниң хавыркан документилериңерни кым чугаалажын бээрил. Ма, бо чүвेलериңер ап алгаш, дүрген ажылдап үнгүлөңөр.

Чолаачыларның бирээзи документизин алырын ап алгаш, аңаа улуг-ла өөрүвээн ышкаш болган.

— Чедир кылдынмаан машина-биле орук чорутуру кончуг берге боор чүвө-дир ийин, Севекович. Орук шагдааларының бисти торгап турары-даа чөп. Чеже боор, ам мырыңай хавырамынга четкени ол-дур.

— Сен ында чүнү чугаалай бердин, Дажы. Совхозтун эң дээрэ чолаачыларының бирээзи ынчап баарга болур бе? — деп, директор ооң чугаазын үзе кирген.

— Мээң машинам-даа ажырбас, аңаа бүзүрээр мен, өске оолдарның аргажок-тур, харын-даа айбылдыг.

— Чолаачы шынзылгаң чоп алзыпканың ол ынчаш?

— Путевкага демдеглел чок чораан кижин мен, оон аңгыда скорозум хөлүн эрттир улуг чораан, далашкаш элээн дүргедедир базыпкан болдум, ол үеде таваржы бергени ол-дур.

Чолаачылар документилерин апкаш, кажаадан үнген хойлар-биле демей, сыңмарлажып үнүпкен.

VII

Директор-биле сөс каржыпканынга Дажы эпчоксунуп, машиназын таваар башкарып чоруп олурган. Конторадан шоолуг-даа ыраваанда демги-ле орук шагдаазы ону донтаадыпкаш, хары-буру чок кабинаже кирип келген.

— Мында ырак эвесте аал бар, аңаа мени чедиргеш, дедир эккеп каг.

— Мээң баар черим ол угже эвес, малчыннарга чарба сөөртүр кижин мен, улус манай берген боор.

— Ол чүү деп ораың ол? Ам чаа-ла силерниң документилериңер мээң холумга турда, ынчаар чугаалашпас турдунар. Ам ону бериптеримге дораан уттупканыңар ол-ла бе?! — деп, шагдааның шынгызы кончуг апарган.

Дажы база чатап шынзылгазын алзырындан корткаш ооң аайы-биле чорупкан. Шугулдаан аайы-биле элээн чоруп ора, кымның аалынга баарын айтырган.

— Бо бижикти номчуп көрөм.

Дажы дораан директорнуң холунуң үжүүн танаан. Ында мынчаар бижик каан болган: «Эш Дамбий-оол! Бо барган шагдааларга шыырактап тургаш, бир хойдан беривит. Сээң учёдундан ол хойну совхоз складынга эът дужааган кылдыр үндүр бижиптер бис. Совхоз директору Баазан».

Дажы мал-чеми чедирип турар болгаш совхозтуң малчынарының кыштагларын шуштузун билир турган. Ынчангаш машиназын шуут дедир эггеш, шагдааның баар дээн кыштаанче халдыпкан.

— Мени Шылгаар-оол дээр — дээш, орук шагдаазы бодун таныштырган. — Эргемни бичии шын эвес ажыглаттым, дыка ажынма че. Сени кым дээрил?

— Дажы.

— Мээң-биле таныжып алырыңга бодуңга-ла эки ыйнаан, эш. Үргүлчү орукка ужуражыр хевирлиг улус-тур бис.

— Хой дээш бистиң документилеривис берилкениңер ол бе?

— Директор мээң төрөлим боор кижги. Анаа баргаш ону айтырган болзумза, ол кажан-даа берип өлбөс. Бөгүн аргажок апаргаш, мону бижип бергени ол-дур. Шын, мегезин көөрүм ол-дур ийин.

— Үрелик машиналарны албадап рейсче үндүрер оозу кончуг дарга-дыр ийин. Чолаачылар озал-ондакка таварышса канчаарыл, ону кым харыылаарыл?

Дажының чугаазы Шылгаар-оолга хамаарышкан чүве болганда ол тайылбырлаар ужурга таварышкан.

— Машинаны ажылдап үнеринче ат салган кижги харыылаар апар.

— Оон ыңай?

— Чолаачы кижги база.

Дажының сеткилинге ол харыылар четпээн-даа болса, оон ыңай айтырыг салбайн боданып халдып олурган. «Бир эвес бөгүн бо орук шагдаазының чиник сеткили-биле рейс үнтөн машиналар орук ара үрелир болза, ол база харыылаар апар эвес чүве бе?» Ынчап бодааш, ол чанында олурган кижиниң бодунуң дөрт хүлээлгезин канчаар күүседип чорутурун элдепсинип чораан. «Ваштай бодаарга, ёзулуг-ла хүлээлгезин күүседип турар-даа ышкаш, хандыр көрө бээрге бир еске, пат ынчап өөренип калганы ол ыйнаан. Ёзулуг хүлээлгезиниң алыс утказын боду-ла ескертип, харын-даа каржызы-биле үрөп турары ол ышкажыл?»

Хенертен шагдаа кижги чедип кээрге, малчын арай

мөгүдексеп, чүве кылган кижн бооп, хейде-ле кажaa дедгандыр кылаштап туруп берген. Келген улус ону шыдамсыккайы-биле манап турар боорга ынчаары ол ийикпе, туражок кылаштап келген. Шылгаар-оол демги бижин ашакка тутсуп бээрге, ону чазып номчааш, ам харын сагыш-сеткилимден оңгарлып келген ышкаш болган.

— Чүү-ле болу берген чоор деп бодадым — деп, ооң чиде берген үнү ам кээп үнүп кээрге, шала дунук болгаш келдир ышкаш сагындырган.

— Черле боску шедиргеленчек, ооң кадында кулаа база кадыг болдур ийин — деп, Дажы ону билир кижн болгаш журун тайылбырлаан.

Оларның чугазын шынап-ла дыңнаваан хире, малчын таакпызын кысып тура база катап чугааланган.

— Чаңгыс аай оода чарбадан чоп эккелбес сен, бо төрөөн хойлар хураганнарын тоттурбас-тыр — дээш, чадагай кажaaда турган хойларже эргиле бергеш айыткан.

— Эртен эккээр мен. Ам демги чүвеңни дүргедедивит! — деп, Дажы алгыра аарак чугаалаан.

Ашак быт чок кылаштап чорупкаш, кур камаазын чииги кончуг артап киргеш, саадавайн-даа бир хой сөгүрүн алган. Хирези кайы хой кандыг байдалдыын билир турганы илден. Бндыг дүрген хой тудуп эккээрге, Шылгаар-оол малчынга шоолуг бүзүрексевейн, кандыг-бир чыл ашпаа деп барган чүвезинден сылдаглап адырлып алып деп бодаан эвеспе деп каразан. Ашак хоюн арай деп бир будундан сөөртүп чорааш кажaa чанынга эккелгеш:

— Шыырак улус бодуңар үндүр каап алыңар — дээн.

Шылгаар-оол хойну чааскаан арай деп кажaa ажып каггаш, чолаачыга тутсуп кааш, боду база ажылып кээп, нелээ эмеглежип тургаш хойнуң холу-будундан хүлээш, машина кырынче кызып тургаш үндүр каапканнар.

— Четтиксимзе ынчаш, дүне-даа бол, сөөртүп эккээр мен — дээш, Дажы дүргени кончуг кабиназынче кирген соонда, сактырга ону-ла манап турганзыг, машина ол-ла дораан шимчеп чорупкан. Орук орту кире бергенде, Шылгаар-оол быт чок чоруурундан эпчоксунган боор, демги малчынның дугайын чугаалай берген.

— Кончуг-ла эндевес-тир але, мен ону чудаңгы хой деп бодааш көдүргеш, арай деп кажaa ажырдым.

— Силер канчап эзирик азы үрелик машиналыг чолаачыларны эндевес-тир силер, ол база өөренип калбас ийикпе.

Дажы улам-на дүрген чоруп орган. Бөгүн чаңгыс-даа

ёзулуг рейс кылбаанынга ооң сеткили хомудап чораан. Ол сеткилин бодундан үндүрүп чадап, хейде-ле кылыктанып боданган: «Бир эвес бо шагдааның ол чоруунга барбаан болзумза, мынчага ийи-үш-даа коданнарга барып кааптым але. Ынавазымга кижиниң шынзылгазын чылдак хап үттеп каапса, штраф-даа төлээнинден дора болур-дур-ла». Ындыг бодаль-биле Шылгаар-оолду чүгле бажыңынга чедир октап-каш, дүрген-не комбикорм алыр складче халыткан.

— Чоп кончуг орай келир кижин сен, Дажы? — деп, склад эргелекчизи угбай тары кончуг фуфайказын өөктөнгөн. — Ам ажыл шагы төнөр четкен-дир, эртен кел.

— Машинага чүдүрүп алгаш хондурар мен, чаңгыс аай берип көрөм, угбай. Эртен база борта ээлчег манаар эвес.

— Ол чүү деп турарың ол, машинага чүдүрүп каан чарбаны кым көрүп турар чүвөл. Даңны атсы улус дажыглап аппаратка канчаар сен.

— Шынап-ла... Ындыг-даа ирги бе? — деп, Дажы дадагалзаан.

— Ооң соонда бодуң төлөп үнгөй сен — деп, склад эргелекчизи эң-не дээштиг черин тыпканы ол боор, Дажы ооң соонда чүвө чугаалавайн халдып чорупкан.

Орук ара совхозтуң библиотекары Сайынга ужуражы берген. Ол хамык-ла шарыглыг номнар ийи холунда тудуп алган, туткан номнарының эпчогунга арай деп кылаштап олурган.

— Солун, чаа номнар бар бе? — деп, Дажы ооң дужунга тура дүшкөш айтырган.

— Херээжен кижин чадажып чорда баштай дузалажырын бодавас, номнар айтырып чүңүл?

Сайын шынап-ла ол номнарга ийи эгиннери шылап, черге дыштаныр дээрге, номну канчап довурактыг, малгаштыг черге салыр боор, ынчангаш ыйыда берген чоруп органы ол.

Дажы дүжө халааш, ийи кезек шарыглыг номнарны чийги кончуг көдүрүп алгаш кабиназынга аппарып салып каан.

— Кайнаар аппаратка номнарыл, библиотекаже бе?

— Чок, бажыңче.

— Бажыңче ынча хөй номну канчаар чүвөл?

— Эртен малчыннарже үнүүшкүн кылыр планныг кижин мен, оларга барып номчулга конференциязы кылырынга белеткенип турарым ол-дур ийин. Чаңгыс аай болзун дээш, Халыыр-оолду директордан чугаалажып алдым. Мал чеми

үзүктөлип турар дээш директор аттыг ажынып тур, чарбазын сөөртпүшөөн мээң ажылымны база кылыр болду.

— Че, бажыңыңарга чедирип каайн, олуруптуңар.

Сайын бажыңыңа чедип кээрге, чонаада-ла орай дүнсө келир ашаа, херим иштинде аар-саар ажыл кылган, ооң девискээрин аштаан турарга, хөлчөк амыраан. Машина тура дүжөргө, оон дүжө халааш, ашаанга чоргаарланып, оозун кыйгырган.

— Бо номнарны өгжө кирире берем, көөргө ындыг, дыка аар чүвө-дир.

Сайынның ашаа шарыглыг номнарны алгаш баары билек, Дажы машиназының кузовун чарба төгүлбөс кылып аар дээш гаражче углапкан. Брезент турган болза, кузовту сыскаан херээ чүү боор, ооң кырынга уруп алгаш чедирип бээр ол-ла-дыр. Совхозта брезент чаңгыс-даа чок болганындан чолаачылар анаа-ла кузовунга ургап халдып-ла турар. Ынчангаш орук дургаар бичиилеп төгүлгөн мал чеми янзы-бүрү куштарның дою болу берген чыткылаар. Дажы дыка үр кылдынып келген, ажылын дооскаш чанар деп турда, Халыыр-оол биле Хоюгбан чедип келген.

— Суг-даа төгүлбөс кылдыр сыскып алдың бе? Черле шыдаар эр-ле болгай сен! — деп, Хоюгбан ону мактагылаан. — Бичии дилег кылыр дээш ынчап чор мен ийин. Чай чок улусту эртен силерни кайын тывар. Даң бажында караш-ла дээр силер ыйнаан. Бо эш-даа билир кижини — дээш, Халыыр-оолче айыткан.

Хоюгбанның чугаазы чымчак, бүзүрөңгич болгаш белен дыңналган. Ол кандыг-ла бир айыылдыг херекче оолдарны ыдалап турар эвес, а олардан эш-хуузунуң дузазын дилеп, боду аргажок байдалда таваржы бергенин илереткен. «Машина дилээри ол-дур» деп, Дажы баш удур угаган, ынчалза-даа чазыпкан болган.

— Ам мен кайнаар-даа барбас мен! Улус айбызыңга баарыңга өйлөштүм. Оода силер өршөп көрүңер.

— Оода деп чүү дээрин ол, дуңмам — деп, Хоюгбан назыны Дажыдан улуг болгаш чымчак кылдыр харыылаарга, ол оожургай хона берген. — Сени мооң мурнунда үргүлчү айбылап турган эвес мен. Бис машина хереглевейин чор бис. Мен бир чүвө чагып каар дээш чор мен, чүгүле чаңгыс сенээ эвес, өскө оолдарга база чагып кагдым. Шуптузу чөпшээрешти. Мен бодаарымга, сен база мээң сеткилим хомудады бербес хевирлиг-дир сен.

Дажы олче элдесинип көргөн.

— Эрте малчынарже чарба-тараа чедирер хевирлиг-дир силер — деп, Хоюгбан ам-на чогум херээн чугаалай берген. — Ынчангаш машинаң кузовунуң дүвүнге бичии чүведен арттырып алгаш кээр сен көрөм. Мен кээриңге шир-бип алыр мен, каш хаван бар чүве, чиртир чөм чок, дөгөрө кырлыр деп барды-ла.

— Комбикорм садып албааныңар ол бе?

— Ол кайда боор, шагда-ла төнгөн болбас ийикпе, дуңмакым. Ам час апарганда, ону кымдан садып аар боор.

Дажы чүү дээриниң аайын тыппайн дадагалзап турда, Халыыр-оол чугааланы берген.

— Малчынардан ажыы-биле дилеп аар чүве-дир ийин. Олар база чүвениң ужурун билир болдур ийин.

Халыыр-оол ынча дээрге, Дажы бодунуң малчын ада-иезин сактып келген: «Оларга чарба чедирген бир кижини база ынчаар ирги бе?»

— Че, дугурушканывыс ол бе? — деп, Дажы чангыс черге туруп бээрге, ону ол туружундан чайлады идер дээни-зиг, Хоюгбан база катап сагындырган.

— Көөр мен ыйнаан — деп, Дажы эреңгей чөпшээрэкип кааш чана берген.

Дажы ада-иезиниң суурда бажыңыңа чааскаан чурттап турган. Шериг хүлээлгезин күүсеткөш, совхозка чылаачылап ажылдаа-ла бесин дөрт-беш чыл чөдө берген. Ол хирезинде өг-бүлө тударынче улуг-ла далашпайн, айлар, чылдарны көзүлдүр-ле санап эрттирип-ле турган. Шериг баар мурнунда бир уруг-биле таныжып ап четтигипкен-даа болза, оозу бир чыл хире манап чорааш, бодун тудуп шыдавайн өске оолга ашакка барып алганын дыңнаткаш, ооң соонда чагаа биживейн барган. Баштайгы таныжылгазы ынчаар чедимче чок болурун бодавайн чоран аныяк кижини орта элээн муңгагдааш, оозундан адырлып ап чадажып турда, старшиназы харын сүмө-дузазын каткан: «Эр кижини ындыг-андыг чүвөлөргө муңгарааш канчаар сен, бүгү назының мурнунда ышкажыл. Бодуң ынакшылыңга дөмей-ле таваржы бээр сен» дээн. Старшинаның чылыг сөстери ооң муңгак сеткилин чазап кагза-даа, ол уруглар-биле харылзажырындан арай-ла сестир, бүзүрөксөсөс апарган.

Шеригден халажып келирге, ооң үе-черге уруглары өөренири өөренип, өгленири өгленип, ыңай-бээр тарай берген болган. Чыл эрткен тудум олардан өг-бүлө тутпайн арткан уруглар улам-на эвээжеп калган. Ооң-биле кады Дажы улам-на оспаксырап, назыны улам-на дөгүп олурган. Чамдыкта

ажылдан келгеш, ыңай-бээр баарындан чалгаарааш кара албан-биле садып алганы магнитофонун ырладып ора кезжээлээр. Бир чеже ооң аажы-чаңы база ыңдыг, чааскаанзыргай, үе-черге эш-өөрүн бажыңынче-даа чалавас. Өске кижиге турган болза, ээн бажыңга амырай-ла бээр ыйнаан.

Бо кезжээ ол чалгаараар хамаанчок чайзыраар ужурга таварышкан. «Болур ирги бе? Дыштанып орган кижини дүвүредиптим бе?» — дизе-ле, ооң бажыңыңга рабкооп даргазы Чайырмаа кирип келген. Аныяк уругнуң аажы-чаңы, аян-шинчизи, хөнү чараш дурт-сыны Дажының сагыш-сеткилинге дораан-на дээпкен. Суурда хөй кижиге бар эвес, Чайырмааны ооң мурнунда хөй катап көрзе-даа, бо кезжээ ол мырыңай аңаа онзагай кылдыр көзүлгөн. Дажының шапкан аът дег соккан чүрээ ону мырыңай аймаарадып, чүну канчаар аайын тывылдырбайн барган.

— Эрттиңер, эрттиңер! — деп, Дажы бажыңының иштинде үй-балай чыдар чүве бар бе дээн ышкаш, долгандыр көргүлээн.

— Чаңгыс бот эр кижиге чурттап турар хирезинде бажыңыңар иштинин арыг-силиин ала! — деп, Чайырмаа магадаан.

— Шеригге өөренип калган чаңчылым-дыр ийин — деп, Дажы аныяк кыстың кандыг херектиг келгенин бодап, ооң дораан чоруй баарын күзевейн орган.

— Парткомнуң даалгазын чедирип чор мен ийин.

— Чүү ыңдыг даалга боор.

— Эртен малчыннарже үнүүшкүн кылыр дээн.

— Ийе, дыңнадым. Ынча деп-ле турар чорду, харын.

— Ону кым чугаалады, силер рейс үне берген турдуңар, ынчангаш мени силерниң машинаңарга быжыглаан, кезжээ дугуржуп алгаш эртен эртелеп, саадап турбайн чоруур силер, барып чугаалажып алыңар дээрге чор мен.

— Библиотекарьга ужураштым. Эртен малчыннарже үнүүшкүн болур, номнар чедирер мен деп турду. Оон дыңнадым.

— Сайын бе? Ол ашааның машиназы-биле чоруур болган кижиге ийин.

— Ийе, ынчап турду.

— Кайыын чоруур кылдыр дугуржуп алыр бис — деп, Чайырмаа ылавылаан.

— Кайыын-даа бол, ажырбас... Менде чүү боор — Дажы оон ыңай чүве ыттатаvain барган.

— Ындыг болза чем садынының чанынга чедип кээр силер бе? — дээш, Чайырмаа чоруур деп барган.

— Чоп бичии олурбас силер. Музыкадан дыңнаар силер бе? Мен шайдан хайындырыптайн.

— Чок, арай далажып чор мен. Эртен малчыннарга садыглаар чүвелерниң даңзызын тургузар. Соонда шайлаар ыйнаан...

— Ындыг болза силерни бичии үдеп каайн, караңгылай берген ышкажыл.

— Че харын, түвексинмес болзуңарза.

Иелээ үнүп келгеннер. Часкаар кыштың кежээзиниң караңгызы, суур иштиниң эрип калган кудумчузунга улам караңгы кылдыр көзүлгөн. Чайырмаа эптии кончуг, чымчак холдары-биле Дажыдан боду-ла четтинип алган.

— Караңгыда кижии кээп ужар, четтинип алыи аа?

— Ынчалыңар харын, малгаш-балар, оңгул-чингил черлер бар чүве — деп, Дажы сеткилинде оортан бир кыс четтинип алгаш чоруурга, иштинде амырап чораан. Кады чурттаар мындыг эштиг болза үргүлчү четтинчип алгаш чоруур-даа ыйнаан кылдыр ол бодагылаан. Суур чер болгаш кежээки кудумчуда улус-даа көзүлбээн. Дажы уруг-биле чугаалажыр тудум, бодунуң бодалы-биле чугаалажып чорда-ла, Чайырмааның бажыңы чоокшулап келген.

— Дыка-ла оожум кежээ-дир але — деп, адак сөөлүнде ол арга чадаарда чугааланган. — Артында чылыг де. Агаар-лаарыңа дыка-ла таарымчалыг кежээ-ле-дир, але. Шынап-ла магалыын, бодум безин кайгап чор мен. Азы кежээ үнмес болгаш эскербейн чорааным ол бе?

— Аныяк кижии канчап бажыңдан үнмейн оар бээр. Аныяк тургаш шыдавыже ойнап-хөглеп алыр-ла болгай — деп, Чайырмаа сеткилин ажыткан. — Мен-не ынчап шыда-вас мен, аа.

— Чөпшээрэжир болзуңарза кежээ кады селгүүстеп турар бис бе? — деп, Дажының чугаазының кандайы кончуг болган.

Чайырмаа ооң чугаазын дыңнааш каттырыптар часкан. Арай деп туттунуп алгаш: «Бо-даа уруглар-биле орта чу-гаалашпаан амытан эвеспе моң» деп бодаан.

— Кижии-биле селгүүстеп кылаштаарда чөпшээреткеш канчаар, чалааны дээр ыйнаан — деп, билдирер-билдиртпес кыжыра аарак чугаалаан.

Дажы ооң чугаазының утказын шынап-ла эскербейн барган. Ол аныяк уруг-биле четтинчип алгаш, даңны атсы-даа бол кожа чоруксаазы келген. Уругнуң кылган шимчээш-кинин дораан-на илип ап, ооң хоюг үнүңге улам-на таалап чораан. Ол элээн дидимненип келген.

— Ам-даа бичии кылаштажыр бис бе. Меңээ силерниң биле мынчаар, кады кылаштаарга эки-дир.

Чайырмаа аңаа удурланмаан. Ол уу-биле кылашташпышаан, уругнуң бажыңын эрттир, оожум чугаалажыг бар чорааннар. Чайырмаа кады чораан оглунуң дугайын бодап чораан. «Бодун ап чоруурун, чугаазының аянындан безин алырга, уруглар-биле ылчыңнажыр, оон туржук, кады хонар хире эвес оол-ла-дыр бо. Хей-ле аал-оранныг ашактар-биле будулуп чорбайн, мооң-биле таныжып, чурттаар чоор бе. Азы... сөөлүндө ол мээң канчап чораанымны билип казга, кончуг-дур аа. Кижилер деп чүве кончуг болгай. Үй-балай чүве чугаалаксааш шыдавастар. Ооң кадында Халыыр-оол кадайымдан чарылгаш, сээң-биле чурттаар дээн мен деп чүзү ийик. Сен чок болзунза, холум-будум чок-биле дөмей-дир деп база чытпажык бе. Чүглө Халыыр-оол эвес, өске-даа эдеринчилер база-ла бар болгай. Ол бүгү билдинер болза, сөөлүндө барып дөмей-ле аас-дыл, алгыш-кырыш үнер ыйнаан. Дажыны төөрөктээр деп бодаар болза, амыр кижиле-дир, ынакшылга арга-дуржулга чок. Ол меңээ ынакшый-даа бээр болза, мээң арын-нүүрүмгө берге-ле-дир...»

— Чүнү бодап чорууруңар ол, ыт-дааш чок.

— Эртенги ажылывысты бодап чоруурум ол-дур ийин... Азы өске машина чугаалажыр чоор бе?

— Чок, чок! Мен албан баар мен. Манап олуруңар. Чеде бээр мен.

— Ындыг-дыр че, манап турар мен. Мени агаарладып-селгүүстөткениңер дээш силерге улуу-биле четтирдим.

— Силерни дараазында кежээ селгүүстээринче чалап тур мен.

Дажы уругну херим аксынга чедирип кааш, бажыңынче өөрүшкүгө бүргөткен дүрген-дүрген кылаштап олурган.

VIII

Ол хүннүң ажыл хуваалдазы директорнуң өрээлинге дыка эрте эгелээн. Дажы машиназын безин үндүрбейн дорт-ла контораже халаан. Ол хирезинде эртенги хуваалдадан каш-ла минута озалдай берген болган. Василий Севекович Баазаң шагда-ла чугаазын эгелей берген, сактырга Дажы кирип келирге, ажынып-хорадааны дам барган дег болган.

— Мал-маган бергедеп турда, хуваап каан малчыннарыңарның сиген-ширбийжи төнүп турда, чүнү канчап чоруп турар улус силер? Дүүн хүн безин чамдык эштер малчын-

нарга барбаан-дыр. Силерни ажылдазын дээш кызып-кызып ол хавыртышкан документилериңерни чугаалажып бербедим бе? Оон артык канчаар чүвөл, эштер. Бажыңар-биле бодап көрүңерем, че!

— Машиналар үрелик чүвө-дир ийин, Севекович. Чүглө ийи-чаңгыс машина чүгээр чоруп турар — деп, кол инженер чугаалаан. — Ынчангаш оларны рейсче үндүрүп шыдавас кижидир мен.

— Ындыг-ла үрелик чүвө болза суббота, улуг-хүндө чүгө халчыры дам баарларыл? Бичии үрелии хамаан бе, дүрген мал чеминден чедирзиннер. Хамык мал кырлып калза силер харыылаар силер бе?

— Че харын, бодуңар-ла харыылап көрүңер. Бисте чүү боор, үндүрүпкей бис — деп, инженер шуудунга кирген.

— Дажы, сен чүнү кылып хүнзедин, чүгө чаңгыс-даа рейс кылбадың? Чартык хүн иштинде кайнаар чоруп турар кижидир сен? Мээң машинам көңгүс анаа деп чүңөр болчук? Азы база «үрелип» калганы ол бе?

— Чарба чүдүрер дээш склад бар чыдырымда, орук шагдаазы Шылгаар-оол дозуп алгаш, чоруун бүдүрүп ап чорду.

— Мындыг чай чок үеде бе?

— Чайым чок деп чугаалап чадап кагдым. Ам канчаар мен, сөөлүндө барып кижини штрафтап, харын-даа кижиниң машина башкараар эргезин казый берзе канчаар?

— Ынчаар эргезин ажыглаарга канчап боор чүвөл, эштер? Чоп ыт чок, улус аайы-биле чоруп турар улус силер?

— Ам канчаарыл? Хөңнү чедер болза кижиниң документиңин шуут хавырар. Ынчангаш үргүлчү орукка чоруур улуска чаңгыс-биле дөмей-дир ол.

— Шылгаар-оолдуң аайындан эртер болза шуут курут каар бис — деп, еске чолаачылар оон-моон алгырышкан. — Машиналарның техниктиг байдалы база багай-дыр.

— Ындыг-дыр че, мен бодум чугаалажыр мен.

— Мээң ол хүнүмнү ажыл хүнү кылдыр санап беринер, менде буруу чок — деп, Дажы хей черге чарыгдаан хүнүн негээн. — Шылгаар-оол эвес болза, ийи-үш-даа рейсти кылыптар мен. Ону бөгүн ыяап-ла чедир күүседир апарган-дыр мен.

Директор мурнакчы чолаачызының хөңнүн бадырбас дээш ынчаары ол ийикпе, азы ооңуу шын деп бодааны: ол ийикпе, чөпшээрэжиң каан.

— Сөөлгү катап болзун. Моон соңгаар чоруур рейсче барбаан кижиниң ажыл-хүнүн демдеглевес бис. Ол хүн ча-

рыгдаан бензинин төледир бис. Машиналарның ыңай-бээр баарын чүгле мен билир мен.

Хенертен директорнуң эжи ажиттыңган соонда, Сайын кирип келген. Ол далашканындан изирнигип, арын-шырайы кыза берген, улуг хөлээшкин-биле чугаалаан.

— Мен чоруур машина тышпас деп бардым, харын-даа хуваалда доозулбаанда, четтигиптим аа, Севекович.

— Силер аалыңар ишти-биле чоруур мен деп дилеп алдыңар чоп?

— Ийе, харын. Халыыр-оол дүүн кежээ чоруткан ояар келбеди. Ынчангаш кижини озалдап каар дээш коргарым ол-дур ийин, өске машиналарга кыстыныптайн, дарга.

— Кайнаар барган кижини чүвөл? Гаражта ооң машиназы бар-дыр бе?— дээш, директор бирде Сайынче, бирде инженер-же көрүп олардан харыны негээн.

— Хоюгбан-биле кады чоруткан кижини, олчаан бажыңга келбеди-ле.

— Машиназы гаражта турар чорду.

— Ындыг болза чедип кээр ыйнаан. Бичини манаңар, өске машина чок-тур.

— Хүнзедир келбесе канчаар мен. Ооң орнунга өске улуска мени кадып бериңер, Севекович.

— Дажының машиназыңга садыг улузу-биле кады чоруур бооп тур силер ийин.

— Ынча хөй кижини кабинага сыңар чүвө бе?— деп, Дажы рабкооп даргазы-биле кады чоруксаанын хараадап боданган. Ынча депкеш, ам бо шакта хөөнү Сайынны алык-савайн олурганын чажылар дээш пат-ла орган. Харын-даа чолаачылар ону эскербээн ышкаш болган.

— Ажырбас, кузовка-даа олуруңтар мен — деп, Сайын шымдай-ла чөпшээрешкен.

...Хуваалда сөөлүндө Дажы Чайырмаа-биле дугурушкан черинге чеде бээрге, Халыыр-оол дүш чок ында бастырып турган. Ооң чанында Хоюгбанның хуу машиназы-даа турар.

— Эртенги планёркага чоп келбедиң, директор ажынып тур — деп, Дажы ооң чанынга чедип келгеш чугаалаан.

— Дүүн-не хуваажып алган-на болгай бис. Ам ынча дыка чугаалажып турган херээ чүү боор. Дораан чеде бээр мен, мында бичини херектиг чор мен.

Дажы «кадайың айтырып чор» дээр дээш ыттабайн барган. Өг-бүлө улустуң аразыңга сөс октап чоор ону деп бодаан. Садыгның артыкы эжиинден Хоюгбан бир холунда улуг сумка туткан, арны чайнап бо үнүп келгеш, ооң маши-

назының чанында турган Халыыр-оол биле Дажының чанынча дорт-ла кылаштапкан.

— Бүдүрүп алдың бе? — деп, Халыыр-оол далажы кончуг айтырган.

— Мен кайын куруг кээр мен — деп, Хоюгбан ынча дээш, кайы хире-дир мен дээзиниг Дажыже көрнүп келген.

— Мээң чагыым утна, дунмам — деп, ол база катап сагандырган.

— Ону кайын уттур мен.

— Рабкооп даргазы малчыннар үнөр дээп, бараан аайлаап чайы чок кижидир, арай деп чугаалажып алдым. Малчыннарга баргаш боду садыглаар хевирлиг, чугаазының аянын көөрге.

— Автолавка-биле чорууру ол бе? — деп, Халыыр-оол сондургаан.

— Совхоз машиназы-биле диди, та кым чүве? Автолавказы шагда-ла үрелип калбажыкпе, ону орта кылыр кижидеа чок... Сен аңаа ажылдай бээр болзуңза, бирээзи — дарга, бирээзи — чолаачы дыка тааржыр-дыр бе?

Дажы оларның чугаазының утказын чедир билбейн бодунуң херээн чугаалаан.

— Мен рабкооп даргазы-биле малчыннар баар болгаш чедип келдим ийин.

Хоюгбан биле Халыыр-оол олче хары угда көрнүп келирге, Дажы алаңзый берген.

— Ылап бе?!

— Чоп элдепсинер силер? Чайырмаа боду менээ чугаалады.

— Ол кажан иргин четтигипкени ол?

— Дүүн кежээ мээң бажыңымга келгеш, боду чугаалады ийин. Оон башка мен ындыг чүвени кайын тып алыр мен.

— Ыы! Чоруур-ла бооп тур сен ийин...

Хоюгбан биле Халыыр-оол машиназынга олурупчаш хирт дээннер. Дажының чанынга ажыксыг көк ыш элээн титлейн агаарга салдап туруп калган.

Ол үеде бир ашак чедип келгеш, Дажыдан ылавылап айтырган:

— Силерни директор чорутту бе?

— Ийе, малчыннарга бараан чедирер дээш келдим.

— Ындыг болза бээр херим иштинче машинаңар киирип келиңер деп, дарга ынча дидир.

— Кымыл ол? — деп, Дажы бодунуң ээлчээнде айтырган.

— Бистиң рабкооп даргазы Чайырмаа — дээш, ашак

харыы-даа манавайн чаяңнадыр кылаштап чоруткаш, барык дөрт метр хире бедик херим аксын ажыда берген. «Бича улуг демир хаалганы канчап ажыдар ирги» деп, Дажы машиназының кабининче кирип ора боданган. Бичалза-даа ашак аңаа улуг-даа күш үндүрбээн — хаалгалар чииги кончуг ийи талаже ажыттына бээрге Дажы машиназын кирип келген.

Үр-даа болбаанда херек барааннарны чүдүрүпкөткөсөр. Чайырмаа кабинага олуруптарга духи биле кады арага чыды холушкан, бир-ле ындыг ужуру билдинмес чыт Дажының думчуунга келген. Бичалза-даа аныяк кыс чанынга олуруптарга, кызыгаар чок өөрүп, орук ара Сайынны база олуртуп алган.

Халыыр-оолдун кадайы кирип келирге, Чайырмаа шала хөөн чок, Дажының чанынче чыпшыр олуруптарга, харын изиг ышкаш сагындырган. Чайырмаа биле Сайында онза ылгалыр чүү боор: ийи-ле хар ылгалдыг, ол хирезинде арын шырайындан оларның кайызы улугул дээрзин биллип алыры берге, харын-даа Сайын ийи уруглуг хирезинде аныяксыг көстүп орган. А Чайырмаазы дурт-сын талазы-биле ач турган, оң эмин эрттир пудра, кремге чиртип каапкан арын ырактан чүгээр көстүр-даа болза, чанындан толтап көөрге бичии-бичии хөөлөр арын кезин кезип кире бергилээн.

— Баштай силерни чедирип кааш, ооң соонда черба чүдүрөр болган-дыр мөн ийин — деп, Дажы чугаалаан.

— Халап-тыр але, чоғум ажылың саадаары ол ышкажыл — деп, Сайын сагыш човааш, хейде-ле шарыгыг ном-нарыкко көргөш.

— Чаңгыс хүн канчаар чүвөл, дөмей-ле чүбк чедирип чоруур кижини ышкажыл сен — деп, Чайырмаа душте чок ынча дээш, дүне удуваан уйгузун ам-на хандырып аар дөөнзиг карактарын шийип алган удумзурап чораан.

— Баштай кайы малчынга баар бис — деп, Дажы шуудунга кирген. — Азы чаңгыс черге чыгылыр болган ийинче?

— Бригада төвүнге баар бис, орук ара бир аалга эйре дүжер бис — деп, Чайырмаа бажының дүктерин шляпа бергүнүң адаанче эптей суп ора чугааланган. — Бир чүве чагаан улус бар, оларның оозунуң эптиг үнөзүн бодап турган кижини мөн, ам харын шымбай болду.

Часкы хүн караа чидиг болгаш машина шилинге дөрт дээрге, кижиниң караа чылчырыктай бээр. Элээн хар суурдан ам-даа кургаваан орук машинаның чоруун шоолуг дүрөдетпейк чораан. Машиназы эмин эрттир малгаш-балар алаар дээш Дажы шоолуг халытпайн чораан. Суурдан ырак эсес,

бора галдар болгаш бедик хараганнар аразында кыштагга чедил келгеннер.

— Үр болбас бис, мээң таныштарым улус-тур, бо бажыңга кириптээлиңер — деп, Чайырмаа бодунуң бажыңыңче дег чалаан. — Машина кырында хааржакта бир даараныр машинаны дүжүрүп эккел — деп, Дажыны Чайырмаа хамаанчок айбылааш, бажыңче кылаштап кире берген.

Дажы даараныр машинаны Сайын-биле эмеглежип дүжүрүп келген.

— Магалыын але! Хой уруг-дарыгыгы кижиге эки-ле эт-дөр ийин — деп, ол адааргай аарак чугаалаан. — Мындыг машина тып алдыр дээш чадашкан кижидир мен ийин, чүгле малчыннарга садар чүве дээр-ле болгай.

Дажы даараныр машинаны көдүрүп алгаш бажыңче кирип келген. Ындыг-ла назылап кырысаан-даа, харын пенсияже безин үнери элек хевирлиг назылыг ашак ону хүлөөп алгаш, дөрде стол кырынга аппарып салып каан. Чайырмаа стол артында шагда-ла олурупкан шаамаан олурган.

— Дедир эеп ора кире дүжер силер, чүү-хөөден белеткеп каар мен — деп, өгнүң херээжен ээзи сагыш човаан.

— Бо чылын малчыннарга чүгле үш машинка келген, ооң бирээзин силерни бодааш эккелдим, угбай, азаан кижги болгаш.

Чайырмаа таныштарынга шай хайындырым хире болгаш, улаштыр улуг өөрүшкү-биле, элээн көдүрлүүшкүннүг чоруп орган. Чүге дээрге эккелген бир шил водказындан ийи дугурааныкы шай-биле чоргелештир база четтирипкенинден ыңдыг байдалдыг оруун уламчылап органы ол. Дажы-даа, Сайын-даа аңар киришпейн барганынга Чайырмаа арай таарзынмайн барган.

— Аныяк улус эртип кандаай улус силер? Аныяк чорааш ижиң, чип, хөглөп алыр-ла болгай. Чаңгыс борбак дашкадан силерниң чүңөр канчап баар боор... Азы сеткилдерниң каразы ол бе?...

— Чок, чок! Багай чүнү бодаар боор, руль артынга чорашы арага ижерге таарышпас ыйнаан.

— Ону мен база билдир мен. Чаңгыс дашка ижилтерге, таан кайын кижги эзирий бээр. Кады чораан мени база хүндүлээр-ле болгай — дээш, Чайырмаа Дажыже кыяң көргөш: — Чамдык чолаачылар нар-шээр чок аптар-ла чүве-дир, кижги көөрге! — Ынча дээш Сайынче карак уштап көргөн.

— Чолаачы кижги арага ижер хамаанчок, амзавас-даа ужуруг чүве-дир ийин, але — деп, Сайын чугааланган. Ооң сагыжындан ашааның дугайы үнмейн чораан. «Хоюгбан

деп чүве ол кижиниң бажын төөредип алгаш чоруп берген ол-дур. Оон башка эртен даң бажында чедип кээр-ле ыйнаан. Харын-даа бо Дажы чөпшээрешти, ол эвес болза ажылым планы үстүр часты».

Дажының сагыжына база Халыыр-оол кирип чорган. «Дем чаа-ла суурга тургаш, өөндө манап орап кадайындаа модавас. Оон башка Чайырмаа-биле чүгле иелээ чорбас бис бе» деп ол боданган.

Удаваанда малчыннарның төп бригадасы көстүп келген: ол кайда-чүдө чер ортузунда ээн бажың эвес, бир кадарчының кеданында туткан, ийи аал ишти чурттаар бажың хире бар. Ооң кырында бичежек тук, кирер эжииниң эргин бажында доозуң азып каан. Оон ырак эвесте малчынның бажыны, кажжаа-хораа. Дажы маңаа үргүлчү чоруп турган белгаш ону-даа шоолуг херекке албаан, а эскерген-не чүвези — бур кажжаада элээн хөй аъттар баглап каан турган — бодап көөрге, малчыннарга баш удур чарлап каан хире.

— Чедип келдивис бе? — деп, Чайырмаа чугаалангаш, идик-хевин, арын-бажын чазай суйбагылаан.

— Силер ажылыңар кылып туруңар, мен чарба сөөртүп чедиргеш кээйн, малчыннарым ат болган боор — дээш, Дажы малчыннар бажыңының чанынга машиназын доктаадыткан. Кадарчылар-биле эмеглежип тургаш хааржактарда барааны бажыңче дажыглажып бергеш, дораан-на суурже эепкен. Ол далажып чораан. Оңгул-чиңгил, малгаш-баларлыг орунгарны-даа шоолуг херекке албайн чоруп олурган. Орук арыг иштин таварыштыр эртер ужурга таварышкан, ооң кадында дөңгөлчиктерлиг чер ону оожумнадырынче албаданган. Хенертен хараган артындан ээр черге аңаа уткуштур «Москвич» үнө халдып келген. Дажы машиназын арай деп чайыдыр тудуп четтиккен. Эрте халаан машина каржызы кончуг тормозтааш тура дүшкөш, каш удаа медээлепкен.

— Чүү кончуг кижии сен, машина адаанче-даа кире берги дег! — деп, Дажы хыйланган. — Харын-даа оожум чоруп ордум.

— Далашкаш шынап-ла көрбөйн бар частым — дивеле, Хоюгбан халаң эзирик-даа үшкеш болган. Артыны сандайда Халыыр-оол удуп калган чыткан.

— Рейсче үнмээн ол бе? — дээш, Дажы удуп чыккан кижиче айыткан.

— Ушкан эш-тир ийин! Ам канчаар сен ону, ындыг-даа болза бодувус ийи рейс кылып четтигиптивис. Ам үшкүсүнче бар чыдарывыс ол-дур. Харын-даа таваржы бердим, дерт дугаары сээңии болур ыйнаан.

— Ол чүү ыңдыг рейстер кылып турар улус силер?

— Хаван чемнеп турарым ол-дур ийин. Чүү-даа бөл алды шоодай чедирип алдым. Ам бир чолаачы-биле дугуржуп алган кижни мен, үш шоодайны бээр-ле боор.

— Ынча хей арага-дарыны кайыын тып ап турар улус боор силер?— деп, Дажы шынап-ла элдепсиниг айтырган.

— Ында арга-ла бар — дээш, Хоюгбан чогуум айтырынга харыылавайн барган. — Мээң чагыым утпадың ыйнаан, каяа манаар мен, сени, оол?

— Мени-даа манаан херээң чок боор, чарба сөөрткөс мен. — Дажы ынча дээш шиитпирли-биле машиназынче дүрген-дүрген кылаштапкан.

— Дажы! Адыр, аңаа турам — деп, Хоюгбан сен соондан алгырган.

Дажы машиназының кабиназынче кирип олуруп алган. Ам ооң чанынга Хоюгбан чедип келгеш, эп-чөп-биле, мырыңай чаннып-тейлээр чыгыы чугаалаан.

— Хамык хаваннарым чиир чүве чок, аштап өлүр кетти-ле. Ынчангаш кызып турарым ол-дур ийик. Дөмөй-ле күрүнеге дужаар чүве ышкажыл. Оларны азыраар дөмөй чеже акша-төгерик үндүрбедим дээр. Берге-ле чүве-дир.

— Бир шил водка-биле үш-дөрт шоодай чарба ап тургаш, кандыг чарыгдал үндүрдүм дээр боор!

— Водка тывары оон-даа берге апарган шаг ышкажыл бо. Ынчангаш ооң үнеси аңаа дүүшкек турар ужурлуг. Сени кайын мегелей бээр мен, бичин арттыр бодаар мен ыйнаан. Бодум база улуска аттыг дузалаар шежик мен, билбес эвес сен, мени. Сеңгээ-даа дузам көргүзүптерим чадавас. Хаваннарым төрүптерге, бир хаван оглун чиик өртөккө сеңгээ садар мен, шиве.

— Хаван оглунуң-даа меңээ амдыызында херээ чок ийин.

— Канчап херек чок боор чүвөл? Ада-иең өөнге аппарып чай сен. Машина-балгат мунуп турар кижни ында чүү боор. Бодуң-даа болза ону чайлыг азыраар сен.

— Хаван чемгерип чораан эвес.

— Ында кижни бергедээр чүве чок. Чарбаның ол-та бодун уруп бээриңге, ол-ла-дыр. Бир эвес хайыңдырыш турган бээр болза, ону кижни кайын тоттура аар.

Дажы Хоюгбанның чугаазынга түвексине бергеш, машиназын хөдөлдирипкен.

— Ам хоржок-даа болза, сөөлүндө барып бодаар сен, көрөм. Амдыызында бо чарба чедер ыйнаан, далашың канчаар сен ону, дуңмам.

Хоюгбан чымчаңнааш чугаазы-биле Дажыны ораап тургаш бодундан ыратпайн аайынче кирип кел чыткан. Дажы бо удаада оон адырлып-даа аар болза, сөөлүндө аңаа дөмей-ле алзыштарын ол бодап турган. Оон ыңай чүве ыгыт-табайн машиназынче кылаштапкан.

Дажы база оруун уламчылапкан.

Склад эргелекчизи угбай бо удаада база чугаазын харманмаан.

— Аныяк кижип эртип ам база хамыктын сөөлүндө келдин бе? Черле каяа чоруп турар кижип апардын сен, чээ?

— Малчыннарга садыгжылар чедирип чордум.

— Автолавказы канчап барганы ол?

— Үрелип калган чүве эвес бе ол, угбам.

Овааландыр эжип каан чарбаже бир ужун үстүрүп каан транспортер ажылдай бээрге, дизип каан бичип хетпежигештер амыр-соксаал чок чарбаны мурнунга идип алгаш машинаың кузовунче дажыглап эгелээн.

Дажы кузовтун долларын манап склад эргелекчизи угбайның чанынга олурган.

— Малчыннар магалыг чүве ышкажыл, херек чүвезин бажыңынга алпарып бээр. Чүнү садар боор чүве-дир, оглум.

— Орта көрбедим, хааржактарда чорду-ла.

— Далган бар-дыр бе?

— Бар чорду.

— Суурга далган садар эвес, таныыр малчынныг болза бир шоодайны алган болза але. Садыгжызы кым-дыр?

— Чайырмаа чорду-ла.

— Ой дадай! Ынчап база болур чүве-дир аа?— деп, угбай кайгай-ла берген.

— Чүнү, угбай?

— Дарга даргазында-ла ыйнаан, бараанны садыгжы хүлээп алгаш садар-ла ыйнаан. Чайырмааның кайгалы аайлыг ийикпе, бир чүве таарыштырып тур болгай аан ол. Садыгжызын өжөгээр каапканы ол-дур ооң.

Дажы чанында угбайның ол чугаазынга бүзүрээр, бүзүр-евес аайын тып чадап олурган. Катап айтырар эвин бодап олурда, ол алгыра берген.

— Кузов дола берип-тир, оон хөйүнү чүдүрерге хей-ле, черге баар! Ам дуу улуг деңзи кырынга тургузувут — дээш, боду баш удур ынаар кылаштап чеде берген.

Дажы долу чүьктүг машиназын улуг херим аксы деп калбак деңзи кырынга эптии кончуг тургузуп кааш, дүже халып келген.

— Садыгдан элээн хөй түннүг акша алгаш чарышкан дээр чораан. Оозун ам-даа чедир төлөвээн боор ол — деп, склад эргелекчизи чүктүг машинаны килдевишаан, демги-ле чугаазын уламчылаан. — Чуруму база багай уруг эвеспе, ынчангаш өг-бүлө-даа тутпайн ынчап чорууру ол ыйнаан, ооң.

Ооң сеткилинге тааржы берген уругнуң дугайында ыкта хөй анчыг сөстөр дыңнааш, Дажының ишти-хөңнү кударай берген. Ынчалза-даа ол аңаа бүзүрөвээн. Бир-бир бодаарга, ол угбай ону өжөгээр-даа чугаалаан ышкаш, бир бодаарга, ону кичээндирип-даа орган ышкаш — кым билир дээр силер, кадайларны. Барып-барып ындыг аныяк, чараш уруглар ындыг болур чүве болза, кымга бүзүрээр, кымга ынакшыыр боор. Ооң баштайгы таныжы уруг ындыг-ла ыйнаан. Чайыр-маа таанда канчап ындыг болду? Ооң бодалын билгеш, өжөөн чүве деп, демги угбай Дажы чоруур дээш бар чыдырда, соондан мынча дээн:

— Аныяк кижини канчап билир, ындыг-андыг уругларса дужа бердин, халак! — дээш, каттырып каан.

Аар чүктүг машиназы-биле кады Дажының сагыш-сеткили база аартай берген ышкаш болган. Чайыр-маа-биле чүгле чаңгыс кежээ чугаалажып кылаштааш, эки-ле уруг-дур деп билген. Ол Чайыр-мааның чүнү чугаалап чорканын са-гынмышаан, ооң дугайында демги угбайның чугаалаан эки-багай чугааларын сеткилинден үндүр октавышаан, улам-ча дүргөн халдып орган. Ынчалза-даа эки эвес догааштырыглар болгаш каразышкыннар ооң сеткилинче база катап шуртуу кирип тургулаан.

Малчыннардан кызыл хүнней бергенде үнүкениер. Ийи уругнуң кайызының-даа өөрүшкүзү кыптыгар чүве. Чайыр-маа барзанын шүптүзүн садыпкан, а Сайынның ном-нарындан хөй эвес чүве арткан болган, хөй кезини малчыннар келир үнүүшкүнге чедир номчуур кылдыр карточка бэугар бижидип алганнар.

— Малчыннар база дыка номчуттунар боор чүве-дир аа, ындыг эвес деп бодаар кижини мен — деп, Чайыр-маа эл-депсинген. — Багай бараандан номну дээр алыр чордуму.

— Малчыннарның бот-билини шыырак болдур ийин. Ажыл-агыйы чай-шөлээн чок-даа болза, ийи-чаңгыс суурса келгенде, библиотека кирерин утпастар болбас ийикле. Ээ үнүүшкүннү ажыглап, оларга солун-солун номнары чедир-рип бээримге, амыраарларын көрбөс бе. Дыка хөй номнар

база чагып кагдылар. Мындыг үнүүшкүннү моон соңгаар үргүлтү ажыглаар мен.— деп, библиотекарь Сайын ажылынга бичии-даа бол чаа чүүл ажыглай бергенинге чоргаарлан-мас аргазы чок болган.

Дажы оларның чугаазынга ындыг-ла идепкей чогуун илереткен. Ооң сеткилин кабинада ийи уруг ийи аңгы билип чораан.

«Бо оолдун перүк-барык, томаанныг деп чүвезин але. Мындыг оолга мезүлүг эки уруг дужа бээр болза але. Чайырмааны бодаарымга арагага арай-ла сундулуг-даа ышкаш, азы сагыжым бе? Чоп дем Дажыны бир көрүптеримге, Чайырмааже муңгаргайы кончуг көрүп турар чорду. Ооң чүрөөн элзедип албаан ирги бе?» деп, Сайын боданган.

— Демги өөвүске кире дүжери утпа, Дажы — деп, Чайырмаа дыка хостуг болгаш улуг бүзүрөл-биле чугаалаарга, Сайын иштинде кайгап, шынап-ла ол томаанныг оолду элзедип алган-дыр дээрзинге чигзинмейн барган. Бо ийи кижиге шаптыктап чор ирги мен бе деп бодааш ол ынай-ла чораан. Оода суур кыдыынга чедип алгаш, сон ыңай кылаш-тап чоруй баар-дыр деп ол бодаан.

— Мени суур кыдыынга дүжүрүп каар силер бе? Оон ыңай бодум чоруй барайн — деп, библиотекарь дилээн.

— Ындыг ырак черге бе? Ажырбас чедирип каайн — деп, Дажы сагыш човаан.

— Кижиниң күзелин канчаар боор, күүседир-ле болгай— деп, Чайырмаа библиотекарьны аартыктаан.

— Суур адаанда бээм, кунчуум бар. Оларга кириптейн.

— Халыыр-оол эртен чаа-ла Хоюгбан-биле меңээ чорбады бе, чоп ажылче үнмээни ол? — деп, Чайырмаа чугааланган.

— Дүүн-не чоруткан улус болгай, мыя бо аразынга чүтү кылып чыдар амытан боор! Чүү кижии аңаа арага берип турар чүве ыйнаан. Кижии түрөткөн, кончуг тоянчы боср, уруглар! — деп, Сайын иштинге хүнзедир шыгжап чораан хорадаан сеткилин билбейн, өске улуска ажыдыпканын ам кээп бодап келгеш, эгениксей берген.

— Арага боду кижии аксынче кире бээр эвес. Кижиниң бодундан хамааржыр-дыр ийин — деп, Дажы чугааланмышаан, кадыг. быжыг холдары-биле машиназын эптии кончуг башкарып чораан. Ол Халыыр-оол биле Хоюгбанны мен база көрдүм дээр дээш аксынга кээп-кээп ыттаваан.

— Баар өөвүс утпайн чор силер бе?— деп, Чайырмаа база катап сагыш човаан.

— Чок, ону кайын уттур мен.

Хүн даг бажыга оран чеде бергенде, биеэки аалга Дажы халдып келген. Олар хүнзедир манап шаг болган хевирлиг. Соол калган мүнүн, дүлгөн эьдин чылыда берген.

— Силерни эртежик чедип кээр ирги бе дээш эьт хайындырып каан кижиги мен, ону каш-даа чылыттым-на — деп, бажың ээзи херэежен кижиги сагыш човап турганын илереткен.

— Шаавыс-ла ол болду — деп, Чайырмаа ужурун чутталаан.

— Бо ашак мырыңай чиргилчинней бергенде инек хавырып чорааш, силерниң машинаңар бараанын көргени ол боор, бир машина кел чыдыр деп келди. Ооң соонда шынап-ла саадавадыңар.

— Бо аразыңың оруунуң багайыңга машина шоолуг халыас, анаа кылаштап орган-биле дөмей илгип чоруур чүвө шыкажыл. Аал барааны кэстүп турар, ол хирезинде оруу төнмөс.

Дажы бодун агартыңар-даа дивээн, шынап-ла орук аргажок болган. Бир эвес Чайырмаа дедир бо өгже бараалыңар дивээн болза, эске кижиги дилээн болза, катап бээр келбес чыгыгы турган.

— Ажы-төл ат болган боор! — деп, Сайын өөрүн бүдүү далаштырган.

Демгилери амдызыңда уруг-дарыг чок, оларның чаптанчыг аажы-чадың билбес болгаш библиотекарьның сагышы-сараанын эскербейн барганнар. Хүнзедир аштамзырап чораан улус тавак долдур дүлүп каан эьтти мага хандыр чип олурганнар. Чаглыг эьттиң, кара мүнүнүң тевиинден изиргенген чорумалдар дерлиг арыннарын, үстүг холдарын чодуп алырын бажыңның ээлери шыдаммы-биле манап олурганнар.

Дажы ооң мурнунда ол кыштагга келзе-даа, ооң ээлериниң бажыңныче кирбейн, эккелген мал чемин дүргөн-не дүжүрүп каапкаш, эске коданнарже чоруптар турган. Бо удаада ол бажыңның ээлерин, эт-севин хары угда эскере каапкан. Алдан хар үезинде ашак-кадайның чурттап ооры дыка шыырак хевирлиг. Улуг эвес бажыңның иштиңде эргин шагың эвес, амгы үениң ховар дээн эт-севи хөйү кончуг болурга, улам кайгап олурган. Ийи эң улуг хевистерни азып каан хирезинде, дөө чарыкта, орун бажыңда база бир хевисти дүргөш, ортузундан шарааш тургузуп каан. Шалада чаражы кончуг шокарларлыг чинге хевис чадыглар чыткылаан.

— Мындаа чагаан дилээн бо-дур ийин — дээш, ак пөстө ораап каан улуг эвес дөрбөлчин чүвени кадай Чайырмаага тутсуп чыда, улаштыр чагыг кылган. — Өөренип ту-

рар уруувуска дублёнка деп тондан көрүп көрөм, дуңмам. Бис база анаа кайын көрүп орап бис, сени бодаар бис ыйнаан. Сээң тып берген чүүлдерин эдилеп чоруурус ол ышкакыл, алызы-даа уруг-дарыгга баар чувелер-дир бо.

Чайырмаа өөрээш, кыңгырадыр каттыргаш, ораап эзан дөрбелчин чувени сумказынче суга каапкан.

— Ында чүү боор, угбай, кайыын-даа болза тып энеээр мен... Харын-даа мени улуг үүледен адырып кагдынар.

Чайырмааның кызып-кызып кел чыткан херээнин утуккыдын Дажы ам-на билип олурган. Бажыңның эелери анда акша бергенин ол билип каан. «Шынап-ла склад эргелекчизи угбай шынын чугаалааны ол эвес бе?» деп ол дадагалтап боданган.

— Ам-на чоруп орап-дыр че! — дээш, Чайырмаа өөрүшкүдөн өөрүн уттупкан ышкаш болган.

...Элээн орайтай бергенде, суурга кирип келгенер. Сайын ынавайн чорда-ла, бажыңының мырдыңай чанына дүжүрүп кааш, Чайырмааны Дажы чедирип чорупкан.

— Дыка эки ажылдадымыс! Мээңдинге киргеш битин демдеглей кааптар бис бе? Сеңээ бир шилди таанда тыткар мен ыйнаан — деп, Чайырмаа сну чалаан.

— Сөөлүндө болзун, ажынаа шиңме, арай турумзурай бердим — дээш, Дажы ынаксаваан. — Электен-не сөөн бажыңыңче канчап кирер мен, куруг-карыг аан.

— Сайын эвес болза дем-не кудунтар кижжи мен. Мбон соңгаар үнүүшкүннерге үргүлчү бодум чоруп турар мен, магалыг чуве-дир. Бир малчын-биле хураганнар кежи база дугуржуп алдым, тон даарадын алып мен.

— Хураган кезин тон чедирери дыка берге чуве эвеспе.

— Өлгөн хураганнар чок эвес, союп-ла шыдаар болза дээр чорду чоп.

Дажы ындыг чараш уруг, ындыг донгун сесткил-биле чугаалаарга, элдепсинин бодаза-даа, ооң даштыкы чараш бүдүжүңге алзып, угаан-сагыжы чиңгиртилени берген. Уруг-нун имиргей карактары, арын-шырайы ам кабина иштин чырыдып каан сайгылгаан чырыынга, кайгамчык чараш кылдыр көзүлгөн. Аныяк эр оон карак салбайн туттурган олурупкан.

— Байырлыг! — деп, ол сорунзадан Дажы арай деп адырылган.

— Че ындыг болза, база катан ужурашкыже күштен немеп ал. Ам канчаар, чааскаан демдеглээр болган-дыр мен ийин! — деп, Чайырмаа бажыңында кым-даа чок дээрзин элдээрткен.

— База катап ужурашкыже!— деп, Дажы уругнуң чоғум чугаазының утказын билбейн, хейде-ле амыраан.

Тайырмаа тудуп чораан сумказын алгаш кабинадан үнүлтерге, ам чаа-ла ооң чаанынга рабкооп даргазы оргаш дүҗе берген эвес. дүштүү уругну бажыңынга үдеп чедирип кааы ышкаш болган. Дажы кады чораан уруу херимни ажыткаш кире бергиже, манап оргаш, машиназын гаражка тургузар дээш халдып чорупкан.

Михаил ДУЮНГАР

«КАНДЫГ ХАЙГА АЛЫСТЫҢ, ОГЛУМ?»

Школа ишти чылыг, батареялар харын-даа хол дегзир хире эвес изигилеп келген. Ынчалза-даа Петр Амосов кызыл көстөр өөш тынып кыпкан улуг печкаларже беш-алды хүүрек бажы хоюг хөмүрнү ура каапкан. Ынчанмас болза канчап билер ону, школа эрги шагның бажыңы болгаш адаа шаараш, соочалы хөлчөк. А өөреникчилер, башкылар сыр даң бажында сөктүп кээр болгай. Ол өйде школа ишти бичии-даа серзин турар болза шоруң-на. Директор Биче Хаажыковна аксында эптежип калган: «Ам база арагалап кондуң бе, Петя? Улус доңа бээрин бодавас ат болган ёра-дыр сен аа» деп, арага ишкен, ишпээн-даа болза, албан чөмөлээрин утпас. Ужур-чөвүн безин тайып-бырлатпас. Черле ычаш ширини шырайлыг, эрлерни дег чоонзумаар үнүг Бичен Хаажыковнадан өөреникчилер, башкылар-даа кончуг сестир. Оларны аайынче Петя база ындыг. Ооң эткен, чугаалаан чөптүг, чөп чок-даа сөзү — хоойлу.

Амосов кырында хирлиг эрги матрац чадып каан азыгда демир орунга барып чыдып алган. «Чо-ок, Бичен Хаажыковна эртең боже келбес. Школа ишти чылыг болур. Арагага ёра Петязы сөөлгү ээлчээн эки эрттирип каар» деп, ол багайтыр хүлүмзүрүп боданган. Оон ол орун бажында чажыра аарак тургузуп каан шилин бар бе, чок бе дээнзиг ылавылаан. Аңаа кым дээр боор, ол-ла черинде кылаңайнып турган...

Тываның бо ырак-узак районунда чүгле арыг тывалар турттап турарлар. Өске черлерде дег, шериг комиссариатында безин орус кижиге чок. А ажыл-албанының аайы-биле кээр улустар бар болбайн аан. Бир эвес шынын чугаалаар чүве

болза, шаанда маңаа орус чурттакчылар хөй турган. Соң соонда бир каш чылдар эртип, Тываның иштики төп районнарынга улуг бүдүрүлгелер ажыттынып эгелээрге, олар ындар сывырлып көшө-көшө, кижии артпайн барган. Ол хевээр борга кым-даа турумчувайн барган. Хуваалда албадалы-биле чоруткан ийи-чаңгыс тускай эртемниглер келзе-даа, ажында-за чогуур хуусаазын канчап-чооп төндүрүп кааш, төдө дедир чоруй баар апарган.

А Петя мында канчап артып калганыл? Ол бо районга байтык, Тывага-даа өспээн, төрүттүнмээн. Маңаа душ бооп улус эдерип чедип келгеш, ол хевээр чыдып калган. Соң төрүттүнген, өскөн чери моон ырак. Курск облазы. Хеминг чашкы шаан-даа, школачы чылдарын-даа аңаа эрттирген. Боду дег сарыг баштыг, эрес-шоваа көк-көк карактардыг эштери оолдар-биле чурттап турар суурунуң кыдыында Чара хемге эштиринге кончуг ынактар. Чайны барык ооң эриктеринге эрттирер. Эштиринден хөңнү калы бергенде, билин байлаңчыгаштар шүүреп эгелээр. Ынчан хем агымы эдерип, суурдан ушчок талыйып чоруп бээр. Хүн ажар деп барганда, ам кээп оозун эскере тыртып кааш, дедир чаныптар. Петя чанып кээрге, авазы хөлчок-ла дүүрээн турар. Ынчалза-даа ол оглунга тепшиже-ле ажынмас, кожазы Васьканың авазы дег, шугулдап кончуттунмас.

— Каяа тояап чоруур сен, оглукум? Сен дээш ижи сагыжы анаа орбас чүве-дир. Сугже кире берзинге кантаарыл?— деп кааш, күжүр иези ажын-чемин албадан туруп чөмгөрер.

Ачазын Петя көңгүс сагынмас. Билип кээрге-ле, ол мон турган. Авазы-даа аңаа ындыг-мындыг чүве ыытавас. Төкө эштериниң адаларын көргөш, соң дугайында иезинден чөкө-даа айтырар деп дап бергеш, чүге-ле чүве ийик, арай дилчимес, сестир-даа ышкаш болган. Ынчалза-даа Петя ону айтыргы дег өзүп кээрин билип, манап чораан...

Петя чыткан орнундан бажын ковайтып тургаш, холунда шагынче көргөн. Чаа-ла кезээкиниң тос шак. Даң адарыкта чедир ам-даа оранчок. Далажып болбас. Сөөлгү сөлчөгүни школа соотпайн эрттирип каар. Артып каар кижилерге чылыг, чырык херек болгай. Сактыышкыннарга, бодалдарга четчир үе ам-даа бар-дыр. Ышсыг, хөмүрзүг, бүлүртүн кс-чегаркаже кым-даа кирбес, сеңээ шаптыктавас. Эрткен үени сөөлгү катап сактып аары артык эвес. Чүге дээрге, ындыг сактыышкыннар моон соңгаар катаптавас дээрин Петя ыяк билир.

— Ийет, ол ачазының дугайында айтырар хире назын чедип, онгу классчы улуг эр апарган. Фермада саанчылап турар авазы бир хүн хөлчок орайтады келген. Столда шайлап орган авазынга баргаш, Петя:

— Авай, мээң ачам кайда кижил? — деп, хенертен-даа болза, үнү кончуг оожум айтырган.

Шагзыргай шырайын оглунче аяар углап келгеш, Зинаида Поликарповна көрүжүндө элдепсинип кайгаан хевир чок чугаалаан:

— Ачаң чок, оглум, ол бисти сен чажыңда-ла, каапкаш барган. Россия улуг, та кайда барган, билбес мен. А ачаңның адының орнунга кырган-ачаңның адын бижидип алган мен. Дува чок аданың биске херээ чүү боор.

Зинаида Поликарповна ол сестеринге оон ыңай чүнү-даа немевээн. Оглу база айтырыг салбаан. Черле ынчаш, билдингир-ле чүвениң чүзүн коптарып чыдар боор. Бир эвес ачазы чоолунга чораан болза, аңгы херек. Авазы ооң дугайында дыңнап, билип чоруур болгай. Чүү дээш каапканын айтырар бе? Ону дыңнап-даа аарга, ажыы чүл ынчаш? Каапкан — ол-ла-дыр. Авазы-даа болза, хенертен чоруй барган кижини канчап билерил, айтырып чыткан эвес...

Петя печкалар артында салып алганы кызыл арагазында барган. Ооң аксын ажыдып, ийи долу пакты ажыра каапкаш, дедир тургузуп каан. «Ам болзун. Демги кончуг чүвем тыртып алайын» деп боданган. Ол дээрге, таакпы-дыр ийин. Чүглө харын Петяның оозу таакпы боорда, анаа таакпы эвес, а хыйлыг кара таакпы.

Ынчалза-даа ол бо удаада ону черле тыртпас-тыр деп бодун быжыг туттунган. Чаа ишкен арагазы база ишти-баарын ажыңнады чиңнеп, сактырга, угаан-медерелин, сеткил-хөөнүн маажымнадыпкан ышкаш болган. А кара таакпыны тыртылтар болза хоржок. Ынчан сеңээ сактышкыннар-даа, бодалдар-даа херек чок апаар. Каракка үй-балай өңнер көстүп, куш дүгү чымчак, хоюг сырткы кырында олурупкан ышкаш апарып, бирде өрү, бирде куду ужуктуруп-ла эгелээр сен. Баарынга мага-боду үчүген чанагаш кыстар самнап, сени боттарыңче дүлгээзинниг, овузуңнуг имнегилеп кулбуруурлар. А кулактарга оларның изиг-изиг тыныштары дээп, кедергей-ле уяранчыг, тааланчыг сестер чугаалааш туруптарлар. Оон кедерезе, эмиглериниң баштарын Петяның эриннеринге дээрткилеп, кезек ынчаар самнап чоруй, чивеңейнип өжүп, кыпкан челээштелчек өңнер артынче ажытталып чоруптарлар. Бо бүгү доозулжуге чедир кулактарыңда оожум, сарыннанчыг аялга дыңналыр.

А кажан ындыг көрүүшкүннер төнүп, карактарын чер кырының кара-бора өңнерин көрүп эгелээнде, сеңээ чүү-даа чүве солун, чараш эвес апаар. Эъди-кежиңниң шыңганнары аарышкылыг ыстап, курлуп эгелээр. Ол чыргадаашкын соок дер-бусту мага-боттан сы тудуп үндүрүп турганзыг апаар. Олурган, чыткан-даа чериңге моораан ышкаш, бир миннип, бир билинмейн баргылаар сен. Ынчан холдарың база катап-ла демги кара хоранче сундуна бээр. Адырлып алыры кончут-ла берге ажыг ыш ол! Эжимге-даа, дайзынымга-даа ооң-биле үрелдежирин сүмелевес ийик мен! А орун бажында шилде чүвем тургай аан. Даң бажыңга чедир үе четчир. Школаны соок каап болбас...

Кара таакпы... Петя ону тос класстан эгелеп тырткан. Анаа таакпыга өөренип алгаш, оон өскезинче канчап шилчий бергенин боду безин эскербейн барган. Эштери солдар сады-выска тараан таакпывыс-тыр деп кара-ногаанзымаар чүве-ле ораап тыртар болганнар. А Петя эштеринден кайын чыда каар ийик. Суурга чамдык кижилер анаа таакпыны шынап-ла тарып турган. Ында кижы кайгаар чүве чок. Ылаңгыя кырган казактар оозунга кедергей ынак.

Эштериниң берип турган чүвези анаа таакпы эвес, а чыдыг чашпан бажы дээрзин Петя кайын каразыыр ийик. Ол хамаанчок, оол харын чүгле аңаа чаңчыгып, өске таакпыга дегбестеп калган. Ынчап чоруй өөрү чүнү берип турганын чажырбайн чугаалааннар. Петя коргуп, хордаар байтык, элденсинип кайгаваан-даа. Черзиг, чашпанзыг ногаан-сарыг ыш ооң чаш угаан-медерелин, тура-соруун шалда-ла чагыра бергени ол. Ону тыртып аарга сергек, дидим-даа ышкаш кынып кээр меге дүлгээзин оолдуң ханын хораннап четтигипкен. Чаңгыс классчызы Верага ынакшылынын баштайгы сестерин база ооң хоозун теви-биле сөглээнин кончуг эки сактыр. Чонаада томаанныг, кем чок Петяның ыңдыг дидим болганынга уруг кайгап калган. Вера харыы кылдыр оолдуң бажының алдын-сарыг дыдыраш дүктерин үвүрөңдир суйбай каапкаш, чииги хат-салгын дег ыңай болган...

Ийет, шеригже Веразы үдеп каан. Шынчы манап аарын уруг аазаан. Кыстың олче чоруткан чагаалары ийи чыл иштинде үзүлбээн. А Петя оларга чартык чыл хире харыылап чоруй, сөөлзүредир безин номчувастап калган. Хоран ыш тыртар чадын ол шеригге-даа кагбаан. Командирлери наркоман деп эскербээннер. Вилзе-даа, ону ыттары хоруглуг турган. Чүге дээрге арагалаар, наркоманнаар чорук социа-

лестиг ниитилелде чок деп бистиң идеологиявыс кижги бүрүзүңүң мээ-медерелинге сирип каапкан. Бар деп сөс эдиписизе, хайтааның ол. Ниитилел тургузуунга удур суртаал кылган деп дораан буруудаттыра берип болур. А ыңча депкей дидим чүректиглер, арыг нүүрлүглер чуртка эвээш эвес турган. Ынчалза-даа чуртка демги ёралыг халаптар бүдүү нестереп, ылаңгыя чалыы кижилерниң бүдүжүн, салым-чолук, угаан-сарыбылын шаптыландырып турган. Петя Амосов — ыңчангы хоозун, каас-коя сөстөрлиг, диньмиттиг адыш часкаашкыннарлыг төөредигниң чаңгызының хөлегезинге тывылган аарыгның төлү.

А тыртар чашпан бажы тыпты бээр турган. Шериг кижиниң алыр эң баштайгы чаңгыс хүннүң шөлээзинде-ле ол хоорайның «кайгал» кыстары-биле таныжып алган. Оон-на хамык чүве шуудап эгелээн. Кыстар база наркоманнар болганнар. Чашпан бажы хамаанчок, Петяга олар сыкыртынар эмверден бээр эккеэр апарганнар. Ынчан аңаа узун сарыг чажын эгин ажыр салган чараш Веразы эвес, а арны-бажын былчак-балчак будуттунган, агбагар-селбегер баштыг ол кыстар эргим, чоок ышкаш апарган. Албыстадыр, албаарадыр ажыг хоран ынак кызын оон шак ыңчаар ырады берген. Оон кедерезе, шеригниң эге чылында «кырганнарның» «сөс дыңнаvas аныак оол» — Петяны өөредир дээн баштайгы эттөөшкиниң база ол-ла тыртар чашпанның, сыкыртынар эмверниң ачызы-биле эртип алган. Эрги солдат оолдарның казарма азыннга тепкилеп, шашкылапканынга-даа аарзынмаан. Эъди-кежи, өскенин-даа ышкаш, билинмес болган. Харын чүгле каткызы кээр. Уё! безин дивээн. А чүү дээш ыңчанганнар ийик, адырам? Ийет-ийет, «кырганнарның» хирлиг сапыктарын аштап бербейн барган болбазыкпе. Чүте дээрге, ол кымга-даа дора көрдүрер хөңнү чок...

Петя шеригден халажып кээрге, авазы бир акый-биле олуржуп алган болган. Сергей Ефремович Крупинкин деп адаар. Авазы ол дугайында оглунга сөөлгү чагаазынга бижөөн. Иезиниң чугаазындан алырга, ол кижги кожазында суурдан чедип келген. Кадайын, школа назынның үш уругтарын ында каапкан. Зинаида Поликарповнаның фермазында склад эргелекчилеп ажылдап турар. Бажында чаңгыс-даа дүк чок, килчекер тас, сегелиниң адаандан артык халбаң эът каъттажып баткан, медээжок-ла шөртегер ижинниг акый болган. Диртчигир семис арнында карактары бичии, сыпыгыр көстүр. Чем ишкенде аңдарылчак дөрбегер эриннери чалыңайнып, чалчырткайнып орат.

Баштайгы хүннерден эгелээш-ле, Петя биле Крупинкинниң аразында хамаарылгазы чидиглени берген. Ол мыадыг таварылгадан болган. Бир-ле хүн «соңгу ада» ажылдан келгеш, оолду ыят чок чемелээн:

— Ам кажан ажылдаар сен? Совхозтан ажыл тасыл-бас-даа болза, хоорайже кирзиңе. Чамдык солдат эрлер бажыңынче кайы оранчоктан орук шөйүп орбайн, шериг эрттирген черинге-ле ажылдап чыдып каар боор чораан ийин. Чаңгыс аваңның шалыңы силер ийиге четчир деп бодаар сен бе?

Ол орта Петяның мага-боду чым-сырт дээн. Кижинин чааскаан арткан авазын түрү таварып, бастып олуруп алган хирезинде, чүү кончуг турамык чаңнап турар хей боор деп бодай каапкан:

— Кажан, каяа ажылдаары — мээң херээм-дир. А бажың — мээң авамның бажыңы-дыр. Олче мен азы-даа оранындан эглип кээр эргелиг мен. Чамдыктар ышкаш оон десе бербээн. Акша? Ол дээш муңгараваңар. Силерниң каш саазыныңарга холум дээртпес мен. Силер ышкаштарның сагыш човаашкыны чокка-ла авам мени чааскаан азырап келген. Аңаа эгидер өрөмни билир мен. Мен — немин оглу-дур мен. Дооратан келген артык хырын эвес — деп, ол чоргаар харыылаан.

Даштындан томаанныг, кем чок бүдүштүг кылдыр көстүр оолдуң ындыг дидим болганынга таарзынмааны ийден, ажыныксаан Крупинкинниң, семис хөрээнден үнгөн тыныжы сыңайнып эгелээн:

— Ийе-ийе, мен акшаны сени азыраар дээш ажылдавайн турар мен. Мээң... мээң бажыңымда уругларым бар. Оларымны азыраар апаар мен! Дооратан артык хырын... Чо-ок, аныяк киж, соора биле бердиң ышкаш. Ижер, чиирим өртөөн аваңга берип турар болдур мен ийин. Бүзүрөвөс болуңза, айтырып-даа болур сен.

Петя ам-на шынап изигленип, шуудунче кире берген:

— Уругларлыг киж бээр чүгө сөөгүңөр сөөртүп орган силер? Чана бериңер, кым-даа тутпайн тур. Эки-ле ада аа? Уругларым... Ындыгларны көөр-ле хөңгүм чок...

— Мени үндүр ойладырының бетинде аваңдан чөпшээрелден ап алзыңза эки боор, аныяк киж — деп, Сергей Ефремович кыжыраанзыг, Петяже ырзайтыр хүлүмзүрөөн.

Маргышкан ийи эрлер Зинаида Поликарповнаның кирип келгенин эскербээннер. Ынчалза-даа оозу демгилеринин чүггаазын эжик аксынга хевин уштуп тургаш, кончуг таятыг дыңнаан.

— Бо кандыг ындыг шимээн үнө берди? Политика сайгарып тур силер бе?— деп, ол Крупинкинниң ындыг чугаа кылырынга ынаан билир болгаш, өрөөлчө кирип ора билбээчөңнэн.

Петя-даа, Сергей Ефремыч-даа бук дивээннер. Ол өйдө өрөөл ишти шып-ла шыпшың чүвө апарган. Зинаида Поликарповна ол халалыг шыпшыңны үзө кирип:

— Чем кылып берейн, меңээ дузалажыр силер, эрлер— дигеш, ийи кижизиниң арыннарынче шырайын чазык көөрүн кызыдып хүлүмзүрөөн.

— Мээң дузам бо таварылгада артык боор — дээш, Сергей Ефремыч хевин кезде каапкаш, дашкаар үнүпкөн.

Эжик халырт кыннып хагдына бээри билек, Зинаида Поликарповнаның карактарында чаштар бүлдөңйнип чугаалаан:

— Силерниң чугаанарны дыңнадым. Ефремыч багай эвес кижини, Петрушка. Изиглени бээр чаңы бар харын. Арай билишпейн тур боор силер. Ооң-биле эптежип ап көр, олдум. Ам канчаар, бүгү назынымда чааскаан чурттап келдим. Салымым ыйнаан, аңаа ынак-тыр мен.

— Бис ийини чагырар мен дээр хөөннүг-дүр. Боду баштай мени хөмө таварып келди. Чок, авай, Сергей Ефремыч-биле мээң, арамдан кара диис шагда маңнап эрте берди ышкаш. Ынчалза-даа сээң аас-кежиини бодаар мен — деп, оглу незин оожуктурган...

Одунуң чалыны сулараксап бар чыткан печкаларын көзөй тыртып, хөмүрлер октагылай каапкаш, Петя шагынче көргөн. Дүнекиниң үш шак. Сес шакта-ла школага башкыларның башкылыгы кээп эгелей бээр. Ынчалза-даа далажып болбас. Орун бажында шилде чүвө ажырбас, чежеге-даа чедир манаар. «Үези кээрге, эезиниң холдары аңаа четкен соонда, үр-даа болбас. Куруг шили чулуп чоруй баар» деп, Петя иштинде боданган. Эх, сактышкыннар, сактышкыннар... Мооң мурнунда башка кирбейн каяа, чүгө чораан силер?..

Соңгу адазы-биле болган чөрүлдээниң соонда Петя незиниң бажыңындан чоруп, область төвү хоорайның бир үлүг тудуунга ажылдай берген. Общежитиеден чурттаар өрөөл база алган. Ол аңаа арагалаарыңга өөрени берген. Ажыл шагы төнерге, кады чурттаан эштери бот оолдар-биле Петя дуу ресторан, дүү «хөглүг компания» дээш чорунтарлар. А

шалың алган, чок болза разряд тывыскан хунну база черле анаа эрттирбес. Ооң кырынга бистиң чуртувуста барык ай санында болур янзы-бүрү мергежилдер байырлалдары база немежир: тудугжулар, танкычылар, садыгжылар, артиллеристер, спортсменнер хуну-даа дөмей-ле — арага ижер сылдаг, хөглээр чылдагаан апаар. Черле ынчаш чуртка ол өйдө дашка көдүрер чорук чаңчылчып, турумчуй берген. Анаа бөдүүн ажылчын коллективтер, кудуку албан-чагырга черлери хамаанчок, эң үстүкү эрге-чагырга черлеринге безин ол дээш, бо дээш дашканы көдүргөн медээлерни барык хуннун чыгыы дыңнап болур турган. Араганы кирген садыг бүрүзүнден-не ап болур. Общежитиеде корум-чурумче кым-даа сагыш салбас. Кежээлерде суг ол ары өө дег, шимээн-дааштан шиңейнип турар апаар. Эжик аксында вахтерлар безин орайтады элең-халаң кылаштажып эгелээрлер. Петя маңаа ийи чыл иштиңде тудуг чериниң даргазының азы өскө бир удуртур кижиниң келгенин көрүп көрбөөн. Ынчангаш ол борга хостуг чаңнап, кара таакпызын эштери көрбөөнде тыртарын уламчылап, а араганы олар-биле кады ижип чоруп турган. Чамдык-чамдыкта аңаа арага таакпыны солуй берген ышкаш сагындырып кээр. Ижипкенде оозунга элээн үедө дегбестеп, сактырга, узамдыгып уттундуруп бар чыткан дег апаар. Ынчан Петя бо ийи хайның оода бирээзинден адыр-лып алыр-дыр дээн бодал-биле арагалааш туруптар...

Петя, шеригге ышкаш, хоорайның боду дег «аарсан» аныктары-биле кажан, каяа тыпчып, таныка бергенин орта-ла эскербейн барган. Олар чүгдө чашпан бажы тыртар эвес, а эмнер безин сыкыртынар болганнар. Эмнер эккеп турар кезек кыстарның аразында эмчи сестразы кыстардан тура бар. Ынчалза-даа ол кыстар эккелген «белектерин» бсттарынга черле ажыглавас. Шалыпкын садып-сааргылап-каш, дүвү-далаш арлы бээр. Аттары безин кижги кайгаар элдептиг кыстар — Спасительница, Святая Мария, Божественная, Лучезарная дигилээш-ле чоруп каар. Оларның аразындан чаңгыс-ла уруг артып каар. Адын Валя дээр. Петяның уттундуруп калган Веразы-биле кедегей дөмей. Эң баштай уругну көрүпкеш, ол сырбаш дээн. Верадан тура чаңгыс ылгалыр чүвези — чандашсымаар кылажы. Артканы — арны-бажы, үнү, өрээш аткаар салган алдын-сарып бажының дүктери — Вераны-биле кара олчаан...

Хоорайның ырак кыдыы аргажыгаш иштиңде чавыт казанак чер-бажыңчыгаш. Петя суглар борга бөлүглекчи чыгып алгаш, «тамчыктыг делегейин» көрүп-ле эгелээрлер. Эг-ханче сыкырткан эмнер, көксү-хөрекче тынган ыштың

ажыг амданы аныяк кижилерниң медресин дөгейлендириптер. Амыдыралдың чедер-четпези-даа, ооң чырык черге чааат-тынган өөрүшкүзү-даа уттундурар. Шупту чүве белен, чиик сагындырып, чуртталга чүгле эът-дамырже салган хоранның ачызында чурттаксанчыг, күзенчиг ышкаш кыннып келир. Соругдаан, чедип алыксаан сеткил-хөөнүң бодай кааптарың-га-ла, боттанып турар. Бо «делегейге» шүүдел, түрөгдөл көрбөс сен. Холуң, будуң чагырга чок шимчеп, чагын-чүглүг апарган дег, өрү бедикче үнүп, куду тамыже сыыла-дыр бадып-даа турар сен. Боданырда безин күженишккин үндүрбөс. Сээң орнуңга хөй роботтар иженип, аышты-чемни баарыңга эккеп салып, олбук-хевисти орууңга чадып кааптар. Аялга-хөгжүмнүң үдөлгези кулактарыңдан хензиг-даа ыра-вас, үзүктөлбөс. Арын-нүүр, ат-алдар деп билгиниң ол «делегейде» орну чок. Күзезиңге үчүгөн-чанагаш кылдыр уштунуп кааптар сен. Оол, кыс деп ыядышкын, эгениш-кин чок. Ынчан оларның мага-боттары дунчулаан чылаанар дег бот-боттарыңга ораажып, чыпшыңчыш-ла эгелээр. Найы-зы, кымы-биле-даа дөмей-ле... Бо «делегейге» кирген кижилерниң арын-нүүрү адыгуузун малдан-даа дорайтап каар.

«Тамчыктыг» ындыг көрүүшкүннер чоорту эртип, чер кырында амыдыралдың өңнери билдиртип кээр. Аныяк кижилерниң хол-будунуң үй-балай шимчээшккиннери орталанып, аарышкылыг, даржыктыг курлуушкуннар, тыргышкынар эгелей бээр. А ол хилинчек төнери билек, кижилер бүрүзү далар аарыг соонда миннип келген дег, соок дер дүжүн, ал-ла шаг чок апарган олургулаар. Шалдаң-чанагажын-даа тоовастар. Карактарының шоо шилденчек соок, сээдензиг...

Петя биле Валя бо таварылгада ол казанак бажыңга чүгле иелээн келгеннер. Аразында чугаазы, дугуржулгасы ындыг турган. Чылдагааны — Валя божуур апарган. Ээди дүүндөн бээр бичиилеп ыстап аарып келген. Ынчалза-даа иштиңде уруунуң чартык ай бурунгаар шимчествестей бергедан Валя эскерген. Бичии кижиниң өлүг төрүттүнерин ол ыяк билер. Ындыг дээш ам канчаарыл, мага-боттан ону хоорар, уштур апаар.

Валяның бөрбейген улуг иштин Петя төш ужундан куду кара күжү-биле сы базып кирипкен. Чок, бирээзи аарзынып алгырбаан-даа. Ооң карактары өрү дээвиірже бүлүрөртир үзе кайгап алган, боду ыт чок чыткан. Демин сыкыртынып алган хоранының «ачызы» дээпкени ол. Чырык чер кырыңга кижилер деп амытанны төрүп чаяганыңга Валя чо-ргаарланып, өөрүп шыдаванс. Ооң моон сонгаар не болуп, чаштың хөглүг каткызын, чассыг ызын, ыткыр кышкы-

зын дыңнаар харыы чок. Ындыг чаяалганы ол боду оскунуп алган. Төрүзе-даа ам көстүп келир төлү ышкаш өлүг төл төрүүр. А өлүг төл иеге-даа, ниитилелге-даа херек чок. Сарыылды-биле өлүг кижиге төрөөн аваны дег каржы, кээргел чок үүлгедиг бар бе? Коргунчуг «аарыгга» алыскан, аңаа пат чагырткан медеделдин чаржынчыы, чөгөнчин ол-дур...

Бо таварылганың соонда Петя баш сугар чер тыппайн турган. Чүге дээрге, Валяның уруунуң дугайында «дидир-дидир» улуг эвес хоорайжыгашка дыргын тарай берген. Ол хамаанчок, ырак суурда авазы безин ону айтырып чагаа бижээн. Чогуур органнар истелгезин кылып эгелей берген деп, радио, телевизорга чарлап каапкан. Ынчангаш Петяның кортпас, сезинмес, каразывас аргазы чок.

Таптыг-ла ол өйде хоорайның өске бир тудуг черинде ажылдап турар таныыры оол Петяга ырак Тываже баар тудугжулар чыып тур деп медээ эккелген. Аңаа ийи-үш чыда дуза көргүзүп ажылдаар чүве-дир дээн. Петя бодан-майнд-даа оларга катчы берген.

Үжен шаа эрлерден тургустунган бригада Тываның бо районунуң төп эмнелге тудуунга ийи чыл хире ажылдаан. Кончуг чараш, хөй өрээлдерлиг эмнелгезин туда шаапкан. Хүлээдип турда ук черниң чурттакчылары өөрүп-четтиргенин илередип хөлчок болган. Тудугжулар база кылган херээнге сеткил ханган байырлажып чанганнар.

А Петя Амосов канчанганыл? Чоруурунуң кыры келгенде, ол маңаа артып каар мен деп эштеринге хенертен дыңнаткан. Демгилери орта удурланып, чанаал-чоруул деп көгүтпээннер. Эр кижиге боду-ла билгей дишкеннер. Ийи чыл иштинде мында шору таныш-көрүштүг-даа апарган болгай. Школада даштыкы дыл башкылап турар Иритазы база бар. Чажындан хоорайга өскөн болгаш ол борта тыва дылынга шуут пат келген. Ынчалза-даа элээн чурттап чоруй мүн-не дегет апарган. Төрөөн дылын шуут-ла билбес кижиге кайын турарыл аан. Уттуучаңнап, билбээчөңнеп бажын чайбаза-ла, аңаа дораан өөрени бээр. Иезиниң аа сүдү дег ханда холушкан, алыс-ла ындындан кээп турар дөстүг чүве канчап кижиден белен адырлыр боор.

Оолдар-биле Ирита класс шагы эрттирип, өөреникчилеринге тудугжуларның ажыл-ижин көргүзүп чорааш таныжып алган. Орус дылды арыг билир хоорай кызы оолдар аразынга сула чаңнап, чугаа-соотту хөрлээледипкен. Ынчап

чоруй ол тудугжуларның бо-ла келир аалчызы апарган. Ынчалза-даа Петя биле уругнуң аразында харылзаа-хамаарылгазы бир янзы илереп, анаа найыралдың кызыгаары-биле тайылбырлаттынмас апар чыткан.

Херек кырында Петяның чанмайн барганының чогуум чылдагааны Иритада-даа эвес. Авазының бижээн чагааларындан ында наркоманияга удур демиселдин мурпунда дөг эвес. ажык, чидиг апарганын ол билип алган. Область төвү хоорайдан наркоман аныяктарның болгаш кара таакпы садыл-саарып чоруур кижилерниң кезек бөлүүн тып илереткеш, шийткениниң дугайында иези база бижээн. Ону номчааш, оолдуң чүрээ палырт дээн. Карактарынга эргик эштери, Валязы, өлүг төлү кестүп келген. Дедир чанар орук мунгаш апарган. Бети дээрге ам бир ийи-үш чылда. Чангаш-даа кайнаар баарыл? Авазының бажыңынче бе? А Сергей Ефремыч? Чок, «аас-кежиң бодаар мен, авай» дээн сөзү бар болгай. Ирита? Ийе-ийе. Ирита, Ирита...

Петя школага одакчылап ажылдай берген. Чурттаар өрээлчигеш база интернаттан тыптып келген. Ирита аңаа удаа-дараа кээп каап турган. Уруг оолдуң соңгазының караанда төккүлөп каан, хүннүң чыгыы эскерери сигарета таакпы сыптарының дугайында бир-ле айтырган. «Шык боорга кургадып тур мен» деп, Петя тайылбырлаар болган. Коргунчуг кара таакпы бажын ынчаар кевирген деп Ирита кайын каразыыр ийик. А бирээзи уруг барда ону черле тыртып-даа көрбөөн. Өрээл иштиниң чыды харын аңаа чиктиг кылдыр билдинер турган. Хуюксуг, бирде-бирде черзиг, өрттөнгөн өгт сизгензиг-даа ышкаш болур. Эпчек ыйнаан кылдыр бодааш, Ирита эге дээрзинде ол дугайында чугаа үндүрбөөн. Чүглө сөөлзүредир барып, бодунуң чүве-ле болганынга хөңнү бултаныр, ужу-бажы дескинер апарганынга сылдап айтырылган. Петя уругдан чүну-даа чажырбайн чугаалап берген:

— Ирита, өршээп көр, мен наркоман кижидир мен. Оон адырлырым берге, чажымдан-на аңаа алзып, ханымны хораннап алганымны билир мен. Сен бооруңга чажырбайн чугааладым.

Оолдуң ындыг харызынга Ирита харлыга берген. Арга чадаарда үнү ыгламзыргай айтырган:

— А мен канчаар мен, Петя? Иштимде билдиртип келген төлүм база бар-дыр.

— Сүме берип шыдавас мен, Ирита. Уруг өлүг төрүттүнер чадапчок.

Петя уругга Валяның таварышкан үүлезин чугаалап берген. Чүглө ону эвес, а Петяның канчаар амыдырап чораа-

нының төөгүзүн дыңнааш, мынчага дээр чок чораан кижизинге арай чегенип, Иританың хөднү калып, тыртыла хона берген. Хоржок, ол ону дөмей-ле эдип-чазап ап шыдавас. Петяның калавынга, хайынга удур демисежир күжү-даа чок. Сода-ла баштайгы төлүм анаа бооругай! Чок, мен ону чааскаан көрбөс мен! Бо олурган амытанның мурнунга салып бээр мен. Ирита сеткил-сагыжын карартып, угаан-медерелин доюлдур дүвүрөткөн ол бодалдарын туттунуп чадааш, Петяның арнынче чиге көргөн:

— Чок, өлүг төлүңү сен база көөр сен! Ораагаш, көчөгаркадаг апарып каар мен. Ол дээш шийтитирер сен! Менде буруу чок! — дей каапкаш, өрөөлден хиг-хаг үнө калаан...

Ирита келбестей бергенден бээр ийи ай ажа берген. Ол үениң иштинде Петя бир-ле чүведен коргуп чоруур апарган. Сактырга, Иритазы шагдалар эдертин алган бо-ла ийрип органзыг кыннып көөр. Ынчангаш ол кара таакпызын безин ырадыр чажырып, школа серизиниң кургаг довураанга көөп алып апарган. Одакчылаар ээлчөөнде оозун мага хандыр бургурадып алып. Ынчалза-даа ам мурнукузу дег каас чараш, тамчыктыг делегей көзүлбөстөөн. Ооң кулактарынга Иританың «Өлүг төлүң көөр сен, көөр сен! Шийтитирер сен, шийтитирер сен!» дээн сөстери хаяда чаңгылар дег катаптаттынып, карактарынга чүгле арны көстүр кылдыр ораап каан өлүг чаш төл бирде чоокшулап, бирде ырап, агаарда заттынып чоруп турар апарган. Ол хензиг када чиде бөөргө, Валяның малчырт кылдыр шывадаан уруу база көстүп келир. А уяп, тааланчыг, ужуксанчыг аялга читкен. Чер-делегей сиртиңейнип, борбак башты чарып каа дег иртилөөн-миртилөөн коргунчуг аялгалар кулакка дыңналып, сагыш-сеткил караңгылап келир апарган. Авазындан алган чагаазы безин каразыглыг апаар. Сактырга, шагдаа черинче келдирткен бижик-даа ышкаш болур.

Оран-делегей Петяга шак ынчаар-ла тарлап, биччилеп кел чыткан. Кайнаар баарыл, кайыже дезерил? Чангыс-ла эргим, ынанаштыг кижизи — авазынче сыңныр бе? Баргаш-даа чүнүң-биле ооң сеткилин өөртүптерил? Албааргай меде-рели, акша-көпөөк чок курут карманнары-биле бе? Авазының бажыңындан үнгөн ояар, Петя кижизиг чуртталга көрбөөн. Ону көөрүн-даа кызытпаан, бодаваан. Кара таакпының ажыг ыжының, кузумунуң чалчазы, кулу болуп келген. Авазының, Вераның ынакшылын, Иританың сеткилин аңаа орнапкан.

Эки, сарыылдыг кижилер аразындан бодун боду хсора тыртып, бодун боду төтчөглөп, узуткап чораан. Ындыг амы-тандан кижилер база коңчай бээр. А Иританың өлүг божуур уруу?! Чок-чок, Петя ону көрүп шыдавас. Оон десип база шыдавас. Аалынче-даа, артынче-даа эвес, чаңгыс-ла орук бар. Ынчан хамык хайың, хилинчөөң уттундурар, карааң шоо өжөр. Коргунчуг чүнү-даа көрбөс сен. Оон ыңай орук чок... Оон ыңай арга чок...

Даң адып олурган. Петя кечкаларыңче бүдүн-бүдүн хөмүрлерни сөөлгү катап киир октагылап каан. Сактыныкыңнар доозулган. Манаан үези чедип келген. Петяның холдары орун бажында барганнар...

Шилиниң ажык аксын эринеринге дээртип чоруй, Петя карактарын шийипкен...

Ээлчег халаар Дүрген-оол кочегарказыңче кирип кээрге, Петянының арны-бажы кара хөө апарган черде чыткан. Аксы-дылы-даа көзүлбөс, шаарталчак ак көвүк дуй алы берген болган. Тын кордаар хамаанчок, эди-кежи безин шагда сооп, хол-буду көжүп калган. Ижиңкен хоранының шили ооң бажының дужунда куруг чыткан...

Бажың-балгат чок Петяның өлүг мага-бодун кайнаар кириер боор, район эмнелгезиниң соок-бажыңга аппарыл каан. Аңаа каш хонук иштинде айтырып-сурагдалп кээр кижизи-даа чок чыткан. Ол үениң иштинде одакчыны кымнар ажаарыл, орта үнер акша-төгерикти кайыын тыварыл деп айтырыг шийтпирлеттинип чадап шаг болган. Школа коллективинден калган оол-биле эки чоок таныжар, ону сөөлгү орукче күзелди-биле үдеп каар улус тывылбайн барган. Ирита биле Петяның аразында турган харылзааны билир-даа болза, башкылар аңаа хамаарыштыр чүве ыттап, чугаа-соот үндүрбээннер.

Кижидүргүл-төрөлдиг болгай дичкеш, школаның профком даргазы биле Биче Хаажыковна Петяның өрээлинде аар-саар саазыңнарны чиңчерлээш-даа, телеграмма-бижик ынаар-мынаар салыптар адрес тыппааннар. Дүрген-оол харын чүү-даа болза эр угаанныг кижидүргүл болгаш, соок-бажында эжиниң хөйлеңиниң иштики карманындан хөөлүг салаалар изи дээп каапкан дедир адрестиг чагаа хавы тып эккелген. Ында Петяны-биле атташ фамилияны көргөш, авазы, дуңмазы-даа болур-ла ыйнаан дээш, телеграмманы дужаап салыпканнар.

Чеди хонук эрте дүжүп чорда безин улус келбээн. Кижидүргүл болгай, ам чеже чытырар боор, кымга-даа болза

ажааттырып кааптыңар деп үстүкү черлер көдээ Советке даалга берген. Акша-чарыгдал база оон үнөр болган. А ажаар кижилер ынчап тургаш мүн-не тыптып келген. Кымнар дээрге кымнар боор, суурнуң арага-дарыга хоптак-чазый дирткен кезек эрлери-дир ийин. Пактаар чүвени кайы хамаанчок садары шеглеттиниң чурумчуза-даа, кижги ажааган черге эвээш-биче-даа болза үндүртүнер дээрзин олар кайыш эндээрлер ийик. Көдээ Совет даргазы олардан өске кымны-даа тыппас деп база ыяк билирлер. «Дайнаvas чеми» чок болза, ойталап кааптары — оларның эргези, албадаар эвес.

Көдээ Совет районнуң бир тудуг организациязының коштут «Беларузон» эрлерге чугаалажып берген. Алдан кире акшаны садыгдан беш шил водка садып алырын чөпшээрээн таңмалыг бижии-биле катай оларның эң улуу болур Дондукка тутсуп берген. Ынчалза-даа ижер улuzuң кайын болдувус дээр ийик, дуу хааржак чазаан кижиге, дуу херим кылган кижиге, дуу хевин кедирген кижиге куткай бис дижип үнээргедип тургаш, үш шилди база немедип алганнар.

Көдээ Совет даргазының эмнелгеже чорудупкан трактору ынаар-даа углаанда чок, баштай-ла арага садыының амынга доктаай дүшкен.

Улуг эвес суурга чүве чыдар эвес, Петяны ажаап турар дээрзин барык чурттакчы бүрүзү ол хүн дыңнаан. Ынчалза-даа олар район төвүнүң кедээзинде ховужукта хөөрлерже кышкы кыска хүннүң ажарын мурнаптар дээнзиг, оңгулчигили оруктарга ол-бо чаяңайнып, далаш бар чыткан тракторнуң бараанын чүгле орайтады эскергеннер. Суурнуң «арагаже бажын суккан» Холаң-Олегиниң (каш чыл бурунгаар эзирик өрттенгеш алган шолазы) баарында өлгөн кижилиг хааржакче доңгайып алган өөңейнип ыглап органын көргөннер база бар. Черле ынчаш, эрлерниң шуптузунуң чугаа-сооду ол үеде кедергей-ле шимээнниг, ыт-дааштыг болу берген бар чытканнар...

Ийи хире хонук эрткенде, Петяның авазы мен деп, аксарыг баштыг, чарашсымаар, топтут шырайлыг, дөртен беш хар хире назылыг херээжен кижги чедип келген. Огдунуң дугайында ол көдээ Советтен билип алган. Оода хөөрүнө барып байырлажып алыин деп чугаалаан. Көдээ Совет даргазы ынчан Дондук баштаан эрлерни бир ажылдакчызындан бөлдүрүп эккелдиргеш, Зинаида Поликарповнага ажааган кижилери бо-дур деп тайылбырлап берген.

Эзирии шокар-шакар, халаң-хулаң турган эрлер Петязын чогуум кайда ажааганынга будалыксап, эге дээрезинде шаа-

рарган хөй хөөрлер аразыңга ыңай-бээр кезек дилеп маң-нашканнар. Өштүг-биле демей эрткен ийи хонуктар иштиңде хар база чүү-даа чок уруп каапкан. Ол ам-даа уламчылавы-шаан. Ындыг турда, каскан чер довураа кайын көстүр ийик. Ынчалза-даа ие чүрээ кайын эндээр ийик, Зинаида Поликар-повна бодунуң дужунда чевег хериминче чайгаар-ла кылаш-тай берген. Дондук биле Холаң-Олег боттарының арага кудуп ижип турганы тудазы сыйык шаажаң стаканы херим азы-ның харында чытканын база көрүп кааннар.

Петяның авазы оглунуң бажынга баргаш, ажыг-шүжүү-нүң ызын төгө-ле берген:

— Петя-Петрушка! Чоону бердиң, оглум? О-ох, чаң-гыс-ла борбак төлүм! Аваң көрбейн чүгө өлдүң, оглум? Кандыг кайга алыстың? Чугаалап көрөм, аваң-дыр мен, Петрушка!...

Чевегниң кырлагар деңүнүң кырынче кышкы бүргөг дээр муңгаргай ышкаш апарган, харын немей чаап-ла тур-ган...

Амур ХОЮГБАН

ЧУРЖУ

Бичии тоожу

УЖУРАЖЫЛГА

Хемчиктиң ол-бо талаларындан теректер, талдар үнгөн арыгның бир талазын дургаар баткан суур кезжээки сырын-га таалаан-даа ышкаш шыпшың. Шыпшыңны «дүң-дүң» дээн чоон, дүңгүр хап турган ышкаш үн үрөпкөн. Суурнуң дап-дал ортузунда, кайы ырактан-на каракка бир дугаарында илдиге бээр районнуң Культура бажыңындан бас-электроги-тараның үнүнүң чаңгыланы бергени ол. Бир-ле черде ыт ол үнге улашкан дег «хөг-хөг» кылдыр ээргеш, база-ла шимээн чок барган.

Клубтан ырак эвесте, тарымал ыяш кажаалап каан херим кыдыында кезек оолдар гитара азынган эжин долга-нып алган турганнар. Оозу шала хирилээш чиңгежек үн-биле ырлаан:

Иви мунган Тожу кызы
Ий-ле хемни кеже берген.
Инек мунган Хемчик оглу
Изин истээш чадап-ла каан.

Чары мунган Тожу кызы
Сайлыг хемни кеже берген.
Шары мунган Хемчик оглу
Чарын салгаш чадап-ла каан.

Өөрлери ырының одуруг бүрүзүнүң соонда «шуу» деп каталтап, боттары Хемчиктин чиге кыдыында чурттап турар-даа бол, ыраажыны деткээн-даа дег, куплет бүрүзүнүң соонда хидиледир каттыржып каап турганнар.

Клубтан ак-ак плацтар кеткен ийи уруг үнүп келгеш, оолдарже чоокшулап ора, дескелексеп, кудумчунуң өске талазында, чагыда азып каан сайгылгаан чырыынче углааннар. Чолдак, тырың мага-боттуг, джинсы чүвүр кеткеш, бажында шляпа дыртыйтыр салып алган Сейнек-оол уругларның бажын доза халый берген:

— Маиша, сени Галя дээр ийикпе, Нина?

Уруглар бажын доскан малдар ышкаш хоруй берген. Хенертен оларның бирээзи өөрүндөн арай озалааш турган чиңгежек узунзумаар сынныг оолга чоокшулап чедип келген.

— Аңгыр-оол, силерни бо хуннерде каш-даа удаа көрдүм. Бо оолдар-биле ырлап каап, аян-тээлеп бастырып турар-дыр силер аа? Ачам силерни: «Шериг чоруткан олчаан читкен кижин болгай. Ам келгеш, ооң баяаны ол бе азы баксырааны ол бе, мээң багай өөмнүң эргинин артавас?» деп олулар чорду дизе-ле, аныяк эрнин баарында Алимаа... чок Алимаа эвес, а ооң дуңмазы Айлаңмаа турган. Кысты Аңгыр-оол сайгылгаан чырыынга көөрге, каш чыл бурунгаар ону шеригже үдеп турган угбазы-ла олчаан. Аныяк эрнин ындазында девидексээри кончуг, арта-ла хаваандан дер сыстып келген.

— Аа-аа... ачаңга чеде бээр мен... ийе харын, эрген дораан ужуражыр мен дидир деп чугаала аа — деп, Аңгыр-оол арай боорда чугаазын сыскаан.

Уруглар чорупканда, Сейнек-оол нерле дөстүнер эвес, докълдурган:

— Чуржуң-биле чоп таптыг хөөрешпедиң оол?

— Ам каяа чуржузу боор. Ээзи чок турган чагны эки эзир тепкен эвес чүве бе?— деп, оолдарның бирээзи улашкан.

Аңгыр-оол эштериниң ажыг дус дег сестерин соксадырын орадлашкан-даа херээ бар бе дээни ол боор, холун чаңгааш, ынаар-ла суур кедээзинче углашкан.

ХОСТУГ ХҮРЕШ

Суурнуң чиге мурнуу чүгүндө дыштанылга парыгында чайгы ногаан театрга кылаштап келгеш, Аңгыр-сол, артындан чоорту чавызап бадып келген узун сандайларның бирээзинге олуруп алган. Шаг шгандан тура кижги төрөлгетениң ханы ынакшылының-даа, кара сагыжының-даа үнү чок херечизи — ай булут аразындан үнүп келгеш, сцена кырында чадып каан хевисти тодазы-биле чырыдыпкан. Ийет, маңаа хостуг хүреш маргылдаазы болуп турган, а эрген ол уламчылаарын Аңгыр-оол сактып келген. Ону маргылдаага судьялаар сен деп, суурда физорг Байыр бертен чугаалап-ла турган болгай.

Чоорту Аңгыр-оол элээн каш чыл бурунгаар база-ла бо сценага хевис кырынга хүрежип, бодунуң деңзизинге шаңналдыг черни ап, назынында бир дугаар спортчу хүндүлүг бижик-биле шаңнатканын сактып келген. Ынчангы Тевер-оол-биле түңнел ужуражылга Аңгыр-оолдуң карактарынга дүүн чаагы болуушкун ышкаш көстүп, сцена кырында ийи кижги тутчу-ла берген.

Тевер-оолдуң эът-ханы, улуг-шыыраа кончуг, ынчангаш ол иштинче кирип, удурланыкчызын беле сегирип алырын бодап, чүткүдүп-ле турган. Арганзымаар шилгедек сынныг Аңгыр-оол кашпагайы-биле ол-бо шеле соккулап, алдыртпайн-на турган. Бир ынчап тургаш Аңгыр-оол Тевер-оолду буттапкан. Демгизи хөрөктен беле куспактааш, будун аткаарлатпышаан, удурланыкчызын бүгү-ле күжү-биле сы база берген. Аңгыр-оол хостуг хүрештиң «кыскаштаар» деп аргазын ажыглап, Тевер-оолдуң ийи холун колдук аразынга кызып алгаш, хевисти долгандыр ийи-үш удаа «көвүрүглетпишаан» чууктап, элээн санны ойнап алган. Ынчалза-даа Тевер-оол байгы күжү-биле оң холун ушта соккаш, Аңгыр-оолдуң аткаар чүткээн шимчээшкининиң күжүн ажыглавышаан, оң ооргазын хевиске чыпшыр базып, арыг тиилелгени алган.

Ынчан Аңгыр-оолга бирги черни албайн барганы-даа дээш эвес, а судьялар аар мага-боттуг Тевер-оолду канчап ооң-биле чаңгыс деңзиге хүрештирген чоор деп сеткилинге комудал артып калган.

Бо болуушкунну сактып келгеш «бичии турда — бичии комудалдар, улгадырга — улуг комудалдар» деп билдинтир афоризмни Аңгыр-оол бичии-ле өскерттир боданган. Шынап-ла, ынчангы ол комудал дээрге, ам бо үеде Тевер-оолду сактып кээрге, Аңгыр-оолдуң сагыжынга кирип, чүректи

саргыдып кээр чүүлге бодаарга, анаа чүве-дир ийин. Анакайын ол улуг хомудалдың дөзү — амыдыралга бо-ла таваржы бээр «кезээ-мөңгедеге үштүң чөрүлдээзи». Ынчалза-даа «чөрүлдээни» бо төөгүнүң маадырларының дөрт дугаар кежигүнү шиитпирлеп каар деп чүвени кым билген боор?

АНЫЯКТАР

Айлаңмаа ада-иези келир душта, аыш-чемин белеткеп алган турда, хенертен Аңгыр-оол кирип келген.

— Аваң, ачаң келбеди бе? — деп, менди-даа солушпайн айтырган. Аныяк кыс аалчыны дөрже чалаан.

— Эрттиңер, эрттиңер, шайлаар силер. Ачам суг ам дораан кээр боор — дээш, аяк-савада барган.

— «Силер, силер» деп алган мону-даа. Честезин сен дизе-даа канчап баар боор, чуржу?

— Мээң «чуржу» деп шоламны шуут дыңнаар-даа хөң-нүм чогуумну билир ийик силер чоп. А ёзулуг Тевер честем Кызылда ыйнаан.

— Ол шын харын. Ойнай-сылдай ынчаарым ол-дур ийин. Мээң честей боор харыым кайда боор. Сээң дүүн чугаалааның ышкаш, соңгаарга тояап-тояап, ам мында аянт-тээлеп чорууп туруп берген кижидир мен.

— Ынча дээрге кайын боор. Силерниң мурнуңарда шупту орук ажык. Өөренип-даа, өгленип-даа болур силер.

— Шынап, сээң студент чуртталгаң айтырар дээн кижидир мен. Кандыг-дыр? Мен ышкаш багай кижидир ынаар семеп болур чүве бе?

— Студент чуртталга дээрге чамдыкта берге-даа, а чамдыкта хөглүг, солун-даа. Аныяк назыда студентилеп албаска... Ойт, Аңгыр-оол, сен бистиң школаның дээре доозукчуларының бирээзи-ле болгай сен. Сен өөрөнмеске, кым өөренирил. Ылап-ла өөренир ужурлуг сен.

Айлаңмаа «силерден» «сенче» эскет чокка шилчий берген. А олар кажан бот-боттарын «силер» дижип чораан ынчаш? Аныяктарның эвээш-бичии чуртталгазын маңаа каксы чугаалаар-даа болза ындыг үе тывылбас боор.

Оларның ада-иелери кады-кожа чурттап, ам-даа аралажып, үнүп-киржип чоруур улус. Ынчангаш кожаларның уруглары кады өзүп келген дизе хөөредиг болбас боор. Бичизинде олар сайзанактап ойнаар: Аңгыр-оол биле Алимаа өгнүң ээлери, а Айлаңмаа оларның уруу боор турган. Ада-

пелери оларның ол оюнун көргөш ийикле азы черле бүдүү күзели ийикпе, шагда-ла ойнай-сылдай «кудалажып» каапкан чүве-дир. Чылдар эртип, улуг класстарга келгенде, Аңгыр-оол биле Алимаа улус көрүп турда кады ойнаар хамаан чок, иелээ кады кылаштажырындан безин эгенир апарган. Ынчаарга көрүшпейн барганда база шыдавас, а ужуражыышкыннарны бир-ле чажыт байдалга эрттириксээр апарганнар. Үези келгенде бойдустуң чаяп каан хоойлузу амыдыралды сайгара берген деп чүвени олар каяа эскерип, тогган деп аан. Ол ужуражылгаларның чажыт харылзаачызы Айлаңмаа турганы чугаа чок. Чогум шак ынчан «чуржу» деп шола тыптып келген чүве-дир.

Шериг чоруур үе келгенде, Аңгыр-оолду ийи өг-бүлениң кежигүннери шупту үдээн. Аныяк эрге шеригден келгөш канчаар чурттаарыл деп айтырыг шагда-ла шиитпирлеттинген, билдингир ышкаш турган.

Ынчалза-даа чуртталганың оруктарының кайнаар эгли бээрин кижги баш удур чиге чугаалап шыдавас. Каяа чидиритерил, кайын тып аарыл? — кижги төрөлгетенниң мөңгө айтырыы.

Шеригге чыл хире болганда, Алимаадан чагаалар келбестей берген. Элээн болганда кыдырааш саазынында каш-ла одуруг сөс бижип каан чагаа келген.

Алимаажың
Ашак алгаш эцгыланган,
Өгленгештиң
Өскээр чоруп башкаланган.

Салааң човаа
Чагаа бижип саарыгланма.
Ынчалза-даа сени бодап сактып чоруур
Ындыг кижги домей-ле бар, муңгарава!

Бо-ла. Ат-даа салбаан. Бүгү шынны дорт болгаш кадыы-биле сөглээн. Аңгыр-оолга чырык хүн безин эргим эвес апарган. Ынчалза-даа билдинмес, «ону бодап чоруур» кижиниң сүмезин ёзугаар, Аңгыр-оол муңгаралга алыспайн, шеригни эки тепкен. Халажып чоруур деп тургаш, бир соңгу чүк тудугларының төлээлекчизиниң керээзинге элээн каш эштери-биле ат салгаш, аалынче-даа чанмайн, ынаар ажылдап чорупкан. Ол тудугга ээлчеглиг шөлээзинде безин кайнаар-даа барбайн ийи чыл улаштыр ажылдаан...

— Сен Валентинни билир ийик сен бе? Мээң чаңгыс классчым аан — деп, Аңгыр-оолдуң бодалдарын Айлаңмаа үзе кирген. — Шеригге эрес-маадырлыг чорук кылгаш

медаль-биле шаңнаткан. Ам комсомол райкомунда ажылдап тур. Мындаа: «Бо чайын экзамен дужаар мен, сенден консультация алыр мен» диди.

— Аа, Сандан ашактың оглу дедаан. А сээң база бир чаңгыс классчың Дугай-оол Алеша, шеригден халажыр деп турумда, бистиң кезээвиске чеде берди. Каш хонукта чула-ла хөөрежиң, кончуг өңүктөр апарган бис. Черле ынчаш, төрөөн черинден ыракка чаңгыс чер чурттуглар таварышканда, назы-хар хамаан чок өңүктөжиң, чоок кижилер апаар чүве болгай аан.

Шак ынчаар ийн аныяк кижги янзы-бүрү чүүлдерни сайгарып, хөөрежиң органнар.

— Шынап, бо кезээ мээң эжим Катяның төрүттүнгөн хүнүн демдегледип, бичий шайлаар улус бис. Мени чалаан. Ынаар кады бараалам — деп, хенертен Айлаңмаа сапалдаан.

— Арай элчөк ыйнаан. Чалатпаан аалчы деп чүве бар. Оон ыңай, мен-даа улуг ашак...

— Дем чаа бодуң назы-харда ылгал чок деп ордуң чоп. Катяның өөнүң ишти Кошкар-оол-биле база чаңгыс классчылар ийик силер.

Чаңгыс сөс-биле, шайлаашкынчо кады баары шииттирлеттинген.

Чайгы кезээлер... Ийет, хөй кезинде-ле, чайгы кезээлерде кижилер амыдыралдың арыг болгаш ыдыктыг сеткил илерединишкениннериниң бирээзи — ынакшылдың эге амданын четтирер дизе меге эвес боор.

Аңгыр-оол биле Айлаңмаа шайлаашкындан кел чыда, сылдыс караа чайнаан, серийн салгын тааладыр сырышлап турар чайгы кезээде ыяк дугуржулганы кылгашар. Студент кыссың удуртулгасы-биле бирээзи өөредилге черинче киреринин шылгалдаларыңга белеткенир.

Чамдыкта кандыг-бир ужуражылганың түннеленде дыка-ла өскерилгелер болгулаар. Айлаңмаа-биле таваржы бээр кезээге чедир Аңгыр-оол анаа-ла сагыжы саймаарап, ындыг үеде тыптып кээр «эш-өөр»-биле халас үе эрттирип, сөөлгү чылдарда үзүктел чок ажылдаанының долуун негезен-даа ышкаш, аян-тээлеп чоруп турган. Ам бо чайгы кезээлер белеткенишкениниң шудургу чымыжы-биле долдуна берген.

Черле ынчаш, бо дугуржулганың чедишкенини шииттирлеттинип турарында бир-ле чылдагаан бар.

Стаканда сугже даш чигирни киир октапкаш, ону былгавас болза, чигир үр-ле эзилбейн агара берген чыдар болгай. Аңгыр-оолдуң чүрээнге шак ол даш чигир ышкаш, бир-ле чүүл, шеригге тургаш шүлүктөөн чагаа алган хүнүнде-ле

турункан. Ону эргизерде эң-не күштүг эм — үе болгаш чымыштыг ажыл-иш. Чогум ооң уржуунда ол шеригден халашкаш, улаштыр бүгү-эвилел тудуунга ажылдап чыдып калганы ол. Ынчалза-даа ооң чүрээ өйлөп-өйлөп чым-сырт кынып каап турары ол чүүлдүң ам-даа чедир эвилбээнин керечилеп турган.

Бо чайгы көжөөлөрдө чүрээнде даш чигирниң эстип калганын Аңгыр-оол эскерип каан. Херээ тынарга бээни хостуг, а амыдырал улам солун, улам чараш ышкаш апарган. Аныяк эр шаг санаашкынын безин белеткел, «кичээл» кажан келирил, кажан эрткенил деп чорудар апарган. Ол Айлаңмааның үргүчү хүлүмзүрүп чоруур чазык шырайын, мөңгүн конгулуурнуң бырлаңнааш үнү ышкаш чугаасын дүн-хүн чокка дыңнап, көрүп оруксаазы кээп, кандыг-бир үүүдү сайгарып ора, уруг-биле чоокшулажып, дегжингенде ооң мага-боду, электри тсгу халканда дег, чымырткайны бээр. «Чаш болгаш элээди чылдарымда мээң кады төрөөн дуңмам ышкаш чораан, мөңгөө ак сеткилдий-биле дузалажып турар бо аныяк кысты мынчаар аажылаар, мынчаар бодаар эргем бар бе?» — деп, Аңгыр-оол хире-хире бодун айтыртынар. А кажан ийи кижини душчуп келгенде, бо айтырыг Аңгыр-оолдун сагыжындан арлып чоруп, ооң боду чүглө чүректің кыйгызынга алзыптар.

АЛИМАА

Бир-ле хүн Аңгыр-оол биле Айлаңмаа чогаадыглар сайгарып органнар. Хенертен эжик халырт дээн соонда, чаш уруун кускактап алган Алимаа кирип келген. Айлаңмаа тура халааш, иешкилерниң кырында-ла барган. Угбазын кускаптапкаш чаагындан шойт кылдыр ошкап, чаш дуңмазын сегирип алгаш, думчуун хөөлээр чүве деп суугуда барган. Аңгыр-оол биле Алимаа удур-дедир көржүп алган, кайызы-даа чугаалаар чүве тыппайн, алаң кайгай берген турганнар. Узамдыга берген ыржымны харын-даа Айлаңмаа үрепкен.

— Аа, бистер кичээлдеп тур бис. Бо Аңгыр-оол институтче кирер дээш белеткенип турар кижини.

Даштыыртан Алимааның өөнүң ишти Тевер-оол үш хар үезинде оол чедип алган кирип ора, турган үш кижини эргий көрүпкеш, та хорадаанындан чүве азы хүлүмзүрээни ол ийикпе, эрни шала дыртыгыйыр чөлбеңейини берген.

— Хм... Эрги өңүктөр чыгып келген ышказыл. Даштыгаа барып сайзанап даштарындан чыып бээр кижини боор мен бе? Өңүктөр эрткен үезин сактып ойнаарлар ыйнаан.

— Ылчыңнавайн көр, Тевер-оол. Дыңнадың ышкакжыл, бо аныяктар мында экзаменнерге белеткенип, кичээлдеп турар улус-тур — дээш, Алимаа уруун алгаш, ындыкы өрээлче дүргени кончуг эрте берген...

Ол-ла хүннүң кежээзинде угбашкыларның аразынга мындыг чугаа болган.

— Кээривиске, Аңгыр-оол бажыңга олуарга, арны-бажым изиш-ле диди, арай-ла элчок болду аа? Честең ол хамаан чок черге хорадаар кижиге болгай, ана өдү чарлы бер часкан боор.

— Чүректен үндүр октааш, каракка база көзүлбезин дээрге кайын боор, угбам. Оон ыңай, Аңгыр-оол меңээ келген, силерге бичии-даа хамаарышпас кижиге-дир.

— Сээң ооң шын-на харын. Ынчалза-даа Тевер-оол биле Аңгыр-оол чаңгыс черге таваржып келбезин дээш өрү тейлээр кижиге-дир мен. Канчаарга-даа олар кажан-даа өңүктөжи шыдавас.

— А мен бодаарымга, оларның өңүктөжиринге шалтыктап турар чүве чок ышкак-ла-дыр — деп, Айлаңмаа ынча дээш, боданып тура катаптаан. — Ийет, олар өңүктөжи бээр боор деп бүзүрээр мен.

Алимаа дунмазынче кедергей эргелиг кылдыр көргөш, хенертен сөзүн кусактааш, хөрээнге чылышыр туда берген. Угбазының карактарының чажы бүлдеңейни берген, сактырга ол дунмазынга бир-ле чүве дээш буруузун миннип турган ышкак болган...

...Угбашкыларның болгаш кожазы оолдуң аразында тургустунуп келген бо байдалда, харын-даа чөрүлдээде Алимааның буруuzu чогуу кайы хирел?.. Кара чажындан кады өскөн эжи Аңгыр-оол, үези кээрге эрний эреси апарганын угбашкылар барык деңге чыгыы эскерип кааннар. Ажы-биле чугаалаарга, угбашкыларның кайызының-даа кожазы оол-биле чаш чылдарындан найыралы ынакшылче шилчий берген. Мынчап баарга, ислам шариаттың дүрүмүндө дег, Алимаа мурнай төрүттүнген эргезин ажыглап, дунмазынга бичии-да ынаныштуу бербейн барган. Ооң кадында, ынакшылдың өөрүшкүзү чайнаан Аңгыр-оолдуң бүгү кичээнгейи чүгле Алимаада, «чуржузунуң» сагыш сеткилиниң саймааралын эскерер безин харык чок турган. Айлаңмаа чүрээниң ыдыктыг чажыдын хааржакка шоочалап кааш, угбазының аас-кежи дээш ак сүдүн шагда-ла өрү чажып каан.

Канчап билир? Алимаа биле Аңгыр-оол оюн оя, чигин чире чурттап чоруй баар чадавас турган боор.

Бнчалза-даа амыдыралга шынчы ынакшыл дээш тур-
жур, ооң адын камгалаар таварылгалар бо-ла тургулаар.
Бндыг шылгалданы ажып эрткен тудум ынакшыл улам ха-
ны, улам быжыг, улам ыдыктыг апаар. А бир эвес ооң дөзү
быжыг эвес болза, баштайгы шыңгыы бергедээшкинге-ле
үнези көстү бээр.

Алимаа эжиниң кудазы болган черге Тевер-оолга тавар-
жы берген. Тевер-оол сес класс дооскаш, улаштыр Кызылче,
профессионал-техниктиг училищеже өөренип чоруй барган
турган. Удаваанда ооң ады солун-сеткүүлдерге-даа үнүп
кээп, костуг хүреш талазы-биле шыырак меге бооп сурагжый
берген. Кызылдан келгенде Тевер-оолду суурнуң элээди
аныяктары үглөп алган, ооң спортчу чедиинкиннериниң ду-
гайында чугаазын дыңнап, аңаа дөмейлежирин күзээр тур-
ганнар. Бо удаада билдингир спортчу база-ла кудада чыыл-
ган аныяктарның кичээнгейин хаара тудуп, чаңгыс эвес
чалыс кыстың чүрөөн шимиредип турганы чугаажок. Ол
аразында ээлчеглиг танцыже Тевер-оол Алимааны чалап
алгаш, аңаа кара чажындан шыгжап чоранн ынакшылын
илереткен. Кызылда тренерлеп ажылдап турарын, өгленип-
баштанып алып болза чурттаар оран-саваны ажылдап турар
чери бээр, ам чүгле Алимааның сөзүндө бүгү чүвө хамаар-
жыр деп ол тайылбырлаан. Алимаа: «Манан чоруур кижим
бар. Тевер-оол деп адын бадыткап, ырак черде эжин карак
ажыттаарга кайын боор» деп, чугааны оюн-баштакче шилчи-
дерин оралдашкан. Бо сөстөрдө Тевер-оолдуң арым-шырайы
өскөрлүп, чугаа-сооду чиде берген. Ол стөлга келгеш, алмаан
тургузуп каан дашкада араганы доңгайты шешинген. Соң
бажында кандыг бодалдар диргелип турарын чүглө дооп
бодал болур...

...Шайлалга соонда, күскү дүне Алимаа биле Тевер-оол
иелээ артып калган. Арага-биле «чымчадып» каан кыстың
тура-соруу, кайда-чүдө соңгаар солдаттың ынакшылын кам-
галаар хире харык чок бооп, чанында кочка дегжилп турар
мага-боттуң күжүңгө алзышкан. Удаваанда Алимааның ада-
иезинге кыс айтырган кудалар келген. Олары кыстың бо-
дунун чөпшээрелин айтырып көрүңөр дээн. Алимаа кудалар-
ның саналынга чүглө чөпшээрелин эвес, харын ам
дораан-даа болза Тевер-оол-биле Кызылче чоруурунга белең
мен деп, улузун алаң кайгаткан. Олар сөөлгү хүннерде
Алимааның сагыш сеткилиниң дойлушкунун, ооң хөрээжен
кижи апарып, амыдыралдың бир кол үүлезин чүктеп эгелей
бергенин кайын эскергенер деп.

ТЫВА ХҮРЕШ

Чогум май айда-даа эвес, алды-чеди айларда эрткитээр чартык чылдың түннелдериниң талазы-биле кэдээ ишчилериниң байырлалы — совхозтуң маевказы улуг-хүндө болур деп сураг дыргын тарай берген. Совхоз-биле район телтериниң аразында (ол аразы ырак эвес — шаа барып ийи суур тутчуп-ла каар боор), Хемчик кыдында кезек-кезек терентер үйгөн шык бар. Маевка болур чер ол. Кончуг-даа аяс, арта кедээр шаттарже көөрге дүдүскектелип чыдар хүн. Ийи суурнуң чону мында кара шаар. Спорт шөлүндө ойнаан аныяктар, чүэк машиназының кузовун сцена кылып алган бот-тывынгыр артистер, боова, суксун саткан дөрөң садыгчылары, орден-хавыязын хөрөктеринде кадапкан, ажы-теңүн эдертипкен хоочуннар, анаа-ла көрүкчүлөр — бо бүгү маевканың байырлыг байдалының тускай тыныжы хөрөкчүлөрү, янзы-бүрү өңнөр-биле шаараңайнып-ла турган.

Улуг дүшш шала эрте берген. Чоннуң барык шултузу черде кадап каан узун сандайларның аайы-биле шык ортузунда дазыры долгандыр чыгып келген. Бо дээрге байырлалдың эң солун кезээ — тыва хүреш маргылдаазының эгелээри ол. Совхозтуң тулган чемпиону атты чаалап алыр дээн кордакчылар хөй-ле болган. Оларның аразында район-нардан, Кызылдан-даа мөгелер бар. Кызылдың мегези Твер-оолду «аарыкчылар» шаңналдыг черге төлентиглерниң бирээзи деп санап турганнар.

Чалы назынның, чараш эът-шыңганның, чарт угаанның шүлүглели — хүреш эгелээн. Шүлүглел таваар оваарымчалыг кедээшкиннер-биле эгелээш, янзы-бүрү сюжеттиг, солун утқалыг болушкуннар карак-чивеш аразында хөрлээлеп, өжүп, олчуп-солчуп үргүлчүлээр. Шүлүглел тускай, ала-чаягаар балет көргүзүү-биле эгелээр болгаш база-ла ала-чаягаар доостур. Чараш-ла...

Мөгелерниң шыырактары салыгдан салыгже онагларын ажып, девиг-биле өөрүшкүзүн илередип турганнар. Хүрештин эң-не кедергей «сонуургактары» удурланыкчыларның чаңгыс-даа шиймчээшкин эрттирбезин кызып, хүн херелиниң шонган изиин-даа эскербейн, шөлде эжеш мөгелерниң бирде бирээзинче, бирде өскезинче солуй көргүлөп карак салбайн турганнар. Оларнын сагыжы болза шөлгө чүгле чаңгыс эжеш мөгелер хүрежир болза эки...

Үшкү салыгда Аңгыр-оол биле Твер-оол таваржы берген. Оларның бо ужуражылганың түңнели арыг спортчу көргүзүг боорундан аңгыда, чүгле ийи боттарының билири

бир-ле маргыжыышкынны үзе шиитпирлээр ажыт-чажыт чок, адаан-мөөрейлиг, атчыр-датчыр демисел апарган. Удурланыкчылар улуг эшкедевейн, арганы чүгле бүзүрелдии-биле кылырын оралдажып, элээн-не үр тудушканнар. Олар эгин содаандан тутчуп алгаш, чыра тыртчып, ол-бо шеле соккулажып, бот-бодунга дыңнып чадап, салдынчыпкаш катап сегиржип ап-даа турганнар. Ынчап тура Тевер-оол удурланыкчызының эктинден бурунгаар шелген. Демгизи камгаланыр дээш будун чоокшуладыр басыптарга, Тевер-оол балдырлавышаан, оң холу-биле Аңгыр-оолду аткаар иде берген.

— Тевер-оол «сүүр-оолдапты», ол ам октаан эвеспе — деп, көрүкчүлерниң чамдызы тура халып кээр чыгыы алгыржы бергеннер. Шынап-ла чаңгыс буттап аткаарлап бар чыткан. Аңгыр-оол аштырыышкындан чайлаң чок хире. Ынчалза-даа ол камгаланыышкынның эң дээр аргазы халдаашкын дээрзин бадыткап, бо таварылгада кара чаңгыс шын удур арганы дидими-биле кылган. Аңгыр-оол оң холун карыштыр сунгаш, удурланыкчызының оң талакы дөңмээниң дөзүнден сегирип алгаш, ону байгы күжү-биле көдүрө аарак аткаар шелген. Бо болуушкунну тайылбырлаарга-ла узун ышкаш, а херек кырында карак чивеш аразында болган. Ийи мөге барык деңге чыгыы барып ужуп чыдырда, Аңгыр-оол агаарга бир-ле ужур билдинмес шимчээшкин кылганының түңнелинде ол Тевер-оолдуң кырынга дүшкен. Аңгыр-оол эжин тургузу тырткаш, чаңчыл өзугаар оң ооргазында довураан аштап бээр деп чорда, оозу октадыпканынга жомудааны-ла ол боор, чудуруу-биле адыжын орта часкааш, чыылган чоннуң артынче дүргени кончуг эрте берген.

Тевер-оолга изии-даа, суксанчыы-даа аажок. Эгилеринде содак база кызып каапкан черлери ыстап аарыыр-даа. Секлереп алыр дээш ол шык кыдыында кара сугга чедип келген.

— Аңгыр-оолду барык-ла октап алган кижжи болгай сен, канчап оң алдынга бардың моң? — дизе-ле, Тевер-оолдуң чанынга Сейнек-оол бир эштиг, илби-шидилепкен чүве дег көстүп келген.

— Хайлыг, эгин содаан холдуң даштындан тудуп алган болдуң. Мөге Сүүр-оол болза балдырлаарда ыяап-ла содакты хол иштинден тудуп алырга эки дээр. Ол орта сен частың — деп, эжишкилерниң бирээзи улай шуудуп ора, тудуп чораан чүктээр барбазын үжей берген. Оортан баштай Тевер-оолдуң хевин уштуп, суг кыдыынга салып кааш, улаштыр моң кара шилде кызыл арага эккелген.

— Өөрээнде бир ижер, муңгараанда бир ижер. Мооң-биле сагыш-сеткилицни сергедип алыр болуп тур сен ийин.

— Спортчу кижиге окта таарышпас чүве-дир. Хүрежиң, могап турупкан кижини мооң тевиинге дораан чаштаар.

— Ажырбас, ажырбас. Хөй күш үндүрүп, нерви чарыгдаанда, демги ол... разрядка дээр ийикпе, оожургадаыр, сергедир эмиң бо-ла болгай...

Аңгыр-оол дараазында салыгда шыырак-ла эрге тава-рышкаш октадыпкан. Секпереп алыр дээш, аанакайын, ийи-бирээни апкан үш эрниң кырынга кылаштап келген.

— Ойт, Аңгыр-оол, сен база октадып алдың бе? Ам бистиң аалдың оолдарындан кижини артпааны ол бе? А бо сээң чудаан койгун ышкаш салбараш кылган кижини дашка саададыр чүве-дир, дузалажып керем. Бис-даа мөгө мөөр дээш далажы бердивис. Бажашкылар чүгле дер үндүр хүрежир эвес, дем кадып хөөрежир-ле болгай.

Бажа дээрге тыва дылда ийи уткалыг сөс. Хайлыг аксы дөстүнмес Сейнек-оол ийи утканың та кайызын бодап чугаалаан чүве, мөгелерниң сагыш-сеткилин доюлдуруп кааш ыңай болган. Сөөлгү сөстөрнүң уржуу ийик бе азы арага ижишкенинден чүве ийик бе, Тевер-оолдуң арны-бажы мыгычкы кыза берген, долбас арагалыг шилди туткан хевээр туруп келген.

— Хүрешкеш октап-ла алдың харын. Ынчалза-даа мени удар мен деп бодава. Бир эвес мээң чуртталгамны доора кирип...

— Чүнү доора кирип турар кижини мен. Долгандыр болуп турар чүвени эскербейн, сээң харын карааң көзүлбөстөп тур эвеспе?

— Чаңгыс сөс-биле, уязын кадарган кушкаш ышкаш, ында бир бажыңны долганып, төгерерин соксат деп тур мен.

— Кайнаар баарын, чүнү кылырын сенден айтырар бе? Бодум-на билгей мен.

Дем чаа-ла бо ийи кижини чыбылган чон мурнунга хүре-жиң, тускай спортчу дүрүмгө чагыртып турган. Ам оларның изигленишкени кандыг-даа дүрүм сагывас, херечи чок сегиржиң алышкынче шилчий берген. Олар шаштыртылгы сөстөр октаарындан эрткеш, боксерларның туружун, шим-чээшкенин өттүнүп, бот-боттарыңче үзэргеди берген. Ке-нертен Тевер-оол холунда шилди чанында терек орта тудускан. Шил бузулгаш, иштинде арагазы чаштай бээр-ге теректен хан төктүп келген ышкаш апарган. Тевер-оол хол-лунда артып калган шилдин бизеңнерлиг бузундузун чайбы-

шаан, Аңгыр-оолче шурап-ла эгелээн. Оозу ам чүглө харбаңнаан чудурукту частыраарыңга өйлөжи берген.

— Честей!— дээн кыпсынчыг үндөн ийи кижиги соксап кыңгаш, ынаар көрнү берген. — Канчап бардыңар?.. Чүү дээш?.. Өршээп көрүңөр!— деп, Айлаңмаа сөстөрнү харлыга-харлыга алгырбышан, оолдарга чоокшулап келген.

— Чогум кымны честей деп тур сен, ынчаш — деп, Тевер-оол оожургаар хире эвес айтырган.

— Чаңгыс честем — силер-ле-дир силер.

— Бир эвес ындыг чүве болза бо Аңгыр-оолду силерниң бажыңыңарны үңгүр кедээн моортай ышкаш тегерип турбазын дээш кезедир ужурлуг кижиги-дир мен. Сен меңээ шаптыктава.

— Ол меңээ кээп, мээң-биле экзаменге белеткенип турар кижиги-дир. Угбам-биле найыралдыг боордан башка, оларнын аразында чүү-даа чок. Харын-даа ол найырал мээң чагаа бижээним соонда үстүп калды чоп.

Бо чугаадан Аңгыр-оолдуң айтырар дээш дидинмейн, а Айлаңмааның чугаалаптар дээш эгенип турган чажыды дашкаар ушта теп үнүп келген. Айлаңмаа ону ам чаа эскерип каап, арны кулактарыңга чедир кыза берген.

Үргүлчү бодап чорууру кыс хенертен көстүп кээрге, ыды чидип калган турган Аңгыр-оолдуң үнү ам-на үнүп келген. Ол Айлаңмаага чеде халып келгеш, ооң ийи эткинден сегирип алган.

— Айлаң, ол чагаа... ол чагаа ылап-ла сээңи бө? Мен ол дугайын даап бодап турзумза-даа, ону сенден айтыраарыңдан дидинмейн турдум. Ында бижээн сөстөр ам-даа күштүг боор аа?

Уруг ыттаваза-даа, ооң чырып турган карактары, өөрүшкүлүг көрүжү сөс чокка-ла бо айтырыгга харыслап турган. Тываларның шаандан тура-ла арай тыртым чанчылы эвес болза, оол уругну куспактааш ошкай-даа бээр чадавас боор.

— Ээ! Мындыг база болгулаар-дыр — дээш, Тевер-оол тудуп турганы шил бузундузун ырадыр шывадапкаш, ынаар-ла улус аразынче углапкан.

Хүн чүгүрүүнче кире берген. Байырлаан улустарның соңнааннары безин суур кыдыында бажыңнар бетинде көстүп чорааннар. Эң сөөлүндө ийи кижиги холдарыңдан туттунчуп алган, хире-хире удур-дедир көржүп каап чорааннар. Амыдырал уламчылавышаан...

ДОРЛАЛА

Херел-оол кежээки чемин дем-не доозупкан хирезинде сандайындан ам-даа гурбаан. Стол кырында куруг аяанче чиге кайгап алган ыт-шимээн чок олурбушаан. Кадайы аяан чуур дээш алгаш-даа баарга, биеэ хевээр олуруп-ла турар мындыг болган.

— Ам-даа тотпаан кижиге сен бе?— деп, кады-кырыыры айтырган. — Көөрүмге хөлчок боданган олурар апарган кижиге-дир сен. Улуг айтырыглар шийтпирлээр улуг дарга кижиге эвес сен, чүзүнге ынчап муңчулуп олурар чүвөл ону. Ооң орнунга даштын оттулар ыяжың чыйы каап алзыңза ажыктыг эвеспе.

— Боданмас аргажок, Долаана, өре-ширевис баш ашкан улус түр бис, ерелиг кижиге өөделевес деп өгбелеривис чугаалап каан ышкажык. Улустан оннап, бештеп чээп алган аш-каларывысты санаарымга, үш чүс ажа дүжүп турар апаргандыр. Моон канчап уштунуп алырыл дээш багай баштың тин кыйырадыр боданып олурарым бо ышкажыл. Сен база чамдыкта шору сагынгыр апаар кадай болгай сен, чүнү сүмелээр сен че?

Долаана чуп алган саваларын аржыыл-биле таваар чоткаш, үлгүүрүнче салып тура, харыылаан:

— Дорала аътты садыпкаш, ооң өртээ-биле ерелерден үзе санажыр деп санал бар. Оон башка улус аксынга кулактарывыс коңгаладып шаг болганывыс ол. Шаңмак оглу Эрес дүүн магазинге меңээ ужурацкаш, Херел-оол акый кара чазын-на чээрби беш акшам алгаш мыңчага дээр төлөп бербес кандаай кижил дээш, менче карактарын чидиди көрүп турар чорду. Чээп алган кижиниң бодундан айтыр даан дээш, чоруй баргаң мен. Бөгүн кудумчуну куду бадып чыдарымга, ол оол бо уткуштур кел чыдар дивес сен бе. Эпчоксунгаш, кудумчунуң өске талазынче кежер ужурга таварыштым. Ам канчаар. Эрбенниг сөстөр дыңнаары кымга тааланчыг боор.

Херел-оол кадайының ол сүмезинден салдынмайн барган. Кулунундан тура азырап өстүрүп алган аьды харам-даа болза, өреден үнүп алырының кара чаңгыс аргазы ол деп чүвени билип каан.

Бо чугаа соонда он шаа хонук эрткенде, Өвүр чурттуг малчын эр Кызыл-оол Дораланың өртээ — үш чүс ашканы санап бергеш, аътты чедип алгаш, чоруур дей берген.

Херел-оол аъды-биле бүдүү байырлажып, бажынга чораан чуларын солуй уштуп ап тура, ыдык челинден каш хылды салаазынга сраай тырткаш, үзе сон алган.

— Дорала-даа тулган-на аът чүве, дуңмай, таптыг наман эдилээр сен. Ылгыны кедергей, кымчы кактыртпас. Чаажы мырыңдай магалыг. Жоюган база эвес. Бичин уруулар суг аай-даа, дедир-даа талазындан мунуп, дүжүп турда шимчээр эвес...

Херел-оол чуларын аңмаар иштинде кадагга аскаш, салаазынга чораан хылдарын база-ла ол кадагга орай тыртып каан. Дораладан ам арткан чүве ол. Сайлыг-даштыг Өвүрге дуогулары томуйгулай берген маңлап чоруур ыйыган деп бодал-биле бажыңынга кирип келген.

— Өрелеривистен ам адырлыр бис, Херел!— деп, кадайы өөрүшкүлүг чугааланган. — Эрестин срезин ам бо дораан алпарып беривит, а мен Чыргал-оолдардан алган акшавысты чедирип бериптейн. Аъдывыс чок-даа болза, арын-нүүрүвүс арыг, сагыжывыс амыр, кулаавыс дыш чоруур бис. Бо күзүн Демир-оол даайың сугдан бир богбадан аалдап-ла алгай бис. Кожай чүвең ол хирезинге чайлыг деп бил.

Херел-оол кадайының чугаазынга алаага берген. Өрелерин төлөп чорупканнар. Үш чүс акшазының чартыы ол-ла кежээ арлы берген.

Аргалыг-ла болза аъдыңны салбас сен оглум деп ачазының чагып чораанын Херел-оол ол чайын каш-даа катап сагынган. Оттулар ыяш сөөртүп алып, алаакта кезип каан сизген эккеп алып дээш улустаң ачыланып, диленип эгелээн. Тракторист оолдарны дилээрге, үнээргедири кончуг: даарта көрүп көрөйи шиңме деп азагылаар. Даартазында баарга, бөгүн чайым чок-тур, соңгузу хүн кээп көрөм суг дигилээр. Ынчалза-даа аргазын хайдынып тургаш, кышка шору белеткенип алган.

Диңңээр өй чедип келирге, Дорала база катап сагышка кирип келген: бир эвес ол турган болза каш хонук иштинде элээн ырадыр диңңептип болур. Ам чадаг кижин чүге чедер боор, чүктенип алгаш чоруткаш, ыя чоок-кавы Шивилиг, Теректиг ынчаар үш хонук чорааш, чээрби шаа диңң боралап алган. Херел-оол ышкаш хаван чадаг деп чугаалаар хөлгези шуут чок кижилерниң диңңээр чери ол болганда, аңаа аңчылар эндерик болган.

Жоюнадыр бүргөп туруп-туруп, кодан-таваан уруп эгелей берген. Херел-оол тыпкан олчазын чүктөпкөш, сүүрже чаныпкан. Бажыңынга келгөш, идик-хевин солуп, аыш-чем

ижил олурда, орайтай берген. Удуур мурнунда дашкаар үнүп чорааш, сери чаны-биле эртип чыдырда, аът оранганы дыңнапкан. Бо чүү болду дээш сиген кажаазының чанынче кылыштай бээрге, аът база катый улай-улай ораны каапкан. Карангызы кончуг, хар уруп-даа турган болза, Дорала-дыр деп чүвени Херел-оол дораан билип каан. Ылап бүзүрөп көөр-дүр дээш, отту шаптарга ооң бүлөргей чырынга Дораланың карактары кылаш дээн. Херел-оол аъдының мойнундан барып куспактай каапкаш, ыдык челинде чыпшына берген харны кактап, бүдүү иштинде кажан, канчап чедип келгенин айтырып турган. Ооң соонда сери кырынче үне бергеш, арай деп суйбанып чыткаш кар адаандан айыыр тып алгаш, сигенин Доралага дүжүр октап эгелээн.

Эжик ажыттынган соонда, Долаананың үнү дыңналган:

— Бо чүге сураг бардың? Аза бердиң бе?

— Аът чөмгөрип тур мен.

— Чүү аът?

— Дорала аъдывыс бо чанып келип-тир.

Долаана фонарь тудуп алган бо маңнап келген. Аъдын долгандыр чырыдып, хөөкүйнү але, күжүрнү але, кээргенчин але, ам канчаар амытан боор деп чугааланып турган.

Херел-оол каш хонук иштинде аъдын ажыглап, чайын чедип чадап кааны сигенин эккеп, ыяштап-даа алган. Көдээр шатте малчын чээни Даш-оол сугдан кыжын чий кылыр дээн казыразын база эккеп алган. Ооң соонда бир кежээ олуруп алгаш, аътты садып алган Кайгал-оолче чагаа бижээн. Дорала мында чедип келген, каш хонук ажыын көрдүм-даа. Дарый келгеш, ап ап көр, оон башка оор-сук кончуг апарган үе-дир бо. Чиде бээр болза, эпчөк болгай деп досзуп каан.

Неделя эрткенде Кайгал-оолдуң харыы чагаазы келген: «Эрчим хүндүлүг акый Херел-оол! Чоруткан чагаанны алдым. Аът дугайында сагыш салып олурарыңар дээш улуу-биле четтирдим. Дорала онча-менди аалында чөдө бергенин номчааш, сагыжым оожургады. Багай эвес мал-дыр, акый. Ынчалза-даа ону маңаа эккеп алгаш, ээр чайны өттүр шуут амкравадым. Өртеп каарга, чүгле келген уунче көрнүп алгаш, оъттаар мал болган-дыр. Боштуна бергенде дораан-на чанар дээш чыдыштар. Алды катап арт кастыындан барып чедип алдым, үш катап арттың чип чиге кырынга чорда барып четтим, бир катап мырыңай ажып алгаш, кудургайны куду бадып чыдырда, машиналыг сүрүп четкеш, арай боорда тудуп алган-дыр мен. Сөөлгү катап чуларын ушта дүрбүнүп каапкаш, арлы берген болган. Ам база сүрейн дээримге, кадайым шуут ынатпаан. Адыгуузун мал-даа болза аал-

ораныг чоор. Ынча дыка ооң-биле маргып тургаш чоор сен, кижээ хинчээ чеде бээр, чанган ояр чангай аан дээн. Өртек-үнезин-даа канчаар бис ону деп дугуруштувус. Шынында силерниң бурууңар бар эвес.

Дорала коданынга турумчуй берген. Шала часкаар хар карандылап эгелеп чыдырда, Долаана аъдын мунупкаш, район төвүнге чорааш келген. Кежээ чемненип олура, ол ашаанга мынча дээн:

— Баян-Тала чурттуг оол Белекпен аъдыңар садып көрүңөр дээш ээрежиپ хөлчөк. Дөрт чүс рубльди туда санап бергеш, чарылбайн туруп берген дивес сен бе. Чөпшээрешпезимге шуут чангыр оол болду. Ам канчаар, акшазын ап алгаш, магазинден платье, кышкы сапыктар садып алдым. Үш конгаш келгеш, Дораланы ап алыр кылдыр дугуруштувус.

Херел-оол элдепсингенинден ыт чок кайгап алган олурган. Долаана ашааның муңчулуп олурган бодалын билип каан, оожуктурган:

— Ундарава, Херел. Дорала күстен бээр дөмей-ле чанып кээр болгай...

МАЙГЫН

Суббота кежээзинде дачадан чанып келгеш, чемненип олурганда, телефон кынгырткайны берген. Тудуп алгаш, Седен-болдуң үнүн танып кагдым.

— Халап болган, эш! Кадайым аш чарлааш чыдыккан. Кара эртенден эгелээш, боостаазынче борбак конфет киир кагбаан. Угааның шору-ла болгай, чүнү сүмелээр сен? — деп бо ийин.

— Анаа кижиканчап чем чивейн баар чүвөл, албыстай бербээн ыйнаан? — деп удур айтырдым.

Седен-оол дарый харыылавайн, шала дунук думчуу-биле шүүлөдир тынып, ийи-үш катап хөккүледир чөдүргүледи.

— Ижиннели бергеш чем холуп турган эвес ыйнаан? — дидим.

— Ижиннигде чем холувас магалыг кижиканчап боор, эш. Чылдагааны өске деп бил. Чедип кээп көрөм, сээң дузан чокта черле хоржок-тур мен.

Чемимни-даа чедир чивейн, солуннарны-даа улуг-кара-лавайн, шала-була солуй кеттинип алгаш, Седен-оол сугже базыптым. Ооң кадайы Оюманы бичии чажындан тура пат билир мен: томаанныг, ажылгыр, чугаакыр болгаш эптиг

эвилени кончуг кижиле болгай. Кым-бир кижиле биле ооң аас-дыл кылып турганын-даа дыңнаваан мен.

Седен-оол сугнуң чанынга чоокшулап келиримге, керим аксындан сарыг хава үне халып келгеш, ээрип чоруй мени танып кааш, уткуштур кушталдырып кагды. Келгеш уннаштыр шурап, довурактыг холдары-биле чүвүрүм хончуларынга итерни арттырып, мени кезек када кылаштатпайн огланың тур эвеспе. Ыт чылда төрүттүнген болгаш ындыг кижиле мени мен бе, оларның-биле ойнаарынга бичимден тура туралыым кончуг.

— Эзир! Эзир!— деп сарыг хаваны кыйгыргаш, ээге бээримге чаагымны чылгай каапкаш, бажыңым кайыл дээш караңнадып-ла каан.

Седен-оол уткуштур үнүп келген манап тур. Ийгезен кылаштаккаш, чайын чем хайындырар сери адаанда сандайга барып олуруп алдывыс. Орлан целлофан хапка тооруктар тудуп алгаш келгеш, оларны отка чугун чок кылдыр өрттедип бер дээш, ачазынга эережи берген. Бичии манавыт, кезжээ кижиле, бо Мижит акың-биле он беш минут чугаалажы кааптайн, шаптык катпайн көр дээрге-даа оглу оон адырылбаан.

— Чээргенден эккел, Орлан, бо печкага оттан сала қааптайн, ооң соонда тооруктарны олче киир кааптарга, ол-ла-дыр — дидим.

Мээң бо сестерим Орланны өөртүпкен деп чүве ооң арнында илдең көстүп турган. Удаваанда тооруктуң чуксуг чыды одаг чанын дола берген. Тургузу салып каан доорбашка тооруктарны салгаш, балдының чөвээ-биле буза шапкылааш, хапка суккаш, Орланга берип каан мен.

Оглу маңнап чоруй баарга, Седен-оол чугаалап эгедээн:

— Бурунгу хүн Оюмаа магазинге киргеш келген соонда шуут хай-халап чүве, күжүрүм. Ында чеди чүс акшаның кышкы тонун көрүп алган кижиле бооп-тур. Ону садып бер дээш кулакты коңгалааш туруп берген. Күскү бүрүлөр ышкы бут адаанга шылырткайнып чыдар акша кайда боор, сээң ооң болдунмас чүве-дир, сокса дээн мен. Каая салдынар чүве дээр сен. Мотоцикл садып алып дээш чыып турар акшаң бар ышкыжык, ооң-биле садып бер дээш чыдыпкан. Мотоцикл дээрге, бүгү өг-бүлениң кара чаңгыс аяды болур эт-тир, а сен чүгле бодуң думчууң бодап турар кижиле-дир сен дээн мен. Таан чанагаш база эвес кижиле-дир сен, бурундаа чылын садып берген кара-дилги кежи моюндуруктуг хүрең тонун ам-даа канчалбаан ышкыжыл деп тайылбырлаар-даа кижиле-дир мен. Каткан-хуурааның мени дыңнаар боор. Харын удур халдаар дивес сен бе: өг-бүле амыдыралын демократ-

чыдар дээш демисежир кижиге мен деп бо. Дең эргени аас кырынга эвес, а амыдырал кырынга боттандырал дээш туржур мен-даа дээр. Плурализм, ажык-чарлыг чорукту херекке албайн турар кижиге сен дээш мени чемелеп шаг болган. Мени консерватор, бюрократ, дүжүмет дээш хөлчок барган. Ажылга даргаларым-биле алгыжып турган болзумза аңгы херек, аңаа чүгле сес шак болгаш чанып-ла келир-ле болгай мен, а бажыңга он алды шак иштинде алгыжып кээрге, кижиге канчап шыдаар боор. Ооң кырынга ийи дыштаныр хүнү база кадыптар.

Седен-оол бажыңче кылаштааш, хөнекте шай, аш-чем, аяктар эккелгеш, стол кырынга салып кааш, уламчылаан:

— Бо эртен Оюмаа аш чарлаан, эш. Хүнзедир чаңгыс пак-даа суг ишпээн. Коргуп олур мен, соң даарта та чүү болур чүве. Сен чүгээр балдырлыг кижиге болгай сен, Мижит, багай эжиң өг-бүлези аас-дыл чок, амыр-тайбың чорзун деп бодаар болзуңа, оода беш чүс акшадан чегдиртип керем. Сен дузалавас болзуңа кым дузалаар боор.

Бажыңга чанып келгеш, чүвениң ужурун кадайымга чугаалаан мен.

— Ашааның азыралыңга тоткаш ынчап турары ол-дур. Доскаар ышкаш семис Оюмаа тос-даа хонук чем ишпес болза тоовас-тыр ийин. Арып алырга харын ооң бодунга ажыктыг деп бил. Ынчалза-даа эш-өөрлерниң өөнге аас-дыл турарга багай болгай. Бөгүн бар, даарта чок акшаны чоор бис ону, беш чүс рубльден аппарып берейн дээш ол-ла дораан санап алгаш, үне халаан.

Понедельникте Седен-оол телефоннап келген. Кижимниң өөрзөн деп чүвези-даа хөлчок, Оюмаа тонну садып алган, таарышканы-даа кедергей болду, моон соңгаар-даа аравыста харылзаавысты улам дыңзыдаалыңар деп сөстөр-биле эжим чугаазын дооскан.

Эш-өөрлер эптиг-найыралдыг чоруурга, оон эки чүү турар деп бодап, сеткилим амыраанындан бүдүү хүлүмзүрүп каан мен. Бистер, эр улустар, кадайларывысты эки хепкерер дугайында эвээш сагыш салып чоруурувус шын дээрзин бот шүгүмчүлөкчи ёзу-биле чугаалаары артык эвес. Сөөлгү үеде мээң ажылдап турар коллективимде бот шүгүмчүлөл кедереп барган. Индирге үнүп келген кижиге бүрүзү-ле бодунуң четпестерин санааш туруптар болу берген. Бодунда чок-даа четпестерни бар деп турар кижилер эңмежок апарган.

Бистиң өг-бүлөвисте уштап-баштаар эрге-чагырганы мен холумда тудуп турар кижиге мен. Ол дугайын кадайым-даа, уругларым-даа билир. Олар ону былаашпас-даа. Ынчалза-даа

ам таптыг бодап чоруурумга, эренгей эрге-дужаалдыг кижик чордум. Чүге дээрге акша-хөреңгиниң шунгузун кадай бодунуң холунда шагда-ла апкан, меңээ баш билиндирбес. Кара дерин төп чорааш ажылдап алган каш акшаны колга тутпас бооп кээрге, база берге деп чүвени билип чор мен. Эрге-чагырганы сеңээ кым-даа эккеп тутсуп бербес, эрге-чагырганы чаалап алыр деп чугаалап турарында ужур бар хире.

Магазинге майгын көрүп кааш, хөлчөк садып алыксай берген мен. Аңнаарда, балыктаарда ажыкты кончуг болгай. Өртээ ийи чүс ажыг рубль. Кадайымга чугаалаарымга, калчааравайн олур деп мындыг. Майгын кончуг чугула, чайын кайнаар-даа чоруурда ап алыр сен, хонар азы дыштаныр черинге кага шаап алырга магалыг деп катап-катап чугаалаарымга-даа кара шору.

Чадап кааш, Оюмааның оруун эдериптим — бооставкче борбак хлеб киир кагбас мен дээш, диванга чыдыптым. Дыңнап чыдарымга кадайым Седен-оол сугже долгааш, эмээң дугайымда чугаалап турар. Даартазында майгынны эккелгеш, чанымга салып каан. Мен ону тудуп алгаш, үне калааш, керим иштинге тиге шаап алган мен. Кадай-биле алгыкып-канымда аңаа барып чыдып алыр мен. Чамдыкта Седен-оол эжим база чедип келир, кады хөөрежип хонгулаар бис. Социалистиг өг-бүлелеривисти моон соңгаар канчаар балык-лаарывыс дугайын ынчан аажок чугаалажырывыс чаччы апарган.

ӨРЕЛИГ КИЖИ

Апрель үженде, улуг байырлалдың бүдүүзүндө, көрүнчүк дег кылаңайнып турар мотоциклди садып апкан мен. Өөрөнүмден эзирип, көөр хөңнүм чок директорумну безин ачуражып келгеш, куспактааш, ошкаарыңга белен турдум. Ижевск хоорайга бүдүргөн ийи дугуйлуг демир аыттын ээзи болганымга эштерим база өөрүп турганын эскерген мен. «Москвичилиг» кожам Сылдыс-оол менден артык ачырап турган: бо хүнден эгелээш, ооң машинасын ачыларын эвээжээр дээрзинге ол өөрүп турар болдур эвеспе. Кожаның машинасын дилеп шаг болган мен: район төвү киргеш келир, аалдарга баар, чамдыкта Кызылга безин четкеш кээр керектер тура бээр. Баштайгы үеде эжим барык чакам дивейн дузалаар турган. Оон чоорту чылдагаан дилээр, арай былдаксаар, бир болза бензин чок, бир болза чайым чок дээр апарган. Ооң соонда кижим шуут бужургангад машинасы-

ның дугуюн уштуп кааш, камеразы чарылган суг дээр. Бир катеп оор келгеш, уштуп каан турган дугуйну колдуктап алгаш чоруй барган болган. Кижимниң халак-тилээ-даа хөлчок. Оорга каргыш салып шаг болган. Ол каргыштың чамдыызы менче углаан дээрзин бүдүү билип турган мен. Ынчалза-даа өске дугуй тып бээринге идепкейлиг киришкеним Сылдыс-оолдуң сеткил сагыжын оожуктурупкан.

Мээң мото-төкүл садып алганымга шуут удур кижилер база тыптып келген. Ындыгларның бир дугаар одуруунга кырган-авам, ооң чанынга кырган-ачам турган. «Аңаа ынчап октадып, сөөк-даяан сыгар дээни ол-дур» деп кырган-авам кончуттунуп хөлчок. Кырган-ачам кады-кыраанын деткип, бир баг бооп алгаш, мени сургап бо даргырааш чүвөңни доп-дораан садывыт деп сүмөлөп турган. Ону садып өлүр кижилер мен турган боор мен харын. Кырганнар-биле дорт маргыжарындан ойталааш, чогуум түдүр чүвө чугаалавайн, ойсу-кыйгы харыылап, оода чаңгыс чайып мунуп алгаш, шала күскээр кара-доңдак дүжүп кел чыдырда, саарыптар мен деп аазаан мен.

Олар мээң чугаамга бүзүрөвөөн хевирлиг баштарын чайып, бистерни ыттан эрттирип тур сен але джикип, биеэ тевээр кончуп чоруп турганнар. Чеди айның ортан үезинде хайгадан бадып олура, сойгактыг орукка тормозтапканымны кончуг эки билер мен: ооң соонда чык-чак, караңгылаш дээн ышкаш болган... Медерел кирип келгеш, мага-бодумда аарыыр-даа, ажыыр-даа черлер барын билип каан мен. Шенектенип ковайып келгеш ол-бо көргөн: мотоцикл оруктуң дөө талазында барып ушкан чыдыр. Бажымда бөргүм чок, уштуп чаштай берген. Бир будумда майыктааш база чок. Турарын оралдашкан — кайда боор: оң талакы будум шимчедир, аргажок аарышкылыг мындыг. Ол аразында кырган-авам биле кырган-ачамның чугаалары бажымга кире дүжүп келген. Кончуг азалар мээң салым-хуумну бүдүү көрүп турганнары ол-дур аа деп бодап каан мен. Улугларның чагыын дыңнааш, чадаг-даа кылаштап чораан болзумза авамның төрүп бергени дөрт мөчүм бүдүн чорбас мен бе деп бодумну бодум бир дугаар чемелзэн мен. Дой дооступ калганда кежээлээш-даа чүгө чедер деп мен. Канчап-чооп аалга чедер чоор деп бодап чыдыр мен. Башка чүү кирбес дээр. Аныяк назын. Айыыл халап. Амы-тын. Сагыжымда чажырып алгаш шыгжап чоруурум Аяна дээр аныяк уруг. Инвалид кижиниң мээң аңаа херээм чүү боор. Чоннуң оглу чок эвес, чок дээн кадык-шыырак оол-биле чуртталгазын түдүп чоруй-да баар ыйнаан...

Та чеже хире шак эрткен чүве. Бир-ле дыңнап чыдарымга, машина дагжаар. Оода оруктан чайлап алыр-дыр дээш дап берген, каткан-хуурааның шимчеттинер боор, демгизинден-даа улам дорайтап калган болган мен.

— Дириг кижиге бе, улуг кижиге бе?— дээн үн дыңналды. Ийи эр чанымга чедип келгеш, аразында сымыранчыг чугаалажып турлар эвеспе.

Бирээзи арнымче ээгийп келгеш:

— Бодунну харын ап-ла алыр бис, а мотоциклицини канчаарын аайын тышпайн тур бис — диди.

— Ону чоор силер, дөө турар кара талдар аразынче киир чедип кааңар шиңме, сегий берзимзе соонда келгеш, ап алыр мен ыйнаан, сегивезимзе — азагы мунар ыйнаан.

Көк танывазым оолдар мени район эмнелгезинге эркек каан. Оларның аттарын, аал-чуртун безин айтырып албаан мен. Оң талакы бут чода чиңгезинден сынган, кыры биле өжүннүң кештери сывырлып калган, чаак база көргөш, хөрүктелдир ыжа берген. Мээң эмчиде чыдарым дугайында чугаа суурумга чеде бээри билек, эки-бак төрөлдөрүм, эш-өөрүм төктүп-ле келген. Кыргызан-ачам мени эттээр чыгыш. Ол төкүл деп чүвең кайыл, мен бодум ону маңнапас кылдыр үрөп каайн дээш хөлчөк.

Ол ам кижиге мунар аргажок кылдыр үрелип калган кырган-ачай деп чыткаш, арай боорда оожуктурган мен. Эштеримниң аразындан Кежик-оол биле Чыргал мээң сонгам дужундан шуут ыраваң турганнар. Эртөнниң-не келгеш, кандыг хонганымны айтырып, эмчилер эминге немей дуза болзун дээш чүнү эккелбээн дээр: «Адыг өдүн водкага эзилдиргеш эккелдим, эмчилер көрбээнде улуг омааш иштин хүнде үш катап ижип ап чыдар сен», «хая чугу эккелдим, база ажыглаар сен, сынган сөөккө хырба-биле дөмей дээр чорду», «эки чем база эм болур болгай, ынчангаш ужа эккелдим» — даа дээр турганнар.

Палатага кады чыткан кожаларым ол оолдарны пат таныыр апарган:

— Эштериң-даа онза эрлер-дир. Кады төрөөннөриңден артык карактаар улус ышкажыл. Чаңгыс-даа хүн келбейн барбадылар. Эр-хейлер! Бүзүрелдиг эш-өөр деп чүве ыңдыг болур болбазыкпе!— деп магадап хөөрээр турганнар.

Эмчиден үндүр бижидер хүнүмде Кежик-оол биле Чыргал база чедип келгеннер. Сээң амы-гының дээш дыка-ла коргуп турдуvus деп оолдар меңээ чугаалаан. Оларның ынчаар коргуп турганы база үндезинниг дивес силер бе:

хайвэл мотоцикл садып алыр дээш Кежик-оолдан ийн чүс,
Чырагдан чүс бежен рубль чээп алган турган кижиг болба-
сык мен бе...

Эрелиг кижиг өлбөс деп чүвени ынчан бир дугаар көргө-
нүм ол...

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Юрий КЮНЗЕГЕН

АҢЧЫ БИЛЕ КАДАРЧЫ КЫС

Кижичурту — кидирээштиг...
Хинчектенип, түрөөн аңчы
Кожаярга үнүп келген.

Хойжу аалдың коданынче,
Хиизинде дээлдиген дег,
Хоруй берген харап орган.

Дөвүн аалда, кажык хире
Дөтпежиктер дешкилешкен —
Төпкөн чинчи саарлып турган.

Киженнеп каан кызырак бе
Киштегилээш аалче хараан —
Кижичелген өвөс ирги?

Эткир үннүг кыстың ыры
Эрөөн шатка чаңгыланып,
Эътке-сөөккө донну берген.

Чырык имир.. Аалче көргөш:
«Чылыг шайдан аартаза!.. » деп,
Шылап-могаан аңчы бодаан.

Эртен тургаш, пак суг ишпээн.
Эриннери ам-на кадып,
Ээгээ чыпшык хырны хыылаан.

Кожаярдан бадып келгеш,
Кочгулуур дег үннүг кыстың
Холун тудуп мендилешкен.

— Кызыл хоорай улузунуң
Кызыраа-даа «газик» ыйнаан,
Кырда баглап кагдыңар бе?

Амдыы кыстың кыжырымак,
Арай кандай айтырыыңга
Аңчы таваар харыылап-тыр:

— Болаа мынчаар шокшуй албас
«Москвич» мунуп чордум...
Бодавыже аскан-дыр мен.

— Аңчы, диинчи хиреңерде
Азып чоруур, чиктиин аа?— деп,
Аныяк кыс догааштырган.

— Дүвүренде элик хайып,
Дүүн кежээ оңгу кедеп,
Дүнөлээштиң черге хондум.

Имиртиңде оттуп келгеш,
Ишкээр алзы, сыр-ла дедир,
Илгидипкен бооп-тур мен.

Аштап-суксап, могап калдым.
Аалыңарга хонуп айын...
Айым дивес ирги силер?

— Аралажып чугаалажыр
Авам, ачам аалда чок...
Анчыгзынмас силер ыйнаан?

Моорлаңар деп уруг чалаан.
Босва, быдаа салып бергеш:
«Борттаар шаанче чооглаңар!» дээн.

Чугаакыр кысты алаактырып:
«Чуржуларым чурту бо» дээш,
Чуду кара дуңмамайлаан.

— Чуурга дег борбак болгаш,
Чуржунуң шуглаандыва
Чуглу берген дээр аа, акый?

Бажаңарны, тывызык дег,
Баажызын элдээртпечер.
Бажыңар хей тулупталыр...

Элчоксунуп, тулган аңчы
Эриннери чивиг кызыл
Эгениш чок кысче көргөн.

Дирт кара арны кыскаш,
Дирчиере бергенин-даа
Дидим уруг эскерген боор.

Чоон чаштыг кысты аңчы
Шончалай деп таныжыңга
Чогум канчаар дөмейлепчик? —

Чожуй бергеш:
«Чоннуң кызы төнгөн эвес,
Чоорум ол!» деп,
Соккан чүрээн оожургаткан.

Ынчалза-даа эрткен-барган
Ынакшылы ооң чүрээн
Ыстаткаштың намдавастан.

Шолук сеткил дээрже ушкан —
Шончалайга дөмей уруг
Чоогунда чок ышкаш болган.

1990, сентябрь 6—14

ЧАЯАТТЫНГАН ШАГЫҢ ЫНЧАН

Аазын эмген дун уруун
Аажок чаптап көрүп ора,
Ава чайгаар хүлүмзүрээн.

Сарыы-биле баштай душкан
Часкы дүннүң караңгызы
Сагыжыңга кирип келген.

Чалыы не кызын ошкаан:
«Чамбы-дипке чаяаттыңган
Шагың, хүнүң ынчан ийик!»

ПОЧТАЧЫ

Сарыг бүрү тоглап дүшпээн,
Салгын-биле сымыражып,
Чалыы шаамның бир-ле хүнүн
Сагыжымга чуруп келди.

Чаагың суйбал олурган мен.
Чанывыска чараа-чечен
«Сылдысчыгаш» чүктеп алган
Сылдырткайнып маңнап келчик.

«Чүге мынчап тояп чоруур
Чүнү оштаан тевенел?» деп,
Доңгун, шугул сөстөримни
Доза шаап каан ийик сен чоп:

«Оолдуг, кыстыг болур-дур бис.
Оларларның чагылгазын
Ооргазынга чүктеп кээрин
Оштап чоруур почтачы-дыр!..»

1990, сентябрь 14

ИНЕК

Саар инээм иелдирзин
Садып сааргаш, чегдингилээш,
Саяк базар аъттан ылгын
«Запорожец» хөлгелендим.

Чолаачылап билир эвес —
Чоонган ийик, кижичүве,
Чортуп тургаш, орту черге
Шору шааптар апарган мен.

Бир-ле катап шай, дус төнгөн,
Бистиң суурда аза чылгаан.
Хоор аъдым киженнеп кааш,
Хоорай кирер апарган мен.

«Запорожец» мыя маңаа
Ша-даа четпес ыйнаан!..» деп-ле,
Улустуң бир ырында дег,
Удур көрүп долгап ор мен.

Удатпаанда совхоз инээ
Узун шөлдү кежир алзы
Улуг орук үдүн дуглай
Уурук-суурук көстүп келди.

Доза чыдып кегженгилээн,
Доскуулдар дег кезе кайгаан,
Тоомча чок кылашташкан —
Доораладып ояр чер чок...

«Запорожец» садар дээштиң
Саарыпканым хүрең инээм,
Саарында алагалыг,
Саамчааны аажок бо тур.

Мени танып: «М-мөө!..» дээштиң
Бензинзиг бол, машинамга
Белин өгей кылаштады.
«Меңээ дустан чылгат!» дээн боор...

Түвексинип хыйланмайн,
Дүйтүледир баскыладым.
Дүвүрексеп, хөлзээр туржук,
Дүште-даа чок чыдарлар-дыр!

«Хоорум мунгаш шапкан болза,
Хоорайдан эепкен боор мен.
Хонарым ол эвеспе!..» деп,
Хомудап-даа чоруп ор мен.

Ажылчынкооп даргазының
Олутпайы, тоомча чогу
Орук боогдан инек-биле
Ала-чаягаар деңнеттинди...

Хоорайга чеде бердим.
Кооперастың садыы ээн тур.
«Дустан, шайдан хайырла» дээш,
Тудуш акша уштуп сундум.

Таныырым-на садыгжы кыс:
«Талонуңар, акый?» — дидир.
«Ону кайыын алыр чүвел,
Орта чоор бе, кызым?» — дидим.

Эвилең кыс тайылбырлаан,
Эки билип албаза-даа,
Хоорайның даргазынга
Хорадаксап чеде бердим.

Садыг бактаан дей бээр боор деп
Сагыш саарзык, тыртылчак бол
Талон дилеп келгенимни
Таакпы сунгаш, чугааладым.

«...Инээм эьдин силер база
Ийи килди алдыңар чоп.
Талоннаткаш, саткан болза
Талыя бээр турган иргин...»

Элдеп чүве дыңнаан ышкаш,
Элээн менче кайгап ора,
Демги даргам дептер ашкаш,
Телефоннап эгеледи.

«РайХНЭ... райкүүском...
Ында база кижичогул...
Райком бе?.. Шай, дус таакпы...
Ындыг, дарга. Малчыннар де!

Ыык... Ийе. Хамык буруу —
Райпода... Чигир база...»
Ындыг чугаа дыка-ла үр
«Ыыктаан» соонда доозулду.

— Инек эьди дээринеңер —
Изиг ханнаан, чээн мен, акым.
Иште чонче сагыш салбас,
Илгип бербес боорлар-дыр...

«Дүжүметсиг эвес оол-дур.
Дүрген херээм чогуутту...» деп
Саазынны алы сал-ла,
Садыгдыва халдывыттым.

Сагыжымда орук ара
Саат кадып, доора чыткан
Инектерни ажа халдып,
Илдик чокка чеде бердим.

Харааланың, олар-биле
Катап кээр бооп болчашкан бе!—
Магазинни хаап каан болду.
Манай хонар апарган мен...
1990, сентябрь 15—16

ЧУЛЧУРУКЧУ

1

Хүлөр ышкаш шырайында
Хүрең эрни дек кеппес:
Хүннү бадыр, чүнү-даа бол,
Хүлүр-хүлүр чулчуруп кээр.

«Дөңгүр-оолдуң аъды хояр,
Садыгжыда бараан ховар,
Дөргүнекте иптик төрөөн,
Саарыгда балык төнгөн...»

Чугаа-сооду аскымчыырга,
Чулчургайы өгдөңейнип,
Шынныг, меге хамык чүүлдү
Шыдавыже хөөреткилээр.

Аксы-мурну байбаң боорга,
Арбан хаазы кылып кагган.
Өөрөнчиктеп, элээн болгаш
Өрү депшип, бошка четкен.

«Албан биле үндүрүгнү
Ажыр өргүш, бүрүн төлөөш,
Амбын ноян бээлиден
Астык-шаңнал четтирээли!..»

2

Амыдырал өскерлирге,
Аайы-биле чазалбаан бол,
Ааспырак чулчурукчу
Артель баштаан дарга болган.

«Кукуруза тарып алгаш,
Кулун, богба семиртиил!» деп,
Чаңгыланган кыйгырыныга
Чагыртып-даа чордуvus оң.

«Дарга кижиге аксы тыртым,
Далаш болбас» дидиртизин
Ура, кыйгы, аазаашкынга
Узун дылын шалып-чанаан:

«**Айның, чылдың планнарын**
Ажыр, долдур күүседир бис.
Уткуй, немей хүлээлге ап,
Улам эки ажылдаар бис...»

Азакчы рапорттааш,
Индириден дүшкелекте,
Ажылының буурааны
Илереп кээп тургулады.

3

Эжен хаанның эразындан
Электроннуг векке чедир
Суглук чокка шуугап чоруур
Чулчурукчу ам-даа дириг.

«Улуг үүле хөлегезин
Узуткаал!» деп шуугавышаан,
Кыйгы салып, агайлаан
Кымыл ол деп айтырбаңар.

«Амыдырал байлак болгаш
Тулган чурттап чору бис!» дээш,
Тура халып келир чыгаан
Араңарда орган чүйүк!

Когу төнмээн чулчурукчу
Хоорай, суурда көскүлөң-дир —
Дүгдө база ооң эжи
Дүңгүр ышкаш дүккүлөй-дир...

Чулчурукчу даарта чүү деп
Шуугап кээрин эскергештин
Хөй чон ону демниг шооткаш,
Хөөглээр үе келбээн деппе!

БЫЛАР

Біржым өттүр
Бы-сыы меңээ дыңналып кээр.
Бирмам сынып,
Ыглап чоруур апарган мен.
Удуп чыда
Улаарай-даа бергилээр мен.
Харын мырай
Харам безин бастыгар мен.
Ажык-байлак,
Арга-арыг, хемнер, хөлдер
Амы-тын чок,
Анаа өлүг болгулай бээр.
Тынар агаар
Тывылбастап ышкамнай бээр.
Ээн, үн чок,
Элеш кынныр чүве-даа чок
Чиктиг оран
Чиргилчинней эргий көстүр.
Кайда-ла бир
Кавайлыг чаш ыглап чыдар.
Чанында ооң
Чалыы ие өлүп чыдар...
Оттуп чадап,
Орунумга дывыланып,
Арай боорда
Ала караам көрүп кээр мен.
Дүжүм боорга
Дүкпүртүнүп чыткылаар мен.
Ынчалза-даа
Біржым өттүр база катап
Бы-сыы меңээ
Бирма сынчыг дыңналып кээр.
Карак огун
Казып тургаш дешкен эвес,
Кулак дыыжын
Кузумуурлап дуглаан эвес,
Эргим чонум,
Эриг баарлыг кижилерим!
Біржым үрөөн
Бы-сыыны дыңнаңар даан.

АРГАЛАР БЫЗЫ

Балды туткан кижилер кээр —
Балдырларже тутсу-ла бээр.
Барып ужуп човууртаарга,
Баштак-хөглүү кедерей бээр.

Хирээ туткан кижилер кээр —
Хилiredир тырта-ла бээр.
Хилинчээвис дыңнай-дыңнай
Хиккиледир каттыржы бээр.

Хай чок улус ужурундан
Кайы хире өртгөнмээн дээр.
Хамык дириг амытаннар
Кайы хире кырылбаан дээр.

Өртемчөйге өкпе болур
Өршээливис билбес ол бе?
Арга-арыг бис чок болза
Амыдырал буянчыыр бе?

АЦНАР БЫЗЫ

Боолуг кижиге бисти көргөш,
Бодал-даа чок ада бээр-дир.
Сезингештиң чашты бээрге,
Сегирткештиң туруп бээр-дир.

Чайлап дезер турлаавыс чок,
Чайлыг оьтгаар черивис чок,
Чай, кыш чокка аттырып кээр —
Чаглак тыппас апардывыс.

Хамаанчокка кыра адар
Кандыг херек кылыпкан бис?
Чуртувустуң малы болуп,
Чурттаар эрге бисте чок бе?

КАТТАР БЫЗЫ

Сыргавысты дүжүр дырап,
Сывывысты сыга тудуп,
Чимизивис үнмес кылдыр
Чиңчерлей бээр чүңер чүвөл?

Эмзиг, чөмзиг амдан сиңген
Элбек үнер боттарывыс
Ам кээп мырай кымга-даа бол,
Ажыывыс чок апарган бис.

Келир үе салгалдары
Хевирипис көрбөзи ол бе?
Четчип бышкан, салам аар-аар
Чемиживис чивес сен бе?

Кат-ла дээштиң бисти чүге
Камналга чок чаңнаар силер?
Кажан-чежен угаан кирип,
Карак аштыр улус силер?

ХЕМНЕР ЫЫЗЫ

Кедек сындан дамырак чыып,
Хемнер болуп тывылган бис.
Херектигге суксун болуп,
Кежиивисти өргүп чор бис.

Бок-хир октап, оо холуп,
Боой тудуп, өскээр чайып,
Хайыра чок аажыладып,
Кара хинчек көрүп чор бис.

Балык, кундус, куштарывыс...
Барык төнер чеде берди.
Барып-барып көңгүс соглуп,
Бажы-биле чидер бис бе?

ХОВУЛАР ЫЫЗЫ

Эрте бурун шагдан тура
Элбек оъттуг ховулар бис.
Хамык дириг амытаннар
Кадагалаан делгемнер бис.

Үе солчуп эрткен тудум,
Үен-даян чарган тудум,
Малдар безин семиртпестеп,
Байлак дүжүт бербестээн бис.

Тогдук, чээрен, дуруяалар...
Дооза каапкан — чиде берген.
Дойтук койгун, торлаа безин
Тоовас, дезер болу берген.

Хову бисти черле чүге
Хоозурадып турар силер?
Кажан барып ээ болуп,
Карак-кулак болур силер?

ДЭЭРНИҢ ЫЗЫ

Арыг агаар тыныжымны
Аймак чонга берип келдим.
Ак-көк өңнүг Дээр меңээ
Ак сүт чажып, чүдүп чорду.

Шагның солчур үелерин
Шагдан тура сагып келдим.
Чайын частап, кыжын харлап,
Чаргы-чаалы кылбайн келдим.

Черниң кырын чырык хүнүм
Чечектелдир чылдып келди.
Айым болгаш сылдыстарым.
Аян ырга кирип келди.

Ам кээп мени бужартадып,
Агаарымны хораннадып,
Айыыл диргеп, чепсек шенеп,
Аглап турар херээңер чүл?

ЧЕРНИҢ ЫЗЫ

Чер бооп чүге бүткеним ол,
Черле чажым чана берди
Эътте-кеште бүдүн чер чок,
Элбер-самдар болу бердим.

Далай-хемим боой тудуп,
Таңды-сыным буза тепсип,
Хамык байлаам үптөп-тонап,
Ханым соруп, хемдий берди.

Чечектерим өнү чидип,
Чимистерим амдан чок бооп,
Чер бооп чаян шырай-арным
Чидип бар чор, сойлуп бар чор.

Алыс барып канчаарымны
Ам чер билбес болу бердим.
Ада-чуртум дижир улус
Амым алыр шааңар бар бе?

КИЖИЛЕР ЫЗЫ

Амылыгны узуткап каар,
Ава черни хуюктап каар
Атом-бомба чепсегленип,
Адаанишкан дүжүү чүдел?

Чурттарывыс тудуг-суурун
Чуура тепсип кааптар бис бе?
Боттарывыс көзүлдүр-ле
Боолажып кыржыр бис бе?

Октаргайны хораннааштың,
Ораннарны ыйбалааштың
Төре-даа чок, салгал-даа чок,
Төөгүвүстү хөөп каар бис бе?

Арга-арыг, аң-мең ызы,
Ак-көк Дээрниц, Черниц ызы,
Куштар, балык, каттар ызы
Кулак уюк болу берди.

Бодувуска халап чыгап,
Бодараткан херээвис чүл?
Бойдузувус холга алыр
Бодал-күзел бисте чок бе?

* * *

Дээрниц, Черниц
Деңгел-шинээн тудуп турар
Аймак чонум,
Амгы шагның кижилери!

Кандыг арга,
Кандыг херек кылзыйвысса,
Ыы-сыы чидип,
Ыржым шөлээн болу бээрил?

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЫРЛАРЫНДА ЧУРТТАП ЧОРУУР

Ногаараңнаан оттуг караан
Оюп эреп базып орап
Аравыста Ак-оол ам чок,
Аялгазы артып калган.

Игилиниң үнү-биле
Ижин-баарның көьгүн суйбаар,
Көгереңнээн караа-биле
Хөңнүңге дээр элдеп үрен.

«Кундус дүктүг кула дайның
Кудуруунда уя-ла бар.
Кускун кара кулугурнуң
Кулаанайда сырга-ла бар».

Чыргакының дыды-биле
Арамайлап чазап кылган
Сылдыс-Шокар хылы-биле
Аакталдыр үнүн чазаан,

Хей-аъдын игил-биле
Хере чалгый ужуктурган,
Көвей кижичүлдү-чүрээн
Хөөмей-биле тудуп чораан.

Аравыста Ак-оол ам чок,
Аялгазы артып калган.
Ынчалза-даа алдары улуг,
Ырларында чурттап чоруур.

ШҮЛҮК БИЖИП ОЛУРУМДА

База катап шүлүк бижип олуруптум.
Баарым ажып, чүрээм ыстап эгеледи.
Сагымда кандыг-ла бир алдын балык
Саарыг дилеп, чакпа чайып, эжингензиг.

Көвей бодал борбак башка сыңышпастааш,
Хөрээм иштин өрү-куду маңнашканзыг,
Аялгалар ол-бо чүктен сүржүп келгеш,
Айлаң-куштар ырлары бооп хуулганзыг.

Чаяалгалыг салым ышкаш өзүлделиг
Чаңгыс борбак одуруг дээш деримни төп,
Аткан даңны уткуй бээрим ховар эвес,
Амыдырал мени шыгжап, өөреткен.

Демир-үжүүм чүрээм-биле деңге чаржып,
Делегейни эргий ужуп шүүргедээнзиг.
Ынчап оргаш кожуп алган чаңгыс шүлүүм
Ырым болгаш ынакшылым сагындырар.

Хире-хире хөлзөп бодап чоруурумга,
Хилис чүве чырык черде черле чок-тур.
Ынчангаптың баарым ажып, чүрээм ыстап
Ындын ырдан ырла джиби ээрешкензиг.

* * *

Боду уунда ыглавышаан,
Бора-хөкпөш өлүп чыткан.
Чалгыннарын чаярга-даа,
Чайгы кудай дөмөк болбаан.

Көге-буга чоогунга
Көрүп тура химиренген:
— Халак, халак, күжүрнү ыңай,
Кады чемнээр дуңмамайны...

Ажырбас оң, өлүм-чидим
Артывыстан кедезе-даа,
Амыдырал-чуртгалгавыс
Арткан куштар уламчылаар.

ХӨӨН

Шүлүк бижиир хөңнүм чогул.
Чүгө дизе,
Чүрээмейде
Чарылганым херээженниң
Чассыг үнү сарынналган.
Ы-сыы долган карактары
Ыжык, селгек
Ында хевээр.
Каражалыг ындыг шүлүк
Кажыыдал дег,
Халалыг-дыр.

БОЛЧАГГА

«Шагы четти. Келир оң» — дээн,
Идегелим өжүп калды.
Саргыл бүрү бора талда
Ийлээн ышкаш сылдырады.

Хүргүл күстүң дүшкени бо.
Уяранчыг үе-ле-дир.
Күзээн эжи келбейн баарга,
Ундаравас кижжи кайдал?

Бузулган шил тогланчызы
Чүрээмдиге кадалганзыг,
Бууккан хөңнүм аястырып,
Чүгле сени шиидип тур мен.

АЙДЫҢ ДҮНЕ

Айдың дүне
Айлаң-куштар
Ынакшылды
Ырлаштылар.

Чүге-ле ийик,
Чүрээмдиге
Арыг үнүң
Аттыкканзыг.

Эргимимни
Эргээш келзин,
Айлаң-куштан
Айбылап көөйн.

ДАЯНГЫЫШ

Чажырбас мен. Ижип чордум.
Чаңгыс эвес ужуп чордум.
Сергедир чер хаалгалары
Сеткилимде дагжавышаан...

Бедик артче үнүп ора,
Сыылады тайып баткаш,
Белге келгеш, билингензиг,
Шынны дилеп чоргуладым.

Харык-шинээң үстүп калган,
Кадыр артче үнмейн көр,
Терең хемче эштип кирбе,
Деңгелиң чок дээр-дир сен.

Ындыг эвес, угаанныгбай!
Ыры-биле чүглензимзе,
Кадыр сынның бедиин төвер
Хартыга мээ адааргай бээр.

Бодум уумда чурттап чорааш,
Бодалдарым бижип чорааш,
Амыдырал аар чүьгүн
Аргажып каар күзелдиг мен.

Кижиг бүрү чаяттыңган
Хире шаанче салым-чолдуг.
Тайып чоруур даайыңның
Даянгыыжы — ажыл деп бил!

КЕЖЭЭКИ БОДАЛ

Элегия

Оруум уткаан кадыр-берттер,
Оргу шөлдер, хову, шынаа
Энчек болгаш чоорган ышкаш,
Эктим, мойнум чылдып бербес.

Ынчалза-даа кижилерниң
Ындын-бетин сөглээни дег,
Оргу шөлге сөөгүм чыдар,
Оран-дээрим чоорганым боор.

Муңгак чурттаан херээ чок деп,
Муң-даа кижиге сүмелезе,
Мөңгө назын черле чогуун
Бөгүн билген ышкаш-тыр мен.

«Хөйгө көстүп чорба» дижип,
Хөлегөже чыгаарлар бар.
Хөлчүң караң болуйн дээнзиг,
Хөрөңгиңже халдаарлар бар.

Орай каксы бора хектин
Ырын шөйгөн ужуру чүл?
Ону база билип алган
Ындынналып ораы ол бе?

Николай КУУЛАР

ХООРАЙДА ЭР ЧУРТТАП ЧОРУУР

Шүлүктээн тоожулал

Эртем-билиги — борбак башта,
Эриг-чымчак сеткилдиг-дир,
Эвилең-дир, оон эртсе,
Эгениичел, дыңчангыр-дыр,
Идээргевес, иженгир-дир:
Интеллигент ылап бо-дур!

Хөлүн эрттир мактап кааштым, өңнүктерим,
Хөөкүй эрниң сүнезини ону дыңнааш,
Бачыттыг бо Черни каггаш, Дываажаңче
Бажын савап, дывыржый бээр чадавас-тыр.
Амыраарын көрүңер даан: херлип-көстүп,
Тураскаал дег, чаңгыс черге кожайыпты...
Азы чүзүл? Эпчоксунуп, човагзынгаш,
Турган боду сыңныр, баар чер тыпастады.
Ылап-ла шын, дириг бурган эвес кижиге,
Ында-мында четпес-дудуу талаларлыг.
Ойзуп турбайн сөглөпсимзе, ыяткаштың,
Ол-ла дораан оңгардыва хөлүрт дээр ол!

Чагыргаже боду сыңнып, чүткүвээн бол,
Чашнып чораан өйү база чыглы берген:
Ческинчиг бол, амыдырал чыгай бээрге,
Чеже удаа дилеп, чаннып, тейлевээнил!
Авазы бир аарый бээрге, эккеп алгаш,
Анаа улус кирбес, хааглыг¹ эмнелгеге
Чыттырар дээш, чеже дарга эжиин ажып,
Чышшылаңнап, «овичилеп» турбаан дээрил!
Одалгалыг бажың алыр ээлчег манааш,
Орта-таптыг ажы-төлдү өстүрер дээш...
О, чүс-чүс ындыг херектер дээш бир-ле черге
Оорган бүшкүк, үнүң чиңге тургулаар сен.
Оон дора — бодун база хугбай хүндүс
Оожум, топтуг, чалынганзыг шырай көргөш,
Ханыңдыва сиңе берген дүжүметтиң
Хааш, сыңзыг үнү-биле харыылаар сен.
Ажы-биле сөглээр болза, интеллигент
Арай четпээн, сомазы бар кижги ийин.
Алыс бистер — үежилер Докпаш даайдан
Артар-дудаар чүвүс барыл — дөмей-дир бис.

Докпаштың бир өйлөп-өйлөп
Алзывыттар аарыы турган.
Ажыг сугже дүлнүпкенде
Тоору чок апаар кижги.
Албан-ажыл уттундурар.
Акша-көпөй куруглап каар.
Коргар-сестир чүвези чок,
Хоорай кежир базып турар.
Шымбайын моон, деткизе деп
Сымыражып чоруп турган
Дарга-бошка ону көргөш,
Талаар-дыр деп бажын чайр
Ажы-төлге халааданчыг,
Адыгуустан дорайтай бээр.
Арага деп Дииреңи оон
Адырылбас, кара халап.
Ногаан аътты эккел дизе,
Дембээреткеш, мундуруптар,
Могаг билбес шулбу-биле
Демисежир харык кайдал?!

¹ Хааглыг дээрге, Кызылда ийн дугаар эмнелгени ыңча дээш. Ам ону малчынар эмнелгези кылдыр эде көрүп турар.

Кадайы-ла хинчектенип,
Халбактанып туда тутчуп,
Эмчи-домчу чедип тургаш,
Элээн болгаш сергедип аар.
Оон чоорту сегерей бээр:
Ол дег эки ажылчын чок,
Ашак-даа чок, ада-даа чок —
Анаазында магалыг эр!
Чүге ынчаар куттунарыл?
Чүден нарын айтырыг-дыр.
Чаяанныг дээн улузувус
Салдыныптар ужуру чүл?
Эртемчээннер, карачал чон,
Эрге-дужаал эдилээннер
Харыылары янзы-бүрү,
Кайызын-даа кандыг дээрил.
Чазый бай-даа, чадамык-даа
Чангыс дашка дүвүн кайгаар.
Араганы Хоойлу безин
Ажып-тиилеп шыдавады.
Амыдырал, амыдырал,
Сенден эрткен чүве кайдал.
Арага сээң суксунуң-дур,
Четтирбестин арга чок-тур.

Донгактарның чуртталгазын
Доруун-дур деп болур ийик:
Машиназы чок-даа болза,
Бажың долу эттиг-септиг,
Таныш өөрлүг, биле-демниг,
Дача дижир чайлаглыг-даа.
Ынчалза-даа дүнелерде
Кады удуп чыткаш безин
Ынакшылдыг билчиинскин чок
Халап болган улус дийин.
Чылыы үнген бажыңны ам
Сыскыырга-даа хоржок ыйнаан.
Аңгы-башка чоруур дээрге,
Азырааштың кижизидер
Ажы-төл деп үүргези бар.
Амыдырал утказының,
Алдар-аттың, човалаңның,
Ашак-кадай болурунун,
Аас-кежик, чоргааралдын

Алыс доңу мында магат.
Докпаш ийи уругларлыг,
Эмин эрттир өпейлеңнеп,
Эргеледип чассытпас бол,
Доңгун-каржы эвес ада.

Улуг уруу Саглайны маа
(Даайым боду адап алган,
Уктаар болза, биеэги бир
Таныжының ады чүве!)
Уран сестүң торгу-чычыы
Удазынын кожуп алгаш,
Угулзалап чуруй кааптар
Ужуум болур хей-аът кайыл?

Чаптай көргөн ачазының
Сагыжынче бакылапса :
« Чаа-ла он алды харлыг,
Чаражыңны, күжүр кызым.
Чайгы ногаан кудумчулап
Сарадак дег базарыңга,
Салгын киискип эртен ышкаш.
Саарыглаштыр сула салган
Чажың каастаан хөнү сының
Саяннарда чойган олчаан.
Чайгаар бүргээр дүлгээзиниң,
Чазык чугааң, уян каткың
Частың белек-мендизи дег...»
Албанчының Алдын-кызын
Алгап ырлаан өгбем ышкаш
Чечен дылдыг эвезим шын,
Шеглезимзе дээре боор оң.

Үен-балай эвес өскөн,
Үне-кире маңнап турбас,
Бажыңыңга номчуттунар.
Балет дээнде тынын садар.
Барып турары студияның
Башкылары аажок мактаар —
« Урууңарның салымы-дыр,
Уран чүүлден салдынмазын,
Улай соңгаар өөрөнзин» деп
Угааткаштың туруптарлар.

Донгакта чүл, ада чүрээ
Доңа бербээн, эриг болгай.
Удурланмас, чорудайн дээр.
Ажыт-чажыт чоргааралы
Арзайты дег бедий берген,
Чассыг кызын бурганчыдып,
Шаа-биле бүдүү чүдүп,
Өөрлеринге, төрелдерге
Өөрүшкүзүн сөглөп чоруур.
Ылаңгыя эзирээнде
Ыяавыла мактангылаар.
Ача сеткил таалалынга
Анчыгзымаар болушкун бар —
Башкаланып чарлыр өйү
Бачымнадып кел-ле чыдар.
Өрегем дуй тыртыныпкаш,
Өөмден черле үндүрбээйн,
Танывазым кандай эрге
Даңгынам бээр бергезин деп
Алаң кайгап, сагышсыраар,
Анаа-ла хей шугулданыр.

Оглу ам-даа шулуң-тенек;
Ойнаалы деп эжи келзе,
Чагыг-сөстү, айбы-чарны
Шала дыңнааш, ыңай болур.
Өөренири мүн-не шору,
Өөрлеринден тудааны чок —
Санга чүгээр, дылга чевен
(Чажындан-на орус, тыва
Ййи дылды холуштурганш,
Чаңгызын-даа орта билбес).
Ча-ча ыңай, алызында
Салымын тып чоруй баргай,
Йжер-чиирин борастанып,
Инженерлеп түрэй аан дээш,
Тодуг-догаа, кадык болза,
Докпаш оглун шоолуг тоовас.

Угбазынга, авазынга
Ундаралын, өөрүшкүзүн,
Көргөн-билген, эскергенин
Хөөрөп чедер үрен иргин.
Эгезинде хеймеректи
Эргеледип, чугаалажыр.

Экизи бо, багы бо деп
Эде сурган, үрелдежир.
Барза-барза, төрээннери
Базым санай дегээ салыр
Бачымнаткан чуртталганың
Эзининге ээдерээштиң,
Элезин-дой сагындырар
Ээлдек-чымчаан чидиргеннер.
Хая-даш дег мөзүленип,
Кадыгланып, бужургангаш,
Чассыгбайны сула салып,
Сагышсырап сургавастаан.

Чаңгыс бүле, дөрт чүк тарай көшкөн-даа дег,
Чаңын таптыг билчип чадап туруп берген.
Ашак, кадай аразында ханы тигни
Ажы-төлү бүдүр идип шыдаваан-дыр.
Амгы өйде кижилерниң эштежилге,
Аргыжылга, харылзаазы дедир барган.
Чаңгыс чада уннай хонган кожаларның
Чамдызы шуут өскелерни экии дивес,
Чалчыжып-даа, чалажып-даа эдеришпес.
Шагда болза көшкүн аалдар аралажыр,
Чажыт чокка ишти-хөңнүн үлежирлер,
Чаңгыс хөкпек бооп алза, эъдин ханын
Сартыктажып, биле-демниг чурттаар ийик.
Көвей чоннуң ортузунга оспагырал
Хөгжүлдөвис ими болуп бастынган бе?
Аайын черле тышпас-тыр мен: мындыг айыыл.
Аалдар, суурлар, девискээрлер, кожа чоннар
Аразынга чөрүлдөден тывылган бе?
Азы баштай ийи кижичүрөктери
Адааннашкаш, ынакшыл, эп уттуптарга,
Аары өөскүп, халдавырын халдаткан бе?
Кандыг-даа бол, найырал деп ачылыг сөс
Аравыска буян тарып ызыртынмайн,
Аастан-аасче, номдан-номче, арттан-шөлче...
Каңмыыл ышкаш чүглүп чоруур болу берди.

6

Подвалдыва кирер эжик
Бо-ла шыгырт ажыттынып,
Орай кежээ элээдилер
Орта чыгыр апарганын

Докпаш суглар эскерзе-даа,
Тоомча чок эртип турган.
«Кызым биле оглум шагда
Тоолчургу дүш оранында.
Тоянчылар изин баскан
Кымның төлү ында ирги?»
Бажың адаан үңгүрленген,
Манза — үгек, хааржак — сандай,
Матрац — дөжек кылып алган,
Чыдыг чашпан тыртып тенээн
Чылбыскалар (тенек төлдер?),
Шынап черле, кымнарыл ол?

Докпаш бөгүн ону билир.
Токпак-биле бажыңдыва
Улдапканзыг ажыдышкын
Угаан, чүрөөн кемдедикен.
Ону дыңнааш, бодум база,
Оңгарлыры берге-дир деп,
Сөлгү чокту хөмзээлевейн,
Дөмөк болур харыым чогуң
Ожаагаштың кезек оргаш,
Сөөлгү шилди үзе куткаш,
Төгө-чая сунупкан мен...

Шак ол кежээ ада-ие маажым, тайбың
Сагыш-хөңнүн кызыл хаяа хаартывыткан
Көңгө кың дээн. Ажыдарга, уруу-биле
Кожазы боор орус кадай кирип келген.
Үргүлчү-ле амыр-менди айтыржыр бол,
Үнчүп-киржип өңүктөшпээн улус иргин.
Чажыңдан-на уруу-биле ойнаар болгаш,
Саглай харын угбаям деп эргеленир.
Хөөкүй кызы шуру-кызыл ыглап алган,
Хөрээ өгдөң — үрдүргөн дег коваңнааштың,
Өжүргөн дег хозаш кыннып чавырлы бээр,
Өскээр көрнүп, авазынче сыңныр болган.
Ачазы чаа одунган дег, караан дүрбүп,
Аайын тыппаан көрүкчү дег, ылым орган.
«Кандыг айыыл өөвүстү таварааныл,
Харызын кым чугаалаарыл, чассыгбайым?..»
Ийи кадай кысты барып чулундурган,
Ишти-хөңнүн сөстөр-биле суйбап-чиңнээн.

Орай кежээ хөөкүй удаан.
Ада-ие кухнязынга
Олурупкаш чугаалашкан.
А өршээ, айбыл чайлаан? —
Күжүр уруун хулиган оол
Күштеп кааптар часкан болган.

Кым деп ынчаш? Оруун доскан билбези эр
Кыжангылап, тудугдува сөөртү берген.
Эгезинде көгүдерге, Саглай тоовайн,
Эп-чөп-биле удур сургап, сөглөп турган.
Үен шулбу күжүн дөгөп, база бээрге,
Үнү үнүп, кыпсынчыдыр кышкырыпкан.
Чайгы кежээ чоок-кавы тамчыын үрээн,
Балыг аңның алгызы дег чидиг үннү
Баштай дыңнаан улус тоовайн, дүлейлер дег,
Чаны-биле каржып-солчуп эртип турган.

Эге-хензиг чажындан-на
Эки билир Анна угбай
Эндег чокка танып каапкаш,
Эресширги чарып алган.
Оожургадып, оңгаргаштың,
Орбак хевин эдип-чазап,
Чедип алгаш, бажыңыга
Чедир үдеп, буян кылган.
Демги шулбу холга кирбейн,
Дезе берген. Ону тудар
Эр хиндиктиг чүве чокта
Эшти кижиги канчаптарыл?!

Чииртим болгаш коргунчуг-даа.
Сөөк сирлээр. «Ол-даа харын
Чиик болуп, өршээген-дир,
Сөөлү харын кандыг болду:
Чөпшүл, чазык, уян чүвем
Сөс-даа этпес, хаваа дүүлчек,
Чашсыг чараш аажызы чок,
Чаңы мырай өскерилди...»

7

Үш хүн эрткен. Кызын чааскаан
Үндүрбестээн, үдеп чоруур
Докпаш биле Саглайының
Догдурашкан базымнарын

Үен чугаа, угчок каткы
Үзе кирип, чаңгыланган.
Уткуй келген ийи оолче
Уруу хензиг кайгап чоруй,
Ачазының шенээнден ап,
— Адыр — дээштиң, сири-кавы
Алгырыпкан: — бо-дур, бо-дур!
Кышкы дыңнаан, ыңдында оол
Кылчаш кыннып, көре сал-ла
Дораан дедир ыдып бээрге,
Докпаш ам-на билип каап-тыр!
Улуг ишти, дөргөн бештии
Уттундуруп, дескен хейниң
Сыр соо-биле чүгүрүпкен.
Хаалга, херим, азыг-булуң...
Караңайның солушса-ла,
Сегирткени ис чок читкен.
Сезиг алып, көрзүнерге,
Чавыс ыяш бажыңдыва
Чаштынганы ылап хире.
Эгиш-тыныш, каргыш-биле
Эжин соктап, шеле тырткан.
Аяар, топтуг херээжен үн
«Ажык ийин, кириңер» дээн.
Ийи көрүш уткушса-ла,
Ийи арын изиш кынган.
«Саглай!», «Докпаш!» — ийи аттар
Чаржалаштыр чаңгыланган.
Уттур чыгаан амырагы
Уткужар деп билген эвес,
Докпаш кемниг карактарын
Дораан өскээр дестирипкен.
Брак сылдыс чыры ышкан,
Ынчаар кошкап, сула кыпкан
Ынакшылдың оду мүн-не
Ышталып каап чораан хире...
Хоода көвей чуруктар бар.
Колдуунда-ла ийи кижиге:
Ава биле хензиг оглу...
Амдыы оолак школачы...
Аныяк эр! Ол-дур, ол-дур.
Аязым бе?! Өршээ, бурган!
— Саглай — дээрге, эрни шимчээн,
Сандайдыва ора дүшкен...

Даң-даа аткан. Соогу шору. Удавас ам
 Даглар бажы оваадайын кедивиттер.
 Оттуп чадаан, уйгу четпээн хоорайдыва
 Оожум шымнып, агымынга салдадывыс.
 Докпаш ыыт чок, менче безин көрүнмес-тир.
 Доңган-на боор, эгиннери сирилей-дир.
 Даайым, даайым, дөгеревис дөмей-дир бис:
 Даржылгалыг чуртталгага хилеп чоруур.
 Тамчык биле аас-кежи чашкы шагның
 Талыгырда күзели бооп дескелээр-дир.
 Араганың хөделдирген сарыын аарай,
 Ажыг, ышкам — ханым ынчаар каткан чоор бе?
 Эрткен өйнүң ыдывыткан чаңгызының
 Эглип кээри кандыг кончуг кавынның чоор—
 Ынчангы дааш — бөгүн дошкун диңмит болду,
 Ынчангы дег — бөгүн муңгак ыы-сыы болду.
 Элээрээри эрээденчиг берге-ле-дир —
 Эътке-кешке, сагыш-хөөнге халааданчыг.
 Үнүп орар хүннүң боду, ногаандык дег,
 Үпчү-ботту хуюксудур хаара бээр-дир.
 Дүндөн дескеш, хүнге база ялаладыр,
 Дүймээрэнчиг үүлевисти кандыг дээрил.
 Башты шашкан араганың ажалы бе,
 Бачымнадып үглөп келген бодалдар бе?
 Улуг, биче тыва кызы Саглайларның
 Уян, чазык, өршээл берген карактары
 Чайгы эртен чечек, сиген секпередир
 Шалың ышкаш, мурнувуста мөндүнешти.

Шак ол манаан көстөрдиве чоруп ор бис.

1989—1990

Октябрь ТУҢ-ООЛ

КЫЙГЫ

Ыстап шылаан мага-боттуң дыжын хандыр
 Ышсыш кынныр изиг шайым аартап ор мен.
 Салган одаам чалбыыштары челдер ышкаш,
 Салгын-хатка ораашкан дег, эстеңней-дир.

Чиңгис, ширик адаа-биле шулурткайнып,
Чиңге кара дамырак суг ырлап чыдыр.
Кара пөштер селбер бажын дырай тыртып,
Караңгы дүн сырын-кады шиилей-дир.

Чылыг отка, изиг шайга даамчырааш,
Чылдар, хүннер мөңге маңын уттувуткан.
Бодал, күзел четче бүрүн бүткен ышкаш,
Бойдус уунга өпейлеткеш, удаан болдум...

Кайгамчыктыг эргим ээлдек чаңын чаңнап,
Каас-коя өргээзинче мени чалап,
Эгиннерден чыыра тыртып, ошкап турар
Элдеп чараш кадын кысты дүжей кааптым...

Чымырадыр чүрээмдиге шымчыпкан дег,
Сырбаш кыннып, меңней аарак оттуп келдим.
Кыйгы чулгуп, кулактарым чарып каа дег,
Кыңгырткайндыр хөмө келген ышкаш болду:

Одаг үстү мөөрүктен сыынның үнү,
Он-он туңну эдискен дег, куттулуп тур.
Өөрүшкү, сарын, дилег ында дойлуп,
Өзөөм өдүп, ындынналдыр чаңгыланды...

Оран-таңдың делгеминден күзээниң тып,
Орууң ак-ла болзунам деп, чажыым чажып,
Эгээртиңмес олча-омак тавараан дег,
Эки ыры хөрөөм долган ышкаш болду.

* * *

Чалданыг чок оккур-дүрген шак бо үе
Чамбы-дипти кавайыңга аадып алган,
Төөректей өрү октап, нугуп, силгип,
Төнчү болгаш эгези чок эртип-ле тур.

А мен база шак ол маңга деңнежир дээш
Амыр-дыш чок өрү чүткүп орумда-ла,
Аткан оък дег, эндээ балыын артырып кааш,
Алгы-кыйгым оваарбайн-даа арлы бээр-дир.

А мен база угаан, чүрээм кымчылапкаш,
Адырам деп хая көрнүп четтикпейн,
Чүректерни аткан оък дег өде халып,
Чүзүн, кандыын ожаавайн-даа чору боор мен.

Эдуард МИЖИТ

БҮРҮ

Соок келгенин
эндевейн,
будуктан хемче дүже халааш,
чайын чаны-биле агып эрткен
сугну
сураглап бадышкан.
Тып алза,
катап будукка ногаарара бээр
чадавас.

КЕЖИГ

Хемниң суу
агып-ла чыдар.
Кежиг
туруп-ла турар.
Хемде
доштар-даа бадып-ла турар.
А кежиг туруп-ла,
туруп-ла турар.
Хемде
чудуктар безин
бадып турар.
А кежиг
шимчеш-даа дивес.
Быжыг-ла-дыр —
Кижилер база ыңдыг болган болза.

**ОЧАЛАҢНЫҢ
ДАҢГЫНАЗЫ**

Бүлүртүң ай херелинде
Эңме сан чок, дүрүзү чок,
Чүзүн бүрүн аза, шулбус
Бүрүлөр дег саарлып-ла тур.

А. С. Пушкин.

Ээн тайга дүмбейинде
Ногаан пөштүг шыргай арга
Ортузунга тоорук сайлап,
Эге чааскаан шөлөөн ор мен.

Кээргеннер тоорук мажаап,
Кедээр, ишкээр алгырышкан.
Холурааш суг хорум адаан
Коптара шаап, даштар чанаан.

Эжсн-не бо, көк-ле дүьште
Эңгиске дег кызыл чаактыг,
Каас хептиг чараш уруг
Каттыраңнап мурнумда тур!

Кызыл-өзөк сөөскөнниң
Аккыр чечээ саглаңайнып,
Кыстың ол, бо талазында
Аржыылы дег хөлбеңней-дир.

Кандыг кончуг мирит ийик мен,
Кысче уткуй базывыттым,
Кажанда-даа турбаан ышканш —
Кызыжак чок! Ээн тайга.

Шырыш, сөөскен, шеттер иштин
Чырта тырттып, шымнып дилээн:
Кайда-даа чок! Ис чок читкен.
Канчангаш-ла, кедээр көрдүм:

Бедик чалым бажында дөө
Менче холун булгап туру:
Аяк хээлиг кызыл тоннуг,
Ак көк курлуг, кара чаштыг,

Угулзалыг кара былгаар
Улдуруглуг идик кеткен,
Чирибей дег ээлгир, ээлдек,
Чиңге белдиг шилгедек кыс!

Мени имнеп, «Бээр кел» дей-дир.
Меңде чүү боор, шак ол чалым
Ойнап өскөн черим болгай,
Оруум-биле халып үндүм.

Кыстың турган черинде мен.
Кым-даа чогул. Дилегзинип,
«Кайнаар чашты бээри ол?» деп,
Кайгап калган, аймап тур мен.

Куду көрдүм: шыргай арга.
Куу хорум, дая, сөөскөн,
Чиндиңнеме хөлбең сиген,
Чиңгир ногаан алаңгыштар.

Амдыгы кыс көзүлбейн-дир.
Ишти-баарым көдүрлүп кээр
Игил үнү ыяңгылыг,
Арга дагда чаңгыланды.

Аныяк кыс ырлай берди.
Арыг, чиңге, хоюг, өткүт
Аялганың тааланчыыңга
Алзывыткаш, удаан дег мен.

«Шыктыг, көктүг Булуктугда
Сыргам адып кагбаан-на мен.
Чылбас, оожум оолак сенде
Шынап бичии сагыжым бар.

Үүргенелиг Булуктугда
Үе-черге өөрүм-не бар.
Үе-черге өөрүм-биле
Үнүп-киржиш чоруур дээн мен...»

Шак ол ыры чалымнарга
Чаңгыланган — сактырымга,
Долгандыр-ла бүгү бойдус
Дооза ырлап турган ышкаш.

Ыры, хөгжүм шимээн барды.
Ыржым, шышшың. Дүмбей тайга!
База катап ырлай бээрин
Манагзындым. Сураг бөлду.

Ол-ла хевээр олчаан читкен
Очалаңның даңгыназы
Оон соңгаар көзүлбеди.
Оожум сеткил дүвүреди.

Кудук-чайык ырлаар чүзүл?!
Чырык черге бистен аңгы
Хуулуп чоруур кыстар бар деп,
Шынзыксын дээш көзүлген бе?

Дүлгээзинниг шак ол уруг
Дүне када ол-ла боду
Баарымга чедип келир.
Базырныгып пат-ла боор мен.

Салчак САРЫГ-ООЛ

АМЫРААР МЕН

Чаңгыс эвес, дагын-дагын бодап ора,
Чалгыннарлыг дириг сөстү тудуп аар мен.
Холда кирген кушкаш ышкаш тывыжымны
«Хостуг чор» дээш, делгемнерже үдептер мен.

Салган сөзүм төрөөн черим эргий ушкаш,
Чалыы кыстың чүрөөн ээлеп чурттай берзе,
Ууттунмас хар-даа чагза, өже бербес,
Улуг отту кыыстым деп амыраар мен.

ШУУРГАН

Калчаа шуурган төрөөн черим хөмө келген,
Кажая, херим бузар чыгыы кежээлеп тур.
Кызырт кындыр бажыңнарны улдавьшаан,
Кылыктанып, шыдашпайн улуй каап тур.

Калчаа шуурган, кайыын келген, каяа чедер,
Кандыг ажыл бүдүрер дээн күжүр боор сен?
Чашпан, бокту бөле-хаара ширбий шапкаш,
Чамбы-диптиң ындындыва аппаар сен бе?

Мөңгүннелген Хемчиим чалгыын килеңнедип,
Мөгүдедир мөгзүп келир күжүң чүдел?
Көшкеленген кара-кара булуттарны
Хөлбөңдедир сүрүп турар ужуруң чүл?

Кырган адам сегел салын чулуп каа дег,
Кыйбыңнадыр силгигилеп канчаарың ол?
Чалыы кыстың платъезин ажа хадып,
Чагырга чок меннип турар чованчыыңны.

Чежемейниң күжүң дөгөп көөргеттингеш,
Черниң ээзи Кижигиле бырашпас сен.
Аңаа душкаш, калчаа бодуң оваартынып,
Агар чаңнап эртсиңзе-ле, мөрүң ол боор.

КЫШКЫ КЕЖЭЭ

Көрүнчүк дег, чайынналган төгерик хүн
Көгөрөргөн сыннар ажыр чыла берди.
Кышкы дээрде эдирленчек булуттарны
Кызыл-хүннүң өрт дег хээзи шыва берди.

Артты куду сыылаан чывар сыгыргылап,
Арын-башты ажыңнадыр шымчый берди.
Кадарчывыс ону көңгүс эскербээн боор,
Кара кирбиин хыраа шыпкан ажылдап тур.

Кадайы уруг оң-биле маргышканзыг,
Хадың сыптыг, оңгар хүүрээн тудуп алган,
Оңгачалар аразының харын эжип,
Оңмас чаагы кыза берген иженип тур.

Чылыг, чырыы катчы берген кажаазында
«Чыргал» сугже айттанышкан арбын хойлар
Кышкы кежээ, орайга дээр ээлериниң
Кылган ижин таваар дүжеп чыдырлар боор...

ЧУРТТАП ЧОР МЕН

Сарыг, кызыл хая карты
Сепкилдерлиг арны болган,
Чарыктарлыг сүвүр бажы
Селбер булут шиштеп алган —
Көп-Сөөк шынаам сыннарын мен
Көрүп өскөн үрөн-дир мен.

Соок, изиг, шуурган, чаңнык
Содаалажыр начыннары,
Чылдар өттүр олар-биле
Сыныш чокка бержип келген —
Көп-Сөөк шынаам сыннарынга
Хөлчок ынак оол боор мен.

Төттүнмес хөй казар байлаан
Дөгөрезин чонга бээр дээш,
«Бисти дүргөн шинчиңер!» деп,
Бижирежип тургулаанзыг
Көп-Сөөк шынаам сыннарында
Хөөмей, ырлыг чурттап чор мен.

НАЙЫРАЛДЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

«Оо, бурган ораны дег чуртумну!»

Каа-Хем бажынга чорувуста, Юрий Шойдаковичиниң улуг тынгаш ыча дээнип таан утпас мен. Ынчан малдырганнар частып турган частың айы чүве. Оң сөөлүндө Эржей, Белбей деп черлерге база чордум. Тываның база бир кайгамчык каас-шиник чертери ында. «Каа-Хемниң хаяазы» деп чогаадыкчы аныяктарның каттыжышыкынын бо хүннерде ам билбес кижжи ковар. Ону чогаалчы Кара-оол Натвий-оол база Наталья Товуу кол идепкейни ээлеп тургаш, эвилелдеп тургусканнар. Каттыжышыкынын үрө-түңнелдиг киржикчилери Маады Болат, Федор Потылицын, Алена Йомужап, чурулга башкызы Наталья Герман, сураглыг хөөмейжи Лазо Монгуш болгаш өскелерни-даа адап болур. Эржей биле Белбейниң элдеп маажым бойдузун Натальяның арыг, кенен пейзажтарындан эскерип болур. Күзөп

өңнүг күскү аянарын Федорнун шүлүктеринден, Каа-Хемниң хаяазын Аленаның аялгаларындан танып сеткири, ол өөрүшкүнү көрүкчүлөргө, дыңнакчыларга чедирери дээрге-ле чогаадыкчы ажил-иштиң чедиинскини ол-дур. Бо бүгүнү бис найыралдың ниити херээнге, өң уран кижизидикчи эчис буянынга бараалгадып турар бис. Ынчангаш мен хуумда база найыралдың херээнге үлүүм кадып, элээн каш очулгаларымны силер бүгүдеге бараалгаттым, эргим номчукчу.

К у у л а р Ч е р л и г - о о л .

Федор ПОТЫЛИЦЫН

* * *

Астыг аяң шынааларга
Күзен өңнүг кежээки хүн
Арыг сугга бырлаңнаарын
Күшкүл күш дег көрүп өстүм.

Кылын туман хоюг оъжуу
Кышкы шиви хээлеп турар,
Кош-караалар оогуп турар
Кожагарга аңнап чордум.

Кижиг кайгаар киштиг тайгаа
Кижен суглуун шыңгырадыр
Човаг билбейн чортуп чорааш,
Чогаал бижип өөрендим.

Каа-Хемниң хаяазынга
Кавайлымыдан өпейлеттим.
Экини-даа, багайны-даа
Эр чүрээм аңаа танаан.

* * *

Агжагар куу хыраа шышкан
Мочурганы хөкпеш хемдээн.
Авам күжүр суугуда
Борбак далган быжырып тур.

Кызыл көсте шой деспи
Кырын ажа хөей берген
Өкпең-хүрең дээрбек далган
Өөр бисти манагзаан дег.

Алдын ары чигиринге
Амданныг чем чаап сунар
Оглун баскан дагаа куш дег,
Оо, күжүр авайымны!

КЫШТЫҢ БУДУУЗУ

Соок дүне чаржап оңгаш,
Чыырлы берген куу сараат
Чоок кавы хоорзундан
Чылыг эреп чытканзыг-дыр.

Кезек-кезек бөлүк шеттер
Кедээр шатта харны көргөш,
Чоорганың хайырла деп
Шоорун ыдып, хатка дагжаан.

Майтак койгун мөгүдээштиң
Пеште харга чанпыр чыгыы :
«Баалыктың үгүзүнден
Бөгүн мени камгала» — дээң.

Тоянчы хат чүнү тоорул,
Хары-чазын ылгаар эвес,
Тоглаан бүрү шылырадыр
Катай-хаара силгип-ле тур.

Херээжен чогаалчылар
хурээлеңи

Екатерина ТАНОВА

ДУВҮРЭЭЗИННИГ ЧАЛЫЫ НАЗЫН

«Дошкун чылдарның чазы» деп тоожудан үзүндү

5

Сайдаш ажылынче сагыжы дөстүнмейн чоруп орган. Ол уругларны мурнай чедип келген. Ширбиил-биле херим ишти аштап турган Михай ирейни ол көрүп кааш, чазы кончуг экилешкен:

— Экии, Михай кырган-ачай!

— Экии, чараш кыс! Чоп бо чоокта сени черле көрбедим. Арның-даа агара берген, аарып турдуң бе, уруум? — деп, кырган Михай Сайдашче кайгавышаан, айтырган:

— Ийе, кырган-ачай, аарып турдум. Ам сегий бердим — деп, Сайдаш өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Охаай, ол-ла болгай. Аныяк кижичи аарып деп чүү чүвөл ол. Ажылдаар, чурттаар-ла. Мен кырган кижичи безин аарыыр хөңнүм чок ийин — деп, Михай ирей чугаа эрексээн дег, Сайдаштан салдыклайн көрбүшаан, алгы хол-хаптарын ужулгаш, оларын ширбиил сывының ужуңга көвей салгаш, чөкпүр салдыг сегелин оларның кырынга салгылай каап, чугаазын уламчылаан. — Кижичи дырбаңайнып, ажылдап, шимчеп-ле чоруур болза, оон аарыг-аржык чайлай дүжүп чоруур чүвө болбазыкпе.

— Ындыг харын, кырган-ачай, мээң кырган-авам база ыңча дээр чүвө ийин.

— Ол, ол. Ынчанмай канчаар. Мени көрбөс сен бе, чеден хар ажа бердим. Чурттаарыңга ам-даа ынак мен. Ам

менээ чурттаары безин солун апар чыдыр ышкажыл. Кербес сен бе, бистиң Тывавыс ам Совет Тыва апарган. Фашистерни база бистиң чуртувустуң кызыгаарындан үндүр сывыртапкан. Оларны ам кулугурларның ижээнинче киир ойладып бар чыдар. Хеймер оглум Серёжамның чагаазы ам Чехословакия деп черден келди. Ол танкист кижиле болгай. Улуг лейтенант дивес сен бе. Ооң чанып келиринге чедир черле аарып-аржывас деп шийтпирлеп алдым. Оом чанып кээрге, аңаа кыс кудалап бээр мен. Харын сени көөрүмге аңаа тааржырын кончуг-даа ышкаш кандаай чүвөл? Сени кудалаар-ла болдум бе, кызым — дээш, шын-на хөңнү-биле чүве дег, аразы тутчу берген кирбиктерин өрү көдүргүлээш, оңа бергилээн кыйгаксымаар карактары-биле Сайдашче өрүмней көргөн. Сайдаш ирейниң баштаанга улаштыр баштактанган:

— Ынчалыңар, кырган-ачай. Мен силерниң Серезаңарны кызып манап алыр мен. Ооң бетинде өске душтуктар кудалап келзе, оларны сывыртаптар мен.

— Оо, херим иштинде хөглүүн але. Ажыл хүнү чаагай каткы-биле эгелээрге эки чүве дийик — дизе-ле, бригадир Мария Федоровна бо херим хаалгазын ажыдып кирип орган. — Аа, силер ышкажыңар чүл. Мен чүү-ле аныяк кижилер мындыг эрте мында болчаг кылып алган чоор деп бодадым. Сайдаш, сегий бердиң бе, ам-на амыраан-дыр бис харын.

— Ийе, Мария Федоровна, сегий бердим, ажылдап үнүн келдим.

— Ол-ла болгай харын...

— А сен, Маруся, бо уругну дыка ажылдатпайн, мээң Серезам келгиже чедир камнап көр. Оглум кээрге, ону кудалап бээр мен — деп, Михай кырган-ачай баштактанган.

— Ээ, Михай кырган-ачай, мен кыстарымны кымга бээр-бербезин бодум билир кижиле мен. Баштай мен сээң Серезаңны шинчилеп көөр мен. Ол Сайдашка тааржыр бе, азы таарышпас бе деп аан. Тааржыр болза таптыг кудалашкай бис аан харын.

— Мээң Серезам дег душтук кайда дээр сен, Маруся. Бүдүн-бүрүн чанып-ла келзе, сээң кыстарыңның бажын төөрөдир кижиле ол бооп чадавас. Оода бертик-бежел-даа болза чанып келген болза көрөм.

Ирейниң сөөлгү сөстөрүндө бүдүү дүвүрелди билип каан, Мария Федоровна ону алаактырган:

— Ам дайын төңчүзүндө келди ышкажыл. Серезаң удавас чедип кээр-дир ийин. Харын кудага белеткенир апарган боор бис, Михай кырган-ачай.

— Ындыг-ла болзунам, уругларым — дээш, Михайл грей херим иштин улаштыр ширбий берген. Сайдаш Мария Федорвананың соондан углапкан. Ажылдап турар цегиниң эжиин ажыдыптары билек, аңаа таныш эргим чыт — дүрүглүг пестерниң чыды машина үзүнүң чыды-биле холуштур дум-чукка каккан.

— Кончуг-ла үезинде үнүп келдиң, Сайдаш. Ам планы-выс ушчок ажыраар боор бис — деп, бригадир өөрүн чугаалаан. Дайынның кадыг дошкун чылдарында бүдүрүлгө план күүсетпейн баар болза шуут-ла буруудааны ол, а планны дөңгүп үзе-тура күүседир болза база-ла четпес ажыл. Ону чүглө бүдүн чартык азы ийи чүс хуу чедир күүседир болза, ам ажыл бүдүп турары ол деп санаар. Ынчангаң бригадирниң сагыш човаашкынын Сайдаш билир турган. — Сен чогуңда уруглар уран чүүл бөлгүмүнче барыксаваас чүве-дир, ам сен чедип келгениңде, бөлгүм ажылы-даа шуудаар боор — деп, ол улаштыр хөөрөөн.

Сайдаштың сеткилинге өөрүнчүү-ле кончуг. Ол бодун улуска херектиг кижини кылдыр бодай кааптарга, аңаа дыка таарымчалыг болган. Машиназын үрде душпаан эжи-даа ышкаш тудуп, суйбап, үзөөш, чымчак дүктүг-пес четкуужу-биле кылайтыр чодуп, аштап алган. Шенеп дааранырга, чаа үзөөн машинаның чылгыры кончуг, даажы оожум шылырт-кайнып турган. Ол дааш Сайдаштың кулаанга бир-ле чараш ырның аялгасы дег дыңналып турган. Швергин чинге салаалары ажылын база сакты берген дег, чүве тударга туттунгуру-даа кончуг.

Бригаданың уруглары барык хары угда четкилеп келгилөөн.

— Ой, Сайдашка! — дээш, Валя маңнавышаан келгеш, эжин куспаптапкан. Даараныкчы эштери шупту-ла оң холун тудуп, кадынының байдалын айтырып турганнар. Чүглө Кара-кыс олче бажын согаш кылгаш, машиназының артынга олурупкаш, оон ыңай бажын көдүрбөөн. Чонаада-ла маргыжыгчал, турааргак боду ол хүн кым-биле-даа сөс карышпаан. Сайдаш мастеринден чаа чагыг аң алгаш, дааранып кирипкен.

Бүгү делегейниң херээженнериниң хүнү Март сести күш-ажылчы белек-биле уткуур дээш, бригада кызышкан. Планын ийи чүске бичии-ле чедирбөөн. Ол чедишкинде эвээш-даа болза Сайдаштың үлүү база немешкен. Айның чүглө сөөлгү он хонуунда-даа ажылдаан болза, ол дыка-ла кыска.

Херээженнер байырлалын комбинаттың даараныкчылары эки уткааннар. Мария Федоровнаның бригадасындан элээн хөй кижилер Хүндүлүг бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнатканнар. Сайдашка директорнуң дужаалында аас шаңналы чедирген болган. Комбинаттың аныяктары белеткеп алган концерттин байырлал кежээзинге көргүскөн. Кыска үеде белеткээн-даа болза, уран чүүлге сундулуг аныяктарнын күүселде бүрүзүн көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкаашкынар-биле хүлээп ап турганнар.

— «Отчугаш» деп ырны Сайдаш ырлаар-дыр — деп, чарлакчының хүлээлгезин күүседип турган комсорг Шура өткүт үн-биле чарлапкан.

Бодунуң дурт-сынынга, арны-бажынга таарышканы кончуг хүрең-кызыл крепдешин платье кеткен Сайдаш сценаже үнүп келген. Улустуң хөй кезиниң билири, дайын чылдарында эң-не нептереңгей апарган ырның тааланчыг аялгазы куттула берген.

Дайындыва чалыы уруг
Дайынчыны үдөөн.
Чадазының баскыжынга
Чарлып тура душкан...

Ынчан тыва дылче очулдуртуна берген ырны тыва дылта ырлаарга, улус дыка сонуургап турган. Ырның сөөлгү купледин орус дыл кырынга ырлап турда, Сайдаш холдарын артистерзиг аянынг чада тудуп, залды кыйгырган дег өрү көдүрүп келген. Баштай ийи-чаңгыс кижилер ыраажыга улаштыр ырлап эгелээн. Сөөлгү одуругларын катаптап ырлай бээрге, зал демнии-биле каттыжыпкан:

...И врага ненавистного
Крепче бьет паренек
За советскую Родину,
За родной огонек.

Ооң мурнунда бүдүн зал ыраажы-биле кады ырлап турганын кым-даа көрбээн. Ырның сеткил-сагышты хаара тудуп келир тааланчыы ындыг турган ийикпе, азы ыраажының чараш үнүнүң, ооң талантызының күжү ийикпе, залга олурганнар арта-ла шупту туруп келгеш ырлап турганнар. Сайдаш чүгле ырны ырлап дооскаш, ону эскерип каан. Ол доозуптарга, залда улус диңмиттиг адыш часкай берген. Сайдаш база холун өрү көдүрүп алгаш часкап турган. Бодунга эвес, залдан ону деткип, ооң-биле көрүкчүлөрнің кады ырлашканы дээш адыжын часкап турганы ол.

— Бо-даа черле төрүмелинден талантылыг уруг-дур. Артист болур ужурлуг турган кижиге боор бо — джип, магадап турганнар. Кады ырлашканындан залга олурган кижилер бот-боттарынга улам-на чоок, харын төрөл-даа ышкаш апарганнар.

6

Ажыл шагы төнүп турда, комсорг Шура Сайдашка маңнап келген.

— Сайдаш, директорга кириптээлем, бичин херек бар апарды — дээн.

Сайдаштың чүрээ шимирт дээн. Ам база чүү болу бержик ирги деп бодап келген. Ол бажын халайтыпкан. Шураның соондан элейтип орган.

Директор кыстарны сандайже эптиг-эвилеңи кончуг чалаан.

— Дугуржуп аптыңар бе?— деп, директор Шурадан айтырган.

— Чок, Силерге чалап келдим — деп, Шура харыылаан. Ийе, Шура боду Сайдаш-биле дугуржуп, чугаалажып, аңаа комсомолчу даалганы берип болур турган. Күжүр Сайдаш аңаа чүнү-даа даандырага, чажам дээр эвес. Ынчалза-даа комсорг директор Сайдашка идегеп, бүзүрөп, боду аңаа даалга берип турар дээрзин көргүзүксээни ол.

— Ындыг бе. Че, мындыг санал бар-дыр, Сайдаш. Сен эки даараныкчы, хөй-ниитичи комсомолчу болгай сен. Сеңээ база бир улуг даалга бээр деп бодап тур бис, кандыг деп бодай-дыр сен? — деп, директор айтырган. Сайдаш бажын көдүрүп келгеш, директорже аайын тыппаан чүве дег, ыт чок көрүп орган.

— Сен уран чүүлге талантылыг кижиге-дир сен. Ырлаар, танцылаар, мындаа ол баштак шииге база артистерден дудак чок ойнадың. Кончуг-ла талант хилис бар чыдар-дыр деп хомудап турдуvus. Биске уран чүүл бөлгүмүн удуртуп көрзүңзе чүл? Ону доктаамал харыылаар кижиге черле херек-тир. Борта Шура чааскаан күш четпес. Чүглө байырлалдар хүннеринде дүвү-далаш-биле каш көргүзүглер белеткей кааптар эвес, ол бот-тывынгыр уран чүүл деп чүвени бистиң коллективке сайзырадып, ону доктаамал ажылдаар кылдыр кылып ап шыдаар бис бе? Улустуң уран чүүлге сонургалдыын көрбөс сен бе. Концертти чүглө бистиң комбинатка эвес, хоорайның өске-даа коллективтеринге көргүзүп, харын-

даа хоорайның культура бажыңыга ойнап тургай бис. Уран чүүл дээрге чүгле ойнаар, хөглээр эвес, улустуң бот идепкейин, хей-аьдын көдүрер улуг суртаалчы күш-тур.

Сайдаштың арнында хүлүмзүрүг көстүп келген. Ол бүдүү улуг тынган.

— Даалганы күзелдним-биле күүседир ийик мен. Чүгле чүден эгелээрин билбес-тир мен — деп, Сайдаш дидим эвес чугаалаан.

— Чүден эгелээрин бо Шура-биле сүмележип көрүңер. Кандыг-бир дуза херек болза, меңээ чедип кээр силер, дузалаарын кызар мен. Бир-ле дугаарында уран чүүлге кандыкшылдыг улусту илередип, оларның чүнү күүседип шыдаарын билип алыр апаар. Уран чүүл бөлгүмүнүң ажылдаар хүннерин доктаамал тургузуп алыр херек — деп, директор сүмелээн.

Даартазында комбинатче кирер эжик аксында улуг ак саазында бижээн чарлал көстүп келген: «Комбинатка уран чүүл бөлгүмү доктаамал ажылдап эгелээр. Бөлгүмге кирерин күзээрлерни бо кезээ чеди шакта кызыл-булуңга чедип келирин дилеп тур бис. Комбинаттың дирекциязы».

Айыткан шагында кызыл-булуңга улус сөктүп келген. Чүгле аныяктар эвес улуг улус безин эвээш эвес болган. Ажыл агый эргелекчизи, фронтудан энир чылын чаа ээп келген аскак солдат Степан каяа-даа чарылбас чоруур гармошказын чүктөпкөн келген. Ол эжиктен кирип ора-ла, «Ону кым билир боор» деп ырның аялгазын ойнап эгелээн. Өрээлде турган улус дораан-на гармошка аайы-биле ырлажы берген:

Бажыңымның чанын орта
Ваштаксымаар оол келгеш,
Менди-даа чок, чугаа-даа чок
Мендиге карак басты.

Ону кым билир боор,
Чүге караан баскан...

— Эр хей, Степа акый, гармошкалыг келгениң кончугла эки болду. Оон ыңай кандыг ырны ойнап болур сен, тыртып көрөм — деп, Сайдаш дилээн.

— Ырлажып-ла шыдаар болзуңарза, менде чүү боор, кыстар — дээш, Степан ам «Катюшаны» ойнай берген. Улус ону база-ла улуг күзел-биле төнчүзүңге чедир ырлашкан. Кады ырлашканындан шуптузунуң арны частып, дидими кончуг апарган. «Ону, мону ойнай каавыт, Степан» джиңип, кижиги бүрүзү-ле чагыг кирип турган.

— Көрбес силер бе, бисте күш-даа, талантылыг кижилер-даа бар-дыр. Бүдүн улуг хорну-даа тургузуп болур-дур бис. Оон ыңай кымда чүү барыл, тө каап туруңар — деп, комсорг Шура амырап чугаалаан. Арны часты берген улус ам боттары-ла кым чүнү күүседип болурун чугаалап үнүп келгеннер. Ырлаар, шүлүктээр, интермедия-даа ойнаар кижилер бар. Орус плясканы-даа тевер кижилер тыптып келген. Степан гармошказынга «Подгорнаяны» ойнады бээрге, хеп быжыкчызы Антонина Никифоровна угбай улуг шокар аржыылын ооргазынга чавай салгаш, ооң азыгларындан хере тыртып алгаш теп үнүп келген. Ол бежен хар ажа-даа берген болза, адак-бышкааның чиик деп чүвези хатсалгын-на. Танцылап турда шимчээшкининиң эптии безин кончуг. Степан кезек-кезек сыгыргылай каап, хөөктүрүп олурган. Шура биле Валя дөстүнмейн барган. Хары угда Тоня угбайга уткуштур теп кирипкеннер. Антонина Никифоровна аныяк кыстарга аштырбаан. Олар-биле деңге танцыны төндүргөн.

Концертке ойнаар танцы болза дораан өөрени шаап алырлар ийик деп Сайдаш бодап орган. Оон бөлгүмнүн киржикчилерин бүрүткеп дооскаш, улустуң чүнү күүседип болурунун аайы-биле программа тургузуп эгелээннер. Кыстар ансамбли «Суурну дургаар», «Ону кым билир боор», «Катюша» деп ырларны күүседир болган. Ийи-чаңгыстың күүселделери база четчир.

— «Баар оруу кегээрелдиг» деп ырны иелээн ырлаалам, эжим, ол чараш ыр-ла болгай» — деп, Серенмаа Сайдашка сүмелээн. Харын ол чараш ыр. Ону ырлап болбайн аан. Ынчалза-даа ыр-биле холбашкан таварылга Сайдаштын сеткилинге хөмүрөш дээн. Школага ол ырны чаа башкы өөредип турда, Сайдаш база-ла ону улуг күзел-биле доктаадып ап турган. Ооң чаңгыс классчызы Маргызы деп тenek оолдуң хайы эвес болза, ол школадан үндүр сывыртпас-даа турганын канчап билир. «Бастып дарлаар дайзын келзе...» деп каржы алгырбышаан, чудуруун дөгөп келген тenek Маргызының карактарын, «Моон дораан үн!» деп алгырган чаа башкының каржы үнүн ол кайын уттур ийик. Серенмаа ооң арныңче көргөш, кезек аймай берген. «Азы чүнү эдипчик ирги мен?» деп, ол эпчоксуна берген. Ону Сайдаш эскерип кааш, ам-на боданы берген. Ол чараш ыр буруулуг эвес аан. Серенмааже көргөш, дегийт-ле чугаалаан:

— Ийе, Серен, ону ыяап ырлаар бис, чараш ыр чүве — дээш, улаштыр кым чүнү оон ыңай кылып болурун айтыра

Берген. Крыловтун «Жаарган биле Дилги» деп баснясын ийити күш-биле сценажыдып, үш кижги күүседир кылдыр тургузуу алганнар.

— Ам танцы болза. Бистиң кыстар күзелдii-биле өренип аптар ийик — деп, Валя хомудап чугаалаан.

— Сайдаш өөредип болбас деп бе? Танцылаары конгут ишкажыгай — деп, уругларның бирээзи чугаалаан.

Кандыг танцы тургузуп болурун Сайдаш бодангаш чадашкан. Ооң пионер лагеринге тургаш танцылап өөренип алганы «Яблочко», «Ай чырып тур» деп танцылары улуг кыстар ойнаарынга кайын тааржыр ийик. Оон өске танцылар болза деп Сайдаш боданы берген.

— Адырам, уран-театрда танцы бөлүүндөн башкы чалазвысса келир ирги бе?— деп, Сайдаш өөрүнчө көргөш, чугаалаан.

— Шынап-ла, Сайдаш. Оларның танцылап турарын каш-даа көргөн-не болгай бис. Чүге ол артистер биске дузалажып болбас деп? Сайдаш, эрген дораан театрга баргаш келзиңзе. Чүвениң ужур-чөвүн тайылбырлап, эки дилээр болзуңза чүге ынавас деп?— дижип, уруглар оон-моон шоогайгычы берген.

— Ындыг-дыр. Даарта барып, шенеп көргей аан, оон чүү үнер эвес. Амдызында өске номерлерни белеткеп кириптээлиңер.

Орайга дээр комбинаттың кызыл-булуңунга ыр-шөсөр диңмиттелген. Даартазында Сайдаш бригадиринге чугаалап кааш, театрже чорупкан.

Каш-даа катап шии, концерт көрүп чорааны театрың ийи каът ыяш бажыңыңга чеде хонуп келгенин боду безин билбээн. Ажык көзенектен аяңныг музыка-даа, улустуң ыр-лааны-даа дыңналып турган. Сайдаштың кара чаңгыс хостуг, кымдан-даа чөпшээрел айтырбайн кире бээр чери театр турган. Шии, концертче билет-ле садып алган болза, оон кым-даа сен кым сен деп айтыра бербес. Оон аңгыда Сайдаш театрга черле ынак турган. Аас-кежиктиг турган чүве болза, артистей-даа берген турар чадавас. Ынчалза-даа ачазы ооң башкы болурун күзөп чораан-на болгай.

Театр иштинче кирип кээрге, шимээннии улам дам барган. Сайдаштың сеткили шала дүвүрөп, дүргөн-не директор өрээли кайда ирги, ынаар канчап кирерил деп боданып турган. Ол артистерни колдуунда доозазын таныыр турган. Намдараа артист ойнаар ролюн өөренип турары ол боер, холдарын өрү көдүрүп, чайбышаан, бир-ле чүве чугааланып

эрте берген. Хүргүлөк, Норжуңмаа суглар бир булуңда чаа ыр ырлажып турган. Олардан айтырып көөр чоор бе дээш, Сайдаш ол булуңче углап чыдырда, Мунзук артист уткуй кылаштап орган. Оон таптыг айтырып алыр дээш, Сайдаш амырай берген.

— Акый, бо театрның директору кым деп кижиги ирги, ооң кабинетиди кайда турар чүве ирги?— деп, дидими кончуг айтыра каапкан.

Ам-даа бичии уругларзыг, ак шырайлыг, чоон чаштыг чингежек уругну Мунзук хүлүмзүрүп кайгавышаан, айтырган:

— Директорну канчаарың ол, дуңмам, артистээрин күзөп тур сен бе?

— Чок, акый. Дааранылга комбинатында даараныкчы кижиги мен. Комбинаттың дилээ-биле келдим. Бисте уран чүүл бөлгүмүн харыылап турар кижиги мен. Танцы өөредип каар башкы чалап алыр арга бар бе деп чоруурум ол-дур ийин.

— Оо, солун-дур, дуңмам. Дузалаар апаар бис. Че, балет бөлүүнүң ажылдап турар залынче баргаш чугаалажып көрөөл, кым дузалап шыдаар эвес — деп, Мунзук Сайдашты чедип алгаш басыпкан. Сайдаш эпчоксунганындан арны-бажы кыза берген, ооң аайы-биле чоруп орган.

Узун, делгем балет залының ханалары-биле чергелештир туттунар доора ыяштар кылып каан. Залдың бир ханазын шупту-ла көрүнчүктен бүткен. Доора ыяштан тутунгулап алган оолдар, уруглар янзы-бүрү шимчээшकिनнерни музыка аайы-биле катап-катап кылып турганнар. Танцылаарыңга ынчаар белеткенир-ле турган боор. Оолдар майкаларлыг, ырыктааш чүвүрлерлиг, уруглар чадагай эгиннээштерлиг, чечек коңгурааларының салбактары дег, дөңмөк ортузу четпес юбкаларлыг, буттарында ак пөс майыктааштарлыг. Башкызының командазы-биле шимчээшкин кылып турарларының аянныг, чаражы-даа кончуг, хол-буду чүс чок чүве-биле дөмей-ле. Балет артистериң танцыга белеткели ындыг турган чүве-дир деп бодап, Сайдаш сонугаанындан кезек када чүгө келгенин безин утту каапкан.

— Адыр, бис боларны үзе кирбейн, чапсарлааже чедир манап алыл, далашпас сен ыйнаан?— деп, Мунзук айтырган.

— Чок, далашпас мен. Харын солуну кончуг чүве-дир.

— Ийе харын, таптыг көрүп ал. Бодуң база ынчаар белеткенип турар сен. Танцылаарыңга дыка таарышкан хире-дир сен, дуңмам.

— Ийе, бисти ынчаар белеткеп каар болза, бистиң кыстар база танцылап шыдаар ийин. Ынчалза-даа үе-шагы кызы улус бо артистер дег кайын белеткенип шыдаар деп бис.

— Ажырбас, өөрени бээр силер. Адың кымыл, дуңмам?

— Сайдаш ийин.

— Адың чаражын але. Бодуңга таарышкан ат-тыр.

Сайдаш эпчоксунгаш, өскээр көре берген.

Танцы башкызы адыштарын ийи-үш часкагылай кааптарга, музыка соксап, танцычылар туттунуп турганы доора ыяжындан адырлып, ол-бо маңнажы бергеннер. Танцы башкызы Мунзук биле Сайдаштың чанынга чедиپ келген.

— Вячеслав Васильевич, бо аныяк чараш уруг дуза дилеп келген-дир. Дузалавас болза хоржок хире-дир — деп, Мунзук танцы башкызынга чугаалаан.

— Кандыг дуза херек апарган ирги?— деп, балетмейстер Сайдашче көрбүшаан, айтырган.

— Дааранылга комбинадының бот-тывынгыр артистери концертке ойнаар танцы өөренип алыксап турар улус-тур. Коллективи бо уругну бээр сургакчылаткан ышкажыл. Дузалап көрөм, Вячеслав Васильевич.

— Ындыг бе? Чүге дузалап болбас деп — дээш, балетмейстер доора ыяштан туттунуп алгаш янзы-бүрү шимчээш-киннер кылырын үргүлчүлевишаан турган улуг кыдырык карактарлыг, Сайдаш ышкаш ак шырайлыг уругже көргөш, кый дээн:

— Наташа, сен чүге дыштанмайн тур сен. Каям, бээр мээң ассистентим Коляны кый деп келем.

Танцычы уруг маңнап чоруткаш, үр-даа болбаанда бир аныяк оолду кый деп келген. Олар башкызының чанынга кады чедип келгеннер.

— Бис бо Максим Монгужукович-биле кады сеңээ улуг даалга бээр деп бодай-дыр бис, Коля, кандыг деп бодай-дыр сен?

— Кандыг даалга боор, башкы?

— Бо аныяк уругнуң дилээн күүседир апарган-дыр бис. Дааранылга комбинадының уран чүүл бөлгүмүнге танцы өөредир башкы херек чүве-дир. Хостуг шагында оларны өөредип каап шыдаар сен ыйнаан?

Коля Кысыгбай бирде башкызынче, бирде Сайдашче көрүп турган.

— Шыдаар ирги мен бе, але, башкы?

— Шыдаар, шыдаар, башкы. Барып-барып балетмейстер-

нин ассистентизи кижн канчап шыдавас чүвөл — деп, кыдырык карактарлыг артист уруг Кысыгбайның эктинге холун салгаш чугаалаан.

— Чүге шыдавас боор, даалганы күүседир апаар-дыр сен, Коля. Кажан, кайы хүн ажылдаарын таптыг дугуржуп алыңар — дээш, Сайдашче көргөш,— че, ол-дур. Ам чүгле силерден хамааржыр. Та канчаар дугуржуп алып ийик силер. Коля, чүгле ажылдан хостуг үеде эвеспе. Репетиция, концерт үзүп болбас — дээш, балетмейстер залдан үнүп чорупкан.

— Үүле бүде берди ышкаш, але дунмам — дээш, Мунзук Сайдашче хүлүмзүрүп көргөш, база чорупкан.

— Ана ат чүве-дир але. Мен чааскаан канчап шыдаар кижн мен. Барып-барып шупту кыстар ышкажыл. Наташа, сен дузалажыр сен, ол-ла!

— Ойт, башкы сеңээ даалга берип кагды чоп — дээш, Наташа каттырган.

— Биске ийи башкы болза улам эки боор — деп, Сайдаш база-ла дидими кире берген, барык-ла ооң-биле чажыт чыгыы уругже идегел-биле көргөш, чугаалаан.

— Че, ындыг-дыр. Мен-даа, Наташа-даа ээлчежип барып тургай бис аан. Баштай таныжып алылыңар. Мени Коля Кысыгбай дээр ийин. Силерни кым дээр ирги?

— Сайдаш дээр ийин.

— Мени Наташа Ажыкмаа дээр — дээш, артист уруг Сайдашче холун сунган.

— Мен артистерниң барык шуптузун таныыр-ла болгай мен. Ши, концерттен чыдып каар эвес мен — деп, Сайдаш олар-биле эрги таныштары дег чугаалажы берген. Ол хүнден эгелээш, Сайдаштың театр-биле харылзаазы улам дыңзаан. Наташа Ажыкмаа ооң эң чоок эжи апарган.

Танцы бөлгүмүн Коля биле Наташа ээлчежип удуртуп турганнар. Аныяк даараныкчыларның идепкейлии-даа кончуг. Гармонист Степан база ойнаар танцыларның аялгаларын дораан өөрени шаап алган, ойнап турда хала-даа чок.

— Ах, музыка ойнап бээр кижн болза, мен база дыка-ла танцылаксап тур мен — деп, ыяш будун уттуп алган деп, Степан хомудагылаар-даа.

Комбинатта оолдар барык чок турганындан оолдар, кыстар катая танцылаар танцыларны чүгле кыстарга таарыштыр эде тургузуп алганнар. «Поляночка», «Гопак», «Русская плясовая» деп танцыларны кыстар дыка эки өөренип алган. Танцылап кедер хептерин боттары даарай

шаап алганнар. Чаңгыс кижн танцылаар «Декей-оо» деп тыва танцыны Сайдаш боду танцылаар болган.

Дааранылга комбинадының бот-тывынгыр артистериниң белеткеп алган концертин баштай Май 1 байырлалында коллективинге, ооң соонда хоорайның чурттакчыларынга көргүскеннер. Удавайн ол коллективтин артистериниң ат-сураа бүгү хоорайга тарай берген.

7

— Кыргызан Мокейниң өөрүшкүзүн үлежир болган-дыр бис, кыстар. Ооң оглу фронтудан чанып келген-дир. Кыргызаннарның өөрүшкү-маңнайлы аажок. «Бүгү бригадаң-биле чедип кел» деп чаладылар — деп, Мария Федоровна кыстарынга дыңнаткан.

— О, шынап-ла шупту бараалыңар, солун-на болгай, кыстар. Мокей кырган-ачайның фронтучу оглун көрээлиңер харын — деп, Валя өөрүшкүзү кыптыгып чугаалаан.

— Мокейниң оглу чааскаан эвес, фронтучу кадайы-биле кады чанып келген-дир. Кадайы эмчи сестразы кижн-дир. Силер ол Мокейниң оглунче дыка карактарыңар шалбадаваңар, талаар — деп, Мария Федоровна баштактанган.

— Кадайлыг кижн кайгаптарга канчап баар боор, кадайы чарлы бээр эвес. Харын ол фронтучуну көөр-дүр — деп, Кара-кыс улашкан.

Мокей кырган-ачайның: «Оглум келирге-ле, сени куда-лап бээр мен» деп баштактанып турганын Сайдаш сактын келген. Оглу кадай эдертип келбээн болза, ол Мокей кырган-ачай шынап-ла оюн-баштаан төгер чадавас турган боор. Сайдашты көргөн санында-ла «Че, керним, кайы хире чоруп тур сен? Өске оолдар сени кудалай бербезин халак» деп, ирей баштактангылаар турган.

Кыстар Мокейниң бажыңынче ажылдаар черинден дигии-биле баар дээш, чалалгага кедер идик-хевин бажыңнарындан баш удур алгылап алгаш келген. Ажыл шагы төнерге, олар бастынып, баштарын эдип, чазап, дыдыраартып, шаанга кирип-ле турганнар. Ынчанмайн-даа канчаар, фронтудан келген дайынчы-биле ужуражыры дег солун чүве ынчан кайын турган боор. Кижн бүрүзү-ле фронтучуга аянын, таарымчалыг көстүрүн кызып турган.

— Сайдаш чагыштыг болгаш амыр кижн ышкажыл, бистер ышкаш чолдак дүктер-биле хүрежип турбас — деп, Середмаа бажының чолдак дүктерин аткаар-ишкээр дыра-вышаан, чугаалаан.

Баш дыдырартыр кыскажын суугу кырынга дөгевишаан, Валя чугаалаан:

— Сайдаш баш чазап турда, бир-ле парикмахер болбазыкпе. Мээң бажым долгай шаап берем, Сайдаша. Бодум долгааш, кулаам бо-ла өртедип алыр-дыр мен. Мокейниң оглунга өртең кулактыг көстүрү чараш эвес-ле болгай.

— Каям, кыскажың изий берди бе?— дээш, Сайдаш Валяның чанынга чеде берген. Ол изидип каан баш дыдырартыр кыскашты алгаш, Валяның чажын ол-бо талаже ийи-үш долгай туткулааш салыптарга, олары дырлайгылай бергилээн. Оон олар соой бээрге, дырагылапкаш, дүргектелген чалгыглар дег кылдыр чазай шаап берген.

— Аа, Валя, шуут таныттынмас чараш апардың! — дижип, уруглар алгыржы берген.

— Че, ам кым олуруптарыл? — деп, Сайдаш кыскажын изидир дагавышаан айтырган.

«Мен, мен» дижип, кыстар мурнун былаажып, Сайдаштың мурнунда сандайга ээлчештир олуруп турганнар. Эштериниң баштарын чазаар дээш Сайдаш арта-ла дериде берген. Баштай бажын кылдыртып алган Валя Сайдаштың кызыл-хүрең крепдешин платъезин баскаш, сандай ооргазынга белектеп салып каан. Сайдаш кеттинип алыр билек, кыстар дигий-биле үнүпкеннер. Орук ортузу хире чоруп орда, оларга уткуй Мария Федоровна чедип келген.

Артык ХОВАЛЫГ

ЭКИ ХАМААРЫЛГА

Шоодуг

Хурал-ла болур дээн. Улус уурук-сууруктап кээп эгелээн. Кижини ортузу шала ажа дүшкелек, арны-бажы ында-мында бүдүү сыгыгланы бергилээн хиреде, арганзымаар болгаш шала аныяксыш дээр херээжен кирип олуруп турганнарның шимээни читпээнде-ле, демир-үжүү-биле столду соктагылап, ширини-ширини көргүлөптөргө, улус ылым-чылым барган.

Эрге деп чүвениң күжү ол хире-дир дээнзиг, чайгандырар сандайынга улам таарыштыр олуруп алгаш, адаккы эрнин таарзынган байдалдыг ызырынгаш, хөйлеңиниң моюндуруун эткилээш, бажының дүгүн холдары-биле өпейткилээш куда-

дой аксы ажыткан кижиге дег, бир янзы аян-биле, чоргаары кончуг чугаалап кирипкен.

— Мындыг-дыр, эштер! Үстүү черге хурал болган. Хөй-ле чүве чугаалады. Айтырыгың уг-шии — эде тургустунушкун. Төп черге баргаш, садыг-саймаа кирер дээш чамдызын орта дыңнап-даа албадым. Саавырлар чедип кээрге, ооң-биле ажылдаар бис ыйнаан. Айтышкынны күүседип-ле турза, ажыл бүдүп турар. Улуг даргаларның бажы ажылдап турда шыдаар. Оларга чүве айтып бериксээрлер база турар — дээш, улусту одурту көргүлээш уламчылаан. — Мен билир мен дээш, ол-бо үен санал берип туруп бээрлер база бар болдур ийин. Шүгүмчүлекчилер боттарының дугайын бодаар болза эки боор. Ону-мону кылыр, ол-бо кижини салыр деп турган херээ чок. Үстүнде кижилер билип турар.

Быт чок дыңнап органнарны хөделдирер аргазы ийикпе, карактарың улгаттыр көргүлээш хөөрегилээр:

— Чүү дидир моң, ишкен кижиге дораан ойда дүжер «спит» дег чүве тывылган дидир бе? Озалдыг чүве эвеспе...

Кулака сиңип, угаанга артып калган ол сөс улусту хүлүрежиринге чедирген. Кожга органнары холдарынче шашкылажып, удур көрүп алганнары имнежип, шооткан хүлүмзүрүүн чажырып пат органнар. Чаңгыс бо удаада эвес, мындыг каттырынчыг чүүлдер черле тургулаан.

Солун чүве дыңнадыпканынга ол өөрөөн ышкаш, ховар чырыыр карактарының одун харам чокка чашкылаан. Таалап-ханганының ол көрүжү биле кыжырыгың чырык чырттайтканы уткужуп келген...

Ооң мындыг олут ээлептерин кым-даа манаваан. Салаа базып санаар-даа болза, негелдеге дүгжүр хире чаңгыс-даа шынары чок. Канчап депшии берди бо киживис деп кайгап-хараан чугаа-соот кезек када аажок болган.

— Канчап билбес улус боор силер! Дарга-бошка даайлыг, күүйлүг-дүр, чуртташтары шупту — бистиң удуртукчуларымыс. Ол дээрге анаа эвес чүве-дир. Оо, бо кижиге чүү-даа күш четпес, дөзү быжыг деп билиңер! — деп, ооң чоок эдержир эки чажытты ажыткан.

— Таныш-көрүш тыртыжары эрткен үениң аары-дыр, ам ыңдыг эвес, чоннуң саналы черле күштүг. Боларның хире-чергезин кады ажылдап турар улузу эки билир болдур ийин, кайда-чүде кым-бир эвес — деп, шыырак ажылдакчы дирткен аныяк эр изигленип үнгөн.

— Чаа, сен черле ындыг сен, шүгүмчүлөп-ле билир, ынчангаш өөндөлөвөс сен.

— Шынын чугаалаан кижиге кижиге өштүг дээр шежик. Бо бодалымны каая-даа сөглөөринден чалданмас мен.

— Улус аайындан эртпейн, томаанныг чораан болзунза, сен олурар турган кижиге-дир сен ийин харын. Шын-меге-даа чүве чугаалаарга, ыт чок эртирип турзунза. Улус-биле эки хамаарылга тудуп билбес-тир сен. Хүлүмзүрүй каап, мактай каап, чамдыкта чашпаалай каап турзунза-ла, бурунгаар үнөр сен. Ол чүве багай, бо чүве четпес деп турунда, ол-дур-ам. Эп херек, эп!

— Ол мээң оруум эвес-тир — дээш, чугаазы көвүдөөн Яңмаадан Кара-оол дезивиткен.

Оң соонда бир-ле кижиге кээргөөн-даа, кыжыраан-даа ышкаш, хөөннүг, хөөн чок чугааланган: «Улуг угаанныг кижилер кайы-даа өйде истеп сүрүүшкүнге бо-ла таваржыр чорааннар».

Ол бодалды иштинде деткип орза-даа, орта орган ажил-дакчылар бирде дарганың эжи Яңмааже сезиктиг көрүп каап, бирде бот-боттарынче көржүп каап органнар. Оон эжинге хоп чугаа чедирерин пат билир болгаш, ыт чок барганнар. Каш янзы өскерткөн чугаа дыңнаан соонда, дарга улусту кыйгыртып, ылавылап, кончуп туруп бээр, сөөлзүредиде кадыг эр Кара-оол безин аас ашпастаан.

Эрге хүндүлээрлери харын амырап, хензиг сөс-даа арт-тырбайн илеткеп чедер. Чигзингенин-даа тө кааптарлар. Шиштиң бажынга арнынга дорт сөглөөр аныяк оол-ла кирип турар. Ону ам шупту улус багай деп санап турар апарган. Чугаалажырда, кым-даа көрбейн турда чугаалажыр. Бир кижиге кел чыткан болза, арнын өскертпекеш, десе бээр.

— Ындыг багай кижиге харын-даа бисти даргалаваандыр, ону олуртуп каан болза, бистин шуптувусту үндүр сы-вырыштар — негелдези аажок болгай, мынчап ажил кылбайн хөөрежип оорар-даа шаавыс чок. Мелегей-даа болза бо дарга орзун, холга кирип алыр бис. Амыр-тайбың пенсияга чедир хамык шалың четтирип оорарда, хөй талалакчылар херек — деп, кезек херэеженнер шайлап орда, чалгаазымаар Саглаш шөйүп орган.

Кезек болганда, хамыкты кайгады ол дораан депшөөн. Дарга чарылбазы Яңмаазын оралакчы кылып алган. Саглаш, Яңмаа үжелөө олуруп алгаш, шиитпир үндүргөн: «Улус-биле таарышпас Кара-оолду ажилдан үндүр сүрер». Сен санал бээр сен дээш, саазынга чугаазын баш удур бижээш, тус-тус кижилерге үлегилеп каан. Буруузу чүл дээрге, орта ажил-

давас хирезинде депшиксээр кижиде дээн. Ынча-мынча дээн деп чугаа, ат салбаан хомудал баш ашкан. Үндүрер деп саналдаарга, олурганнар холун арга дег кедүрүпкен. Кара-оолга болчуксааннар салдарлыг кижиден сезингеш, аас ашпааннар. Ооң соон соңназа канчаар.

Коллективке байдалды баксырадырынга аажок улуг салдар чедирип турган кижиден чарылдывыс дээш, кезек улус улуг тынган. Эрте-билии олардан ажыг кижиде келзе, черле хүлээп албас деп дугурушканнар-даа. Демги эрниц ажылдап кирип алган черинче олар ээлчежиң долгагылааннар чугаалажыр арга чок багай кижиде деп бүзүреткенер.

Ажыл-херек бодап алганы-биле бүдүп турарынга амыраан дарга база бир хурал үезинде мынчанган:

— Мээң силерге сүмем ындыг, эштер. Бир дугаарында эрге-чагырганы хүндүлөңөр, үш-баш чок баргылаар-ла болгай бис. Улуг олуттуг кижилер-биле эп баксыратпааны-ла дээре. Мээң-биле-даа дайын чоруткан ажыг чок, кандыг-даа чүве дыңналы бээр болдур ийин — дээш, караан имирертип алгаш, улусту каш эргилген. — Ийиде, херек бергедей бергенде, белек-селек сунуштарын утпаңар. Эки чүве кылган кижини кым-даа утпас. Безин чадаарда чечек сунгай. Үшкү чагымы — шүгүмчүлекчилерден кандыг-бир арга-биле адырлыңар. Бо бүгүнү сагыыр болза, албан-дужаал-даа быжыг, алдар-ат-даа арыг боор. Ада-иемниң-даа меңээ чагыг ындыг чүве. Чамдык эп билбес улус каяа-даа сыңмас боор чүве-дир. Кижиде бо хире ажылдап келгеш, чүнү көрбээн дээр...

Чугааны телефон үзе кире берген.

— Ийе, дарга, ийе! Албан болур. Ийе! Силер ышкаш хүндүткелдиг даргамның айтышкынын канчап озалдадыр. Доп-дораан айтышкынын берип каайн. Үнүңерниң аянныын аа, дарга. Шуут-ла меңгүннелчек-тир. Мээң база ындыг-дыр бе? Кайыын ам! Четтирдим, дарга! Силерниң үнелелиңер алыры — меңээ алдар-дыр. Байырлыг, мээң эргим даргам!

Телефонунуң тудазын арны чырый берген сала шаап кааш, коллектив кежигүннериниң үнелелин алыр дээш, оларны одурту көргөш, салаазын өрү кожайткаш чугаалаан:

— Эки хамаарылга хамык чүвениң дөзү болдур ийин. Мени көрүп көрүңөр даан, кымның-биле-даа чугаалажып билир. Эдержиң-даа шыдаар, эде тургустунуп-даа шыдаар диге долу боор...

— Ол дарга-биле өңүк мең, бо дарга-биле таныш мен, дуу кижиде куда, оозу авамның дуңмазы, өскези ачамның бажазы, демгизи чаңгыс классчым, ооң ашаа дарга-биле

база аажок бис — дээш, ол салаазындан хейнү санаан. Оон-даа хөй дээрзин билиндирип, баштап турар улус-биле хамаарылгам дээрге шак мындыг дээш, улуг-эргээн кожайт-кылаан.

— Хаа, бо-даа олут меңээ, мен ышкаш улуска — эп тып билир кижиге, четпес хевирлиг. Мында бир кижиге эки чаңнаайн адыр, шырак ажыл сүмелээр боор — дээш, аргыш каан бөргүн, тонун кетпейн-даа тудуп алгаш үне халаан.

Олчаан чаңнап чоруур ийикпе, оруу дуглалы бээр ийикпе, үе көргүзе бээр ыйнаан...

Светлана КОЗЛОВА

НАСТЯ

Настя, Настя... Орус ат-тыр.
Настя, Настя... Кайгамчыктыг
Уттундурар ужур-даа чок
Уруг кижиге салымы-дыр.
Чүнү-даа бис көрүп эрткеш,
Чүрээвисти кемдедир бис.
Чиңге, узун, чараш уруг
Хенче чаштан кижээ барган,
Чиир чем кылыр, ногаа тарыыр,
Хемден суглаар — ажыл көвей.
Тайбың ишти, аас-кежиин
Дайын өртү хөмө келген.
Настя, Настя... Орус ат-тыр.
— Чааскан бе ол?
— Чааскаан эвес...
Ажыг-шүжүүн шыгжап чорааш,
Ажыл-биле сеткил эмнеп,
Ыглаңнавайн, чарбыттынмайн,
Ынай кызын өстүрүп каан.
Амыдырал чедишпестээш,
Ийи дакпыр ажыл кылыр:
Редакция баар, шалазын чуур,
Сөстөр шүтгөш машиналар,
Чөптүг домак бижиттинер:
«Шупту чүвени фронтуга,
Шупту чүвени — тиилелгээ!»

Эх! Аныяндан дулгуяк боор
Эленчиг-ле чуртталганы...
Дөмей олар дайын соонда,
Дөспөс, чалыы хевээр боорлар.
Өске солдат кадайы бооп,
Өөрүшкүлүг чурттай берген.
Адааргактар сымыранчып,
Анаа хейде химиренчир.
Иелдирзи балыын эмнеп,
Иези бооп, адазы бооп,
Ажы-төлүн азырашкан,
Амыдырал туда берген.
Саян артты кадыр-берге
Сарыы база сагыш хөлзээр.
Чолаачының ижи чымыш,
Соруу быжыг, чүрээ дидим.
Машинканың даажы тунук,
Маажым, дески соктап оар.
Солунну ол баштай номчуур —
Чоргаарланмас аргазы чок.
Аныяктар чедип кээрге,
Айтып берип, дузалажыр.
Бичии-даа чай аңаа турбас,
Бижик каккан бачым оар.
Чай-даа эртер, күзү келир
Чаңгыс дээр-ле ак-көк хевээр.
Настя, Настя... Бөдүүн ат-тыр.
Кижилерниң салымы ындыг.

Мариям РАМАЗАНОВА

УЛУГ-ХЕМИМ

Хөөмейге

Ак-ла-Бора тоол шагда
Аскымнадып мөөп баткаш,
Удур сынны чире тепкеш
Улуг-Хем бооп агыш чыдар.
Улуг-Хемим, Эне-Сайым,
Уруг чаштан чассып өстүм.
Увай-увай, увайлаңым.

Кула кулун — оглуң Хемчик
Кудурууңдан чыда калбайн,
Океанче киргижеңче
Оглаа, чассыг челип орап.

Улуг-Хемим, Эне-Сайым,
Уруг чаштан чассып өстүм,
Увай-увай, увайлаңым.

Эне-Сайым эриин орта
Эрте шагдан амдыгаа дээр
Эжеш-көвей түмөн бүлө
Энерелдиг ачың көргөн.

Улуг-Хемим, Эне-Сайым,
Уруг чаштан чассып өстүм,
Увай-увай, увайлаңым.

Зоя НАМЗЫРАЙ

ТООЛЗУГ ЧАРАШ ТОЖУ ЧЕДИР

Улуг-Хемниң кыры-биле салдаан куу дег,
Улуг-делгем өргээде чон саадапты.
Чалгыгларны кезе шапкан күштүг мотор
Сарыг көвүүн чашканнап каап огул чору.

Кызаа черге хайнып, шураан калчаа чалгыг
Кыстың арнын соңга өттүр эчигейлеп,
Идер-чалыы начыннарзыг моңнаан ужар
Инек-дашты шыва шапкаш, чашты берди.

Мөңгүн дошпу кадап алган Чеди-Тейлер,
Мөөрүктерин бараадаан дег, агарып тур.
Туман өттүр каттаан кыстың аяар ыры
Дужаажышкан эзимнерден дыңналып чор.

Ээрлип-мыырлып бады келген тайгаларда
Элик-хулбус, мындыларын малдап чоруур —
Арыг мөңгүн дамырактар судалданган
Аржаан суглуг Азас хөлдүг Тожу черим

Хайнып-мөөрээн Улуг-Хемниң эриин чурттаан
Каш сөөк чоннуң хайыралыг ынакшылы —
Тоорук, каттыг ногаан эзим хаажылаан
Тожу, Тожу, тоолзуг чараш ораным сен.

СЕТКИЛДИҢ ЫРЫ

Күжүр боттуң кударалын хөрлөөледип
Күскү бүрү хүлүрежип дүжүп-ле тур...
Курай салып ушкан куштар ызызындан
Кударалдың карак чажы төктүр чүзүл?

Эргим черге кады өзүп, төрүттүнген
Эргелиг ол куштарымны үдеп тура,
Сомазы чок уттундурган ынакшылым
Сорунзазы чүрээм хемдип канчаары ол?

Кулузуннуг орук дургаар сооңардан
Курум чежип, арным чодуп маңнап ордум.
Сөглээн сөске ээ болуп артпааны дег,
Сөөлгү куштуң үнү чидип чоруй барды...

Медерелдиг чуртталгамның дургузунда
Мен-даа база сени кайын уткан деп мен.
Хоозун ыйба сестериңниң дүлгээзинин
Когурумнуг ынчангы күс алгаш барган...

Сеткил-чүрээм даржыы болган ынакшылын
Четкизинге шындалаткан буруум ол бе?
Изиг, соок чурт аразыңга ужуп чоруур
Итпик-куштар салымының ялазы бе?

Дүвү-шуурган орууңардан чайлай туруп,
Дүвүрел чок амыр-шөлээн чедер силер.
Көксү-хөрээм көс дег кыпкан чалбыраажын
Хөңнүм дагаан шүлүктерим амыратсын!

САМАГАЛДАЙ ЧЕЧЭЭ БООР СЕН

Кайгамчык час дүшкелекте,
Карам сеңээ дужа бердим.
Онза бөдүүн бүдүжүңге
Оттуг чүрээм шондуруптум.

Сеңээ черле дужа берген
Сеткилимниң буруузу бе?
Чырык даңның хаязында
Шырай-арның бодап кээр мен.

Кыштын соогу хадып эртер
Кыяң кыс дег чазы келир.
Сагынганым сеткилимде
Самагалдай чечээ боор сен.

Көвей чылдар солчуп эрткен...
Көксү-хөрээм хөлзээзини —
Кускун кара кулугурнуң
Куспаанайда турган дег мен.

Эмма ЦАЛЛАГОВА

ЧАРЛЫП ТУРА

Бай-Тайга салгын-хады
Эткир үннүг лимбиге
Эки чолду ырлааны дег...
Байырлажып чарлып тур мен.

Эрип чыдар харда, дошта
Хүн херели чайнап турда,
Эзим шиглей автобустуг
Күзел далаш халдып ор мен.

Ынакшылга, найыралга
Ыдык сөзүң соомда калган.
Кончуг соокта меңээ дегген
Холуң чылыы эътте сиңген.

Бажың кожа, бээр углаан
Базымнарың билип ор мен.
Сеткил-чүрээм ажык турда,
Сезик чокка кирип кел даан.

Чарлып чадап, амдызында
Шала муңгак таваар тур мен.
Бай-Тайга чылыг хады
База бисти өпейлеп тур.

ЫНААМГА

Эргимим сээң мурнуң орта турувуткаш,
Эргенги хүн херели бооп чайынналын.
Дүнелерде күчү-күжүң улам немээр
Дүлгээзин бооп хуула бээрин кызыдай.

Кударалга алзы берген шактарыңда,
Куюм чүрээң болу бээрин оралдажыйн.
Хамык бүгү ундаралың ботка алгаш,
Халап, хайдан сени хостап, чарып алыин.

Кежээлерде көзенээңден кайгай бээриң
Херелденген сылдыс болуп чырып көрейин,
Оттуң, көстүң чалын изии, хаяалар-даа,
Орай дүннүң боду мени солуй албас.

Бодамчалыг салгын болуп хуула бергеш,
Бодуң билбейн турунда кээп куспактаар мен.
Ыржым өттүр тааланчыг хөгжүм болуп,
Ынакшылым кулактарың уюктаптар.

Айдың черниң төнчүзү чок, делгеми ышкаш,
Ак-көк дээрниң ханы дүвү — талыгыр дег,
Чүгле сеңээ, чаңгыс сеңээ ынчаар көстүп,
Чүлдү-чүрээң дамыр-ханы болуксаар мен.

Ужурашкан санымда-ла эргим, чараш
Уруг бодум кырываан-даа, ол-ла хевээр
«Ынак мен» дээн сээң сөзүң дыңнап чоруур
Ындыг салым мени оюп эртпес болзун!

* * *

Четкер-аза оранын мээ дөгезе-даа,
Чедер-четпес ынакшылды хүлээвес мен.
Черниң кыры сээң-биле долдунган-дыр,
Сен чок черлер — куп-ла куруг...

Ынчалзажок бүдүү, чажыт ужуралдар
Ынакшылың улежиил деп ээрежирлер.
Канчап черле өөрүшкүмнү чартыктаар мен:
Кажан-чежен делегейни үлеп чоржук?

* * *

Хая көргөш: «Ыңай бар!» — дидим...
Каттырыпкаш: «Эрт даан!» — дидим...
Ам-на харын: «Кээп көр!» — дидим.
Алызында: «Чорбайн көр!» — дээр ирги мен бе?..

ЧЫРЫК БИЛЕ ХӨЛЕГЕ

Хөлеге-даа чырык өттүр
Көңгүс эртип көрбээн дижир.
Чаңгыс-ла сээң хөлегең мээ
Чалбыыш ышкаш чырып келир.

Галина ПРИНЦЕВА

ХАДЫЫР САРЫГ

Шынаа чурттуг Хадыыр-сарыг,
Чымчак хөвөң, хатка чайна!
Дээрбектелдир ужуп-ужуп,
Деңгел төнзе, хонуп алам.

Шынаа чурттуг Хадыыр-сарыг,
Чырык, тода шырайлыг сен.
Ак хар кылдыр чыгып-чыгып,
Арга-ыяшты шуглап алдың.

* * *

Аажок соок кыш.
Ак хар шыпкан
Ажык шөлдер.
Шак бо хары,
Шак бо чырыы,
Черниң, дээрниң аразында
Челээштелген куштуң изи.
Туманналган ыяш шуушкаа,
Туруп көрбээн ханы, терең
Кончуг кара хараалча суу.
Эриннерге сөзүм кадар.
Элдеп дүннүң дүмбейинде
Хоозун сөстүң дүжүү-даа чок.

* * *

Чуртталганың шапкынынче
Шудургу эштип үнүп келдим.
Турупсумза, мени сөлөп,
Дуза кадар эжим чок-тур.

Калчаа хатка дүжүп бербейн,
Кадыгланып өөрөнгөн мен.
Дайзыннарже хүлүмзүрүүр,
Дадай билбес болу бердим.

Ботка бодум ооргаланып,
Болчуп билир апарган мен.
Хөңнүм өйгөн аарышкыны
Хөме базар болу бердим.

Муңгарадыр кагдырбас дээш,
Мурнай бодум чоруй баар мен.
Нүгүл сымыт дыңнаवास дээш,
Нүүрүм-биле иелээ мен.

Оруум бертиг, дөшкүр-даа бол,
Ойта дүшпөс сеткил барда,
Чывар тынган салымымдан
Чыргал-тамчык дилевес мен.

КЕЖЭЭКИ ЧАЛБАРЫГ

Кежээки имир чаттылганда,
Сени бодай бээр-дир мен.
Дээрде сылдыс чедишкенде,
Сени бодай бээр-дир мен.
Чырык хүнүм үнүп кээрге,
Сени бодай бээр-дир мен.
Чылдар шуужуп, сүржүп турда,
Сени бодай бээр-дир мен.
Өжер четкен сылдысты дег,
Өлүм мени болчап алза,
Өскөн черим адыжындан
Өлчөй-кежиим тая берзе,

Сеңээ дөмей ынакшыыр мен.
Чедип кээриң дөмей манап,
Четтиргеним илередип,
Сеткилимден мөгеер мен.

Сени танып-билгеним дээш
мөгеер мен.

Сеңээ ынак дидимим дээш
мөгеер мен.

Сеңээ шынчы бүдүжүм дээш
мөгеер мен.

Сеңээ душкан салымым дээш
мөгеер мен.

Канчалза-даа өскээр чурттап шыдавас мен.
Харыы чок бол, сеткил оду хилис кыппаан.
Ханылажып шыдаваан бол, күштүүм билдим,
Хары болуп арткан-даа бол, үүлем угдум.

* * *

Кулунчак дег тенек чаш шаам
Куңгуртугже мени кый дээр.
Төрөөн черим адын дыңнааш,
Төөрөөн дег баш дескине бээр.

Хөглүг каткы кыңгырт кынныр,
Хөөрөөн хүн хүлер өңнүг
Жуулгаазын ол чуртче эртер
Куңгуртуг деп сөзүм күштүг.

Шаажаң аяк — аяс кудай
Чайлаг черже көгүн чашкан.
Чажы чинге хензиг уруг
Сайзанактап ойнап орар.

Чашкы үем изиг чайын
Шаагдаан хат алгаш барган.
Шак ол уруг өзе берген,
Сактырга, ам — өске ышкаш.

Ындыг-даа бол, бүзүрээр мен:
Чаштыг уруг чиде бербээн,
Ында хевээр чурттавышаан,
Сайзанаан тип ойнавышаан.

ЧАСКЫ ЧАГАА

Аяңда час шымырарган,
Анай-хаактар мөндүннөшкөн,
Часкы дээрниң өңү кылаң,
Чанып келген куштар чир-шоң.

Хамык чүвө бөдүүн, чараш,
Хайнып-хөлзээн сеткил ажык.
Сергек часка күткүттүргөш,
Сенче чагаа бижий бердим.

Чазын маңаа айлаң-куштар
Дүлгээзинниг ырлай бээрге,
Сагыш-сеткил чалгынналгаш,
Дүндүүштелип ужугарын;

Аккан чашсыг хадың чулуу
Маны даш дег унну куду
Аяар чуглуп дамдылаарын
Бадыткалдыг бижип ор мен.

Эргеленчиг, уян сөстү
Эндерезин сырып кагдым.
Чүгле чаңгыс ынакшылым,
Чүс-даа бижээш, ажытпадым.

Раиса ТАМБЫ-СЮРЮН

* * *

Сеткилимниң дүвүрелин алаактырып,
Сесерликтиг аргадыва селгүүстедим.
Дүрген салгын бүгү чүкче кыйгы салып
Дүвүрээзин коңгулуурун чайгылай-дыр.
Тиилээн чайның алдарыңга кудай
Диңмирээшкин аялгазын бараалгатты
Ыржы куштар аян тудуп
Ыяңгылыг йөрээл ырын бадырып тур.
Хадың шеттер аай-дедир мөгейгилээш,
Халырадыр сымыражып сүмө туткаш,
Чечек янзы бүрүлерин силгий каапкаш,
Черни чычыы шуглак-биле шыва каапты.

Саарылган сарыг бүрү шуралгаанче
Саарзыкталган бодалдарым холчу берди.
Шагның болчаан өйү ышкаш
Чалыы назын күзү бо-дур...

* * *

Чалар оттуг одаам болдуң
Чалбырааштан эстип чор мен.
Карак ажыт ырбай бээрин
Кажанда-даа сеткивес мен.

* * *

Хылдың кыры
Хылыш бизи...
Кара-бажың көзенээнде
Харамдыккан карактар...
Хайыралыг чам чок назын!

Сарра КУУЛАР

АВАМ ЧАГЫЫ

Эң-не баштай авам мени
Эриин орта эккелгени
Хемчик хемим даажын дыңнааш,
Кедергей-ле магадаан мен.
Хемчиим! Хемчиим!
Кедергей-ле магадаан мен.

Эриин дургаар чыжыргана,
Эрээн-шокар чечек үнген
Ада-ием ынак чери —
Ажык-байлак ораны сен.
Ак-көк Хемчиим!
Ажык-байлак ораны сен!

Арыг кылаң Хемчиин суунга
Адыш-даа ишти хир-чам төкпейн,
Аржаан кылдыр амзап чор дээн
Авам чагыын утпас-тыр мен.
Ак-көк Хемчиим!
Авам чагыын утпас-тыр мен.

ШҮЛҮКЧҮ

Шүлүк бижип шенээр дээштиң
Чүрээм-биле сүмелештим.
Башка кирген сөстөрни мен
Балап бижип эгеледим.

КАРАКТАР

Чодур даглар бажын көөрге,
Чоокта ышкаш көстүп турар.
Ынаар баар дээш базыптарга,
Ырап бар-ла чыткан дег боор.

Хайыы дагже семеп көөрге,
Каш-ла баскаш чедер-даа дег.
Бар-ла чыдар — орук узаар,
Балдыр, дөңмек шылап келир.

Карак дээрге, кижиниң бир
Кайгамчыктыг дураны-дыр.
Будуң базып четпээн черге
Мурнай көрүп четкен турар.

СЫЛДЫСТАР

Кежээликтей дашкаар үнгөш,
Кедээр дээрже көрүп тур мен.
Ала-чайгаар бодалымга
Айтырыглар тыптып келди.

Чүгө черле сылдыстар
Чүгле дүне көстүрүл?
Хүндүс чүгө көзүлбезил?
Хүннүң чырыы дуглай бээр бе?

— Ам-даа чаш сен. Өзүп кээр сен.
Астрономияга сылдыстарның
Адын, чүгүн өөредир — деп,
Авам чаптап чугаалады.

ХООЧУН МАЛЧЫН АДАШ ЧЫМАНОВНА ИРГИТ

Очерк

Республика малчыннарының байырлалы — Наадымның мырыңай бүдүүзүндө хойжуларның № 2 эмнелгезинге чеде берген мен. Ында эмнедип чыдар база-ла малчын төрелимге ужуражып, ооң кадыының байдалын айтырып барганым ол. Аңаа бир солун кырган-авай-биле ужурашкаш, магадаан сеткилимни илередиксээн мен. Ол дээрге, Тываның база бир көскү херэеженнериниң бирээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, бодунуң чаңгыс чер чурттуг чогаалчызы Сарыг-оол Чалбышович Салчактың аңаа тураскааткан шүлүүндө дег: «...кызымаккай ижи-биле сурагжаан, сергелени, чугаакыры ам-даа хевээр, сеткили ак, сөөгү быжыг...» кырган авай чорду.

Адаш Чымановна бүгү назынында малчыннап келгенин чоргаарал-биле чугаалап орду. А. Ч. Иргиттиң дугайында «Шын» солунга бижип-даа турган болду.

— Чогум чуртум Бай-Тайганың Бай-Тал, а ада-эгбем — алтай омактыг улус, төрөөн черим — Даг-Алтайы, ынчалза-даа даглыг Тыва — төрөөн чуртум, алыс бодум база тывалар-биле хан төрөл апарганым ол-дур ийин — дээш, хүлүм-зүрүп каап чугаалап олур.

Шынап-ла арын-шырайы, чугаазының аяны алтайларга аажок дөмей. Ынчап олуро мындыг каш одуруглар-даа чугаалады:

Ала тайга артын чурттаан
Ада төрөл каяа тоор мен.
Алтай, тыва аргып чурттаан
Алыс бодум кайын тоор мен.

Адаш Чымановна 1973 чылда-ла пенсиялаза-даа, шынап-ла адак-бышкаа чиик, кадыы шыырак кижип болду. Ам ол 74 харлыг. Бодунуң ажылының бергезин, нарынын, чымыжын эки-даа билир, малчын чораанынга чоргаарланыр-даа. Ынчап олуро өрээлинче киргеш, бижип алган шүлүктөрлиг кыдыраажын эккелди. Ол аныяандан-на шүлүк бижип чораан болду. Оларның чамдыктары «Шын» солунга ында-хаая үнгүлээн-даа. Мындыг шүлүктөрни ол номчуду:

Хая каскак кезизе-даа
Кажаа өдээ кагбас малым.
Харлыг соока маадыр-быжыг
Кайгамчык-ла өзүгөн малым.

Хөртүк харын казып оьттаар
Хой-ла мал деп эртинемни.
Холум-будум чылдып чоруур
Хой-ла малым хоюг дүгү.

Кышты, чайны халазынмай
Кадыг-быжыг дадыккан мен.
Кадыр-берт тайга кырлап,
Кадарчылап чораан-на мен.

А. Ч. Иргит чүглө күш-ажылдың эвес, харын партияның база хоочуну. Ол 1944 чылдан бээр партия кежигүну. Партия Тыва обкомунуң кежигүну база чораан. Бай-Тайга көдээ Совединге агитквартираның даргазынга 18 чыл ажылдаан. Хоочун малчын кырган-авай чүглө мал ажылынга мергежээн эвес, харын дааранза даараныр уран-шевер кижидир. Ол районнуң-даа, республиканың-даа херэеженнеринин аргып, даараан кылыгларының делгелгелеринин киржикчизи чораан, алдын холдуг мастер деп дипломнарлыг мен дейдир. Карак кызыл күш-ажылы дээш чазактың 5 медальдары-биле база шаңнаткан. Мактал бижиктери база эндерик. Эки ажылы дээш, Москвага 3 катап, Ленинградка 2 катап, туристеп-даа, делгелгелерге-даа чораанын ол хөөреди.

Ол хире улуг назылап келгеш, хой-ле чүүлдерни көргени чугаажок. Шаанда малчыннарның амыдыралы кончуг берге турганын ол мынчаар сактып чугаалады:

— Бети дээрге малды кыжын суггарары безин кончуг берге турган: улуг хөртүктү буза шапкаш, шанакка сөөртүп чорааш эккээр болгай. Оон ону эргискеш, ам малды суггарар. Ам суг сөөртүр машиналар-биле ону эккеп кудуп бээр, магалыг чүве ышкажыл. Амгы үеде дег мынчаар шөлөөн хөлестеп, дыштанып, харын-даа эмнедип, курорттап чоруур чай кайда боор.

Ылаңгыя сөөлгү чылдарда оларның амыдыралынче партия, чазак улуг кичээнгеи салып турарынга ол дыка өөрүп олурду. Бо партия обкомунуң эмнелгезинден аңгыда, оларны районнарда база чамдык совхозтарда эмнелгелер болгаш эмчи пунктулары үргүлчү хайгаарап, херек апарганда чыттырып алгаш-даа эмнеп турар болду. Оон аңгыда совхозтарның тускай эртемниглери-биле кады демнежип алгаш, оларны эмчилер эргип, шинчип, херек эмнерни эккеп берип турарын база ол чугаалады.

Персоналдыг пенсионер А. Ч. Иргиттиң бир өөрүп олурар чүүлү мындыг: партия обкомунуң ол эмнелгезинге чүгле аныяк хойжуларны эвес, а пенсиялыг кырганның база эмнеп турары. Шынап-ла бо кыргандан аңгыда ында Улуг-Хемниң Ак-Талдан келген база ол хире назылыг Сувак деп кырган база чыдар чораан.

Бинчап олурувуста ол эмнелгеде чыдар хойжуларга Наадымга баар чалалга билеттерни бир дарга эккеп бээрге, кырган-авайның хүлүмзүрүү улам чайыннаны берди. Малчыннарга ам тускай билет берип каанын база көргүстү. Ол билет-биле садыг-магазинге-даа баарга ээлчег чок эртирер дидир. Оон аңгыда курорт, аржааннарже-даа малчыннар бо-ла чоруп тургулаар-дыр.

Малчыннарның ажылының бергези-даа, оларга улуг сагыш салып турарын-даа бо персоналдыг пенсионер кырган-авайдан сеткил ханып дыңнап олурдум.

Сөөлгү үеде дыңнаарга, чамдык кижилер хойжуларның бо эмнелгезин долгандыр чугаа кыла бээр-дир. Мен аңаа арай таарзымас мен. Бо малчын кырган-авайның чугаазы шын харын. Малчыннарның ажылы берге боорга, оларже партия, чазак сагыш салып турары кончуг чөптүг. Бинчалза-даа ында-хаая ийи-чаңгыс даргалар-даа, хүндүлүг пенсионерлер-даа аарый бергеш, эмчиден дуза дилеп чеде бээрге, малчыннар эмнелгезинче чүге бардылар дээн чамдык аңчыг чугаалар ында-хаая дыңналы бээр. Ийи-чаңгыс катап даргалар-даа, партияның коочуннары-даа эмчиге дуза дилеп кире бээрге, чүзү канчап баар чүвөл? Олар база кону дээш кадын-даа бодавайн, карак кызыл ажылдап чоруур болгаш ажылдан чораан улустар ышкажыл. Оларны ынча дыка чемелеп турган херээ чүү боор.

Бистиң республикада бо бичии эмнелге хамаан чок, партияның Төп Комитетинде безин элээн эмнелгелер, санаторийлер, дыштанылга бажыңнарын арттырып каанын чоокта чаа төп солуннардан номчаан болгай бис.

Хоочун малчын Адаш Чымановна-биле чугаавыс төнчүзү амгы үениң эң чидиг айтыры болур — кем-херек үүлгедиишкининче чаягаар-ла угланы берди.

— Мынчаар магалыг, амыр-дыш чурттап, ажылдап турар болзувусса, эки-ле-дир ам — дээш, кырган-ававыс боданы берди. Бистерниң, аваларның, кырган-аваларның сагыш-сеткилин дүвүредип турар чүүлдү ыыттавас аргам чок-тур. Ол чүл дээрге, бистиң республикада сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкининиң көвүдөп, чамдык аныяктарның бажы-биле

кылаштаар чыгыы, чогуш-содаа, ок-боо тудуп алгаш, кижилерниң амы-тынынга чедип турары дыка дүвүренчиг-дир. Мен база бодум шаам-биле ажы-төлдү сургап, арга-сүмөл кадып чоруур кижидир мен — деп, ол чугаалады.

Шынап-ла кырганның чугаазы чөптүг. Ол чурум үрел турар аныяктарның ада-иелери, бүгү дөргүл-төрелдери бир демниг каттыжып, ажы-төлүн сургап, боттары оларга үлегерин көргүзүп, боданыр өй келген. Ийи-чаңгыс төлөп чоктар бүгү тыва чонувустуң ат-алдарын баксырадып турар-дыр.

Адаш Чымановна кыдыраажын ажыткаш, мындыг шүлүктөр номчуду:

Болбас тенок ажы-төлдү
Божаан-төрөөн ада-ие,
Боларывыс сула салбайн,
Ботка ап, холга тудуаал!

Аныяктар оолдар, кыстар,
Ада-иңер бисти бодаңар!
Айыыл-халап үүлгөтпөңөр!
Арат чонуңар хүндүлөңөр!

Адаш кырган-авай оон-даа ыңай шүлүктерин номчуду. Шүлүктү аныяандан бижип эгелээн. Оларны анаа-ла бижип каар, чамдыктары октаттынгылай-даа берген хире. Бс хире бөдүүн ажылчын кырган-ававыстың угаанының мергенин, сеткилиниң бичезин кайгадым. Аңаа чамдык аныяк авторларны деңнештирип бодап олурдум. Оларның чамдыктары ындыг ийик чоп: элээн шүлүк бижипкенде, азы 1—2 бичии номнары үнгенде, бодун тогдунуп-ла эгелээр. Оон кедерезе мен чогаалчы кижидир мен, номумну ол-бо кижилер үндүрбестеди дээш-ле баар.

Адаш Чымановна барык бүгү назынында шүлүк бижип келзе-даа, ындыг сеткил шуут чогуң магададым. Бичии-даа хемчээлдиг болза, кырганның шүлүктериниң чыындызын бир номчугаш кылдыр үндүргөн болза, кырган-авай кайы хире өөрүүр ыйнаан!

Чимис АДЫГ-ООЛ

АЛЛЕЯДА ЧУРУК

Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгында майның чылыг, чырык болгаш шиник хүннеринде республиканың янзы-бүрү булуңнарындан келген чон хөй.

Ылангыя улусчу чогаадылганың ийиги Бүгү-эвилел фестивалының программазынга дүүштүр концерт көргүзүп келген бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң кежигүннериниң көскүлени аажок.

Кызылдың парыгының эң-не чараш үези бо. Кайнаар-даа көөрге, ак чайт апарган чодураа чечектери меңээ Чечекти сагындырды. Ол-ла дораан Мурнакчылар аллеясында чураан чуруктар аразында Чечектиң чуруун танып кааштым. Бажының чолдайтыр таартып алган кара дүктери, ажык хүлүмүрүү болгаш менче дорт көргөн улуг карактары ол-ла олчаан. Кулаанда бичии сыргазы безин илдең. Чурукчу ону ылап кылдыр чураан-дыр. Хөрек чуруунуң адаанда мындыг бижик бар: «Тээлиде уругларның хөгжүм школазының директору Чечек Салчаковна Монгуш».

Өске районнардан келген улус Чечек Салчаковнаны каая көргенин дораан сактып кээр. Улусчу чогаадылганың ийиги Бүгү-эвилел фестивалының программазынга дүүштүр чарыштыг Бай-Тайга болгаш Барың-Хемчик районнарның бо чылдың апрельде Кызылга болган уран чүүл көрүлдезинге ынчан бо ак платъелиг чиңге кара уруг хөйнуң ырызын удуртуп, дирижерлап турган. Ол ырыны жюри кежигүннери Улуг Октябрьның 70 чыл оюнга тураскааткан байырлыг концертке киирерин шиитпирлээн. Ооң ындыг концерттерге 1967 чылда Новосибирскиге болган Бүгү-эвилел фестивалындан бээр чээрби чыл киржип, районнуң болгаш республиканың уран чүүл хөгжүлдезинге, аныак кадрларны өөредиринге болгаш өстүреринге үлүүн кирип келгени бо.

Чогум чериниң улузу Чамба Чечек дээр бо башкы-биле чаңгыс суурга чурттап келдим. Боду-даа, уруглары-даа мээң ажылдап турар библиотекамага бо-ла келир. Ооң ада-иези мээң ада-ием-биле Кызыл-Дагның Көп-Сөөкке кады-кожа чурттап чораан. Бир катап Чечектиң концертке ырлаанын магадааш, мээң ачам «кидис өгге ызын дыңнап чораан кызымның ам-на келгеш, ырызын дыңнап чор мен. Үнү-даа магалыг-дыр, ыглаган кижги ыраажы болур дээрзи шын-даа эвес бе?» деп орган чүве.

Чечек — Куурташ, Чымба Салчактарның сески уруу. Назы-хары дөгүп келген ада-ие «Хеймер кызывыс сеткиливисти чылыдып, амыдыралывысты чырыдып база каастап чоруур болзун!» деп йөрээге^{III}, кыштың чыккылама соогунда төрүттүнген-даа болза, Чечек деп адап алганнар. Чечек оларның чуртталгазын, шынап-ла, каастап келген. Бичизинден-не кежээ, чүткүлдүг болгаш идепкейлиг болган. Черле ол өгнүң

ишти шуптузу ажылгыр, хөглүг болгаш омак. Ырлавас кижги безин чок, концерттерге кайы бирээзи ыяап-ла көстүр. Доржу, Болат-оол, Рая, Каадыр, Макар туржук, Чымба Салчак боду безин ыраажыларга санаттырып чораан. А Чечектин үнү Саамчыырынң Берт-Чарыктын одарларынга бо-ла дыңналыр турган:

Кадарарда хоюм чараш,
Харап көөрдө тейим бедик.
Үндүрөрдө хоюм чараш,
Үнүп көөрдө тейим бедик.

— Бешки класска өөренип турумда, Кызыл-Даг школазынга Долзаңмаа Суглай-оол (ам ол — РСФСР-ниң школазынын алдарлыг башкызы, улус өөрөдилгезиниң тергинни) башкы институту доозуп келген. Боду математика башкызы-даа болза, алызындан уран чүүлге хандыкшылдыг болгаш, мени дораан-на деткип эгелээн. Ынчангаш он класссты досоканым соонда, меңээ каяа өөренир, кым болур мен деп айтырыг турбаан. Кызылдың уран чүүл училищезинче кирген мен — деп, Чечек Салчаковна чугаалап орган.

Хөгжүм училищези ынчан чаа ажыттырган турган. Ол үедө аңаа Базыр Чүлдүм-Сүрүң, Ооржак Кара-Кат, Батый Көвөш, Дамба Хүрөш-оол, Надежда Красная болгаш оон-даа еске аныктар өөренип турган. Хөгжүм башкызы Тамара Алексеевна Леонтьева оларның аразындан Чечекти база мактаар турган. Ол ынчаар деткип, өөредип тургаш, сургуул Чечекти Бүгү-эвилел фестивалынга кириштирип, Новосибирск чорударын чедип алган. Черле ооң өөреникчилери училищеге эки өөрөдилгелиг, активчизи болгаш талантылдыгы-биле ылгалып турган.

Хааржактын сенчизи деп
Калбак баткан Хандагайты.
Калга кыстар даараан ышкаш,
Каас-чараш Хандагайты.

Сургуулдарның училищеге өөренип турган ниити ырыларының эң онзагайы бо. Чоннуң кожамыксыг аялгазы-биле эгелээш, чиртиледир дооскан соонда, Хандагайты деп сөстү каш катап катаптаар бо ырының сеткилди канчап шонупканын анык кыс ынчан эскербээн. Ынчангаш класска-даа, кудумчуга-даа «хандагайтылап» халып турган. Ынчап тургаш «Хандагайты» деп шоллага чединген. Ол аразында, диплом алган доозукчулар кежээзиниң мырыңай бүдүүзүндө, училищеге «Өвүрнүң маадыры Бай-Тайганың чечээн алыр дээн»

деп чугаа дажаан хем, күштүг шуурган болгаш сөйлүг аккорд дег, тарай хона берген.

— Ол үеде чаа ажыттынган «Найырал» кинотеатрны дыка сонуургаар турган мен, андаа бо-ла кинолаар. Бир катап чеде бээримге, кинотеханик оол меңээ билет тып берген. Ол оолдуң уран чүүлдү сонуургаары, хөгжүм херекселдеринге ойнаары, танцылаары болгаш ырлаары аажок болган. Ам өг-бүлөм ээзи, уругларым адазы Маадыр бо ийин — деп, Чечек Салчаковна чээрби чыт мурнунда «Найыралдан» эгелээн найыралын, ол найыралдын амга чедир ханылап келгенин меңээ чугаалап ор.

А Монгуш Маадырны мен база эки таныр мен. Ол ам кинотеханиктестөөн, харын уран чүүлче хандыкшааш, районнуң культура бажыңының агиткультбригаданын удуртуп турар. Базырактың тараажыларындан Кара-Хөлдүң балыкчыларынга чедир ооң уран талантызын бараалгаткан чери чок.

Барып-барып бады келген
Бажы бедик Вай-ла-Тайгам.
Эглип-эглип бады келген
Экти бедик Вай-ла-Тайгам.

Бүгүдөгө билдингир бо ырыны Маадыр биле Чечек чамдыкта иелээн-даа бадыргылаптар. Чүгө дээрге Чечек — агиткультбригаданың кежигүннериниң бирээзи, ооң идепкейлиг киржикчизи. Бо-ла Чүлдүм-Сүрүң Базыр-оол, Борис Чамбыт, Александр Сендоо ышкаш хөгжүмчүлөр-биле болгаш суггарылга системаларының эргелелинде чолаачы Виктор Саая, септелге-тудуг унастогунуң ажылчынары Хоптак-оол болгаш Макар Сааялар, бызаңчы Маадыр-оол Содунам, тудугжу Өскөн-оол Кондурай ышкаш ыраажылар-биле быжыг харылзаалыг. Оларның-биле кады чаа ырыларны өөренип, нептередиң, агиткультбригаданың концертиниң программанын чаартып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар.

Чечек училище дооскан соонда, Маадырның аайы-биле Хандагайтыга чурттай берген. Ооң күш-ажылчы базымнары оон эгелээн. Чаа ажыттынган уругларның хөгжүм школазынга башкылап тургаш, училищеге өөренип алган билин амыдыралга боттандырып кирипкен. Ол үеде Хандагайтының «Чадаган» агиткультбригадага уран чүүлге ёзулуг бердинген болгаш талантылыг кижилер турганын, оларның көргүскен дузанын болгаш үлегерин ол өөрүшкү-биле сактып хээр. Ынчан аңаа Шулуу Опал, Монгуш Лаа, Биче-оол биле Балган Монгуштар дээш бот-тывынгыр артистерниң кайызын ол

дээр. Ам РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, ынчан школачы Надежда Куулар база агиткультбригадага киржип турган. «Чадаганның» Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Иркутск, Новосибирск дээш барбаан-четпээн чери чок. Чечек оон өөредигни алган, ынчангаш Бай-Тайгага ол арга-дуржулгазын ажылгаан.

Чечек Салчаковнаның ажылгыры, могап-шылавазы кайгамчык. Даң бажында инектерин саар болгаш оларны кадарчыга хүлээдир. Ол аразында хаваннары база бар, оларны чөмгөрери ындыг-ла белең эвес. Ооң-биле чөргөлештир огородун суггарар, ооң бок үнүжүн чулар. Уруглары оттуп кээрге, оларны чундулар, хепкерер болгаш чөмгөрер. Оларның чамдыктарын садикке, өскелерин школага чедирер. Ынчап чораш дөрт чаш уругну өстүргөн. Черле хеп чуур, чөм кылыр дээш өг-бүлениң ажылы төнөр эвес. Ындыг турбуже план тургузуп, кичээлдерге белеткенип, лекция бижип база четтигилтер.

Оон сес шакта-ла школаже чоруп каар: школаның арыг-силиинден эгелээш септелгезинге чедир, өөреникчилериниң өөредилгезинден концерт белеткелинге чедир ооң харыыла-вас-ла ажылдары чок. Чечек Салчаковна амгы үеде районнуң культура килдизинде партия эге организациязының секретарының оралакчызы, Тээли суурда хөрөөженнер чөвүлелиниң кежигүнү, школада профвилел комитетиниң даргазы, көдээ Совет депутаты... Ол бүгү даалгаларны болгаш хүлээлгелерни күзөлдү-биле күүсетпишаан, организацияларга болгаш агит-квартираларга, ада-иелерге лекция, номчуп, школага болгаш Культура бажыңыга концерт белеткежип база четтигил турар. Уран холдар делгелгези, янзы-бүрү кежээлер, ужура-жылгалар болгаш байырлалдар ооң киржилгези-биле эртип келген. Мындыг чайжок хирезинде, та кажан четтигил турар чүве, делгелгелерге ооң уругларга даараан болгаш аргаан хептери бо-ла көстүр. Нота бижип, ыры база чогаадып турар. Ылаңгыя школада дыл башкызы Тараа Оссурнуң «Кызыл-Даамга кел даан, өңдүк» деп шүлүүнге чогааткан аялгазы Бай-Тайгада нептерей берген. Мынчаар ажылдап кээрге, хонуктуң чээрби дөрт шагы та канчап четчип турар чүве?

Ооң дөрт уруу Тээлиде үлегерлиг кижизидилгелиг болгаш өөредилгелиг уругларга хамааржып турар. Оларның шүптүзү уран чүүлге ынак, ырлаар, хөгжүм херекселдериниң шүптүзү ойнаар. Онгу классчы Роля — фортепиано, тоску классчы Володя — баян клазында өөренип турар. Дөрткү классчы Демир бо күзүн домбра өөренип эгелээр. Буян ам-даа бичии, ынчалза-даа садикке ырлап, бажыңыга пианино

ойнаарын ораддажып турар. Ынчангаш өг-бүлө концертинге шуптузу киржирлер. Башкы чүглө бодунуң уругларын эвес, школазында болгаш клазында уругларны шуптузун кижизидип база өөредип турар. Ооң бир өөреникчизи Анна Донгак Бызылдың уран чүүл училищезин доосканының соонда, Хандагайтыда уругларның хөгжүм школазында башкылай берген. Бо школаның фортепиано клазын дооскан Иргит Салбак Красноярскиниң уран чүүл училищезинде чедиш-кинниг өөренип турар. А Уран Очур бо-ла школазында ыры болгаш хөгжүм башкызы. Хоочун Галина Кенден, Александр Сендоо, комсомолчу Урана Лопсан-Сүрүң, Сайлык Хертөк болгаш өске-даа башкылар хөгжүм школазында башкылап, уругларны хөгжүмгө болгаш чараш чаңчылдарга кижизидип турар. Бо хүннерде саанчы авалыг Арина Мандыт, чолаачы ачалыг Саида Байдос болгаш оон-даа өске он-он өөреникчилер хөгжүм школазында чаагай сеткилдиң мергежилин шиңгээ-дип ап турарлар.

Чечек Салчаковна уруглар кижизидилгезинге болгаш районнуң культурлуг амыдыралын хөгжүдеринге көскү үлүүн кирип, амыр-дыжын болгаш үе-шагын харамнанмайн ажылдап чоруур. Ооң ындыг чүткүлдүү Ленинчи юбилей медалы-биле болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле үнелеттинген. Ук башкының чуруун Кызылда Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгында асканы черле чөп. Ол — республиканың мурнакчы болгаш идепкейлиг кижилериниң бирээзи-дир.

Критика болгаш библиография

Чүлдүм ЧАП

АРАВЫСКА МӨҢГЕ ЧУРТТААР

*(Степан Сарыг-оолдуң «Алдан дургун»
деп романынга хамаарыштыр)*

«Алдан маадырлар» дугайында эртемден Юрий Аранчынның төөгү-публицисттик очеригиниң соонда улусчу чогаалчывыс Степан Сарыг-оолдуң ол-ла теманы, ол-ла маадырлыг чорукту база-ла төөгүлүг барымдааларга даянып, ынчалза-даа чечен чогаалдың хуулгаазын аргазы-биле бижээн, доостунмаан-даа бол, амгы салгалга өөредиглиг, бедик идеялиг утка-шынар сиңниккен, патриотчу хөөн-биле долдуртунган база бир чогаалы аравыста чурттай берди. «Алдан дургун» ынак чогаалчывыстың сөөлгү белээ, сөөлгү сөнү, ынчангаш оон-биле безин биске үнелиг, чоок болгаш эргим.

Ийет, ном доостунмаан, ынчалза-даа ында чоннуң хосталгаже чүткүл-хөөнүнү өзүп, дарлакчыларга удур өш-өжээниниң кыптыгып, удурланыкчы соруунуң күштелип турарын номчукчуга романның кол маадырлары Самбажык, Дажыма, Шевермаа оларның өвур-хевириң дамчыштыр сөглөн четтигипкен деп санап болур. Ынчаарга чоннуң дарлакчыларны көөр хөөн чогу, удурланышыкыны херек кырында канчаар болуп, канчаар илереп турганын, ол бүгүнүң чылдагаан ужуру чүдөл дээр болза, авторнун харызы маанаа база-ла бердинген.

Бирээде, ол манчы кыдат эжелекчилернин, оларнын Тывага олуртуп турган моол чагырыкчыларнын, иштики дарлакчыларнын кедергей хоозуралдыг мөлчүгдели. Чогаалда көргүзүп турары-биле алырга, эжелекчи эрге-чагыргалар чоннуң кырынга каш дакпыр албан-үндүттү онаап, ону ыяап-ла төлөттирип алыры, а төлөп шыдаваан таварылгада тос чүүл эрээге чыгал туруп (Тывага «тос дүк албан» дээр үндүрүг база онаажып турган) албадал-биле азы күш дөгөп, былаап-хунаап аары шуут-ла албан ёзузунун хойлузу болуп турган.

А «алдан дургуннар» чогуу-на ужур-дүрүм чок шак ол «хоойлуга» улурланып үнген болганда, олар ам «оорлар», «дургуннар» эвес, а төрө херээнге киржип эгелээн, чоннуң деткимчезинге даянган, элээн шыырак организастаныг күш болу бергени ол. Ийиде, бир-тээ олар чүгле мөлчүгделге эвес а эрин-шаажыга, дарлалга удур, кижидээш, ооң кижиде болур эрге-медели дээш туржуп үнген болганда, оларның ол хөделишишкинери хосталга ужур-уткалыг тура халышкын болуру чугаажок.

Буза теп үнген чоннуң ол килеңинин илерээшкини чогаалда канчаар көргүстүнгенил, кайыш, канчаар эгелээнил? Степан Агбаановичиниң чогаалдарында черле ындыг, төрөөн бойдус оон маадырларының сагыш-сеткили, салым-хуузу-биле кезээде чүүлдеш. Бо чогаалда база ынчаар эгелээн. «Шаг бажының кадырап, эрин шаагай, уё-човуур Хемчик унунга сыңышпастап келгени эр хиндиктиг кижиниң өрү тейлеп олурбайн, ёзулуг эр соруун көргүзүп, хөделип үнеринче албадай берген». Шак ындыг үймээн-хайымның өйдү келгенин оран-бойдус безин оштап турар ышкаш кылдыр көргүскенин баштайгы арыннардан-на көөр бис. Ынчан харын Кара-Дагларның, Хан-Дээр сыннарының баштарынга кагжыр кара булуттар дүргектелдир дүймөп, хат шуурганның кооладыр салыптарының кырында келген тургулаар. Дөскөл чок Хемчик «хире-хире килеңнен, өршээл чок хат-шуурганын силтип, сай-дашты чажырткайндыр чашканнап: «Оттуп сергенер! Эжелекчи дайзыннарның чашпаачы дүжүметтеринге эптешпеңер!, чагыртпаңар! Арыда адааныңар, Өвүрдө өжөөңиңер кайыш?— деп алгырган-даа ышкаш силтип келир».

Шак ол килең кыйгы барза-барза, ээр Хемчиктин ёзулуг ээлери, экер-эрес Самбажык биле Дажыма ийге бисти чедирип келир. Хемчиктин килени ам оон оолдарының килеңи бооп, арат чонунче чайгылып, оларның аразында Дажыма биле Самбажык адаанчыларны идип үндүргени ол-дур. Бо ийи маадырга номнуң эгезинде-ле, барып-барып кыдат чургааннарның бүгү чонну үмүүдөдүп, хоозурадып эртер оруу, оларның кижиде көөр хөңнү чок «бузуг кылып», оюрзап-ямбыыргап эртер чери — хамык оруктарның белдири өртээлге таваржы бээривис анаа эвес. Бо ийи кижиниң чүгле боттарынга хамаарылагалыг чажыт чугаазындан-на «болар-даа анаа эвес, кайызы-даа бот-бодундан калышпас, бирээзи дөскөл чок, бирээзиниң билбези чок, Хемчик унууга бир-ле чүвени үүлгедир дей берген кайгалдар-дыр» дээрзин эндевейиң блар бис.

Ол шынап-ла ындыг. Баштайгы ужуражышкыннардан-на Самбажыкты дөстүңмөс изиг аажы-чаңыг, чөптүг чорук дээш туржурунга белен, боттук хөделишишкинериниң кижизин кылдыр көөр болзувусса, Дажыманы ол чүвени-биле бижик-билигилг, эжи Самба дег, база-ла угаан-сарыылдыг кыялтирлиг, ынчалза-даа оваарымча-серемчилелдиг, арга-сүмелиг кижиде деп биллип аар бис. Оон эгелээш-ле Даа, Бээзи ийи кожуунга ат-сураа алгыг бээр, алызы барып алдан дургун адаанчыларның хартаачы баштыңнаары апаар Самбажык биле Дажымадан чарылбас бис. Бо ийи маадырның овуру-хевирин номчукчуга бараалгадып тура, авторнуң талазындан тывыңгыр уран арганы ажыглааны дыка таарымчалыг. Ол болза, Дажыманың-даа, Сам-

бажыктың-даа бот-боттарының дугайында бодалдарын биске ажыдып көргүскөш, оларны номчукчуга улам чоокшуладып турары.

Ону көөргө мындыг. Дажыма эжиниң дугайында: «Шак мындыг эзир оглу бо өртээлге буукпас аргажок. Харын-даа ужур эдерип билир-дир ийин. Бир эвес чөрүүлөп булганы бээр болза, мону шыдаар күш-даа турбас эр-ле болгай». Самбажык өнүүнүң ол сөстөрүн сөөлүндө барып чангыс эвес удаа бадьткаар-даа. А амдыызында ооң буугуп-муңчулуп-даа чорууру чөп. Ынчангаш харын каян арга-сүмөлиг эжи Дажыма чедип кээрге аңаа: «Сени көргөш, сеткилим серген, эр чүрээм кованнай бээр-дир. Менээ көөрдө үжүк-бижектиг, караң ажык, чонунга чөптүг бараан бооп, албанның оруунда чоруур болгай сен. Эки, бактан көргөн, билгениң чүл, хөөрөп көрөм?»— дээн айтырымы анаа бир сонuurгал эвес, а Дажыманы бодундан артык хөйну билир кижги кылдыр көрүп турарын херечилеп турар. Ол черле чөп. Дажыма шынал-ла чеже-даа чангы-хүндү эрге-дужаалдыг болза, чонунга эн-не чоок, ооң хилинчек човулачы дээш, «хөрээндө изиг хөрлээ хып чоруур», а эргет-теннерин көөр хөңнү чок болгаш самбажыктарга каттыжып киргеш, үжүк-бижик билери-биле эрге-дужаалының ачызында тура халышкан эш-өөрүнүн «караа, кулаа болуп», алызы барып харын-даа оларның идеялиг баштыны, сүмечизи, эң серемчилелдиг хартаачыларының бирээзи апаар. Авторнуу-биле алыр болза, Дажыманың-даа, Самбажыктың-даа бодалдары ырак, олар бир шагда чоннун хосталгазы дээш демисежиң чораан Амыр-Санаа маадыр дег болурун күзөп-даа, ындыг маадырларның бөгүндө херектиин билит-даа турарлар.

Шак ынчалдыр хосталгаже чүткүл, удурланышкынының хөөнү улам хөрлээлеп, кайгалдарны ажык хөделишкынче чайгаар киирип келир. Олар ам шынап-ла «өвүрдө өжээни, арыда адаанын» негээриниң эле базымын кыдыл, Хемчиктиң Даа, Бээзи ийи кожуунун хоозурадыр соруп чигген, «дүп чок аастыг» Моолдуң Сорукту-Хаан аймаанче баштайгы шураашкынын кылырлар-даа. Ажык-биле алыр болза, Сенгин чангыдан эгелээш Базыр ноян, Дугар даа, Сорукту хаанга чедир кымнарыл ол? Дажыманың бодалдарындан алыр болза, «дөмей-ле оорлар, үптөкчилер». Ону чүгүлө хойлууга өмээржиң алгаш, ажык-чарлыгы-биле кылып турарлар. Ынчангаш харын кайгалдарның бир чыгып келген черинге Самбажыктың «Чарлыг оорда яла чок» дээни ышкаш олар ынчап турда, бис чоонган бис, эки аъттардан мунгаш, эр соруу-вус көргүзүп, Сорукту хаан аймакче аъттаныпса чүл?!— деп кыйгы салып турарының чылдагааны-даа ол.

Самбажыктарның шак ол кайгал чоруу сөөлүндө барып даштыкы-даа, иштики-даа дарлакчыларның боттарыңче дорт угланыр. Олар ноян, дүжү-меттерниң шаажылап кылыр дээш белеткеп алган турлаанче халдааш, ында бектеттирген эш-өөрүн хостап ап, «тос эриниң» бир одаан ынчаар өжүр шаап, бүгү Тываны чагырган амбын ноянның шииткекчилерин тарады сы-вырарлар. Оон ынай кайгалдар улам дидим хөделип, ам мырыңай Бээзи ко-жууну моолдан кээп чагырып турар Сагаан ноянны бодунуң өргээзинден

барып тудуп ап, Кара-Дагның Оргу-Шөлге эккеп байысаап турарлар. Ол шагның ёзузу-биле алыр болза, оларның бо үүлгедии, бир-тээ дээди эрге-чагыргаларга дорт удурланып «хол четкен» болганда, кончуг дидим бизым, ооң-биле кады төре херээнге дойнашкан баш муңгаш, айбылдыг, харын-даа өршээл чок херек. Ынчалза-даа самбажыктарда чаныш-сыныш чок:

Холун сунуп хүлүтпес бис.

Чаагын дөгөп, кактырбас бис.

Хоойлудан кортпас-даа бис,

Холун сунуп хүлүтпес бис —

Самбажыктарның шак ынчалдыр сөөлүнде барып, «Оргу-Шөлдү элбук кылып, Кара-Дагны шивээ кылып» хоойлудан кортпайн, чагыргадан чалдан-майн» озалааш, шөлөөн черге аал-бажы-биле аңгыланып барып хонуп элганы ол шуут-ла ажык-чарлыг удурланышкын, оон-биле кады хосталгаже чүткүлдүң илэрээшкини. Олар «Кара-Даг «шивээзинге» шак ынчалдыр дедир тепкеш туруп ап, Даа, Бээзи ийи кожуунда тергиидээн күш бооп турга-даа, дошкун атка кирген Базыр ноян, эң дерзин, араатанзыг Сенгин чаңгы дөг, холга кирген өжээтилерин хоойлу-дүрүм чок эттеп-эридеп, кижизис эвес үүлгедиглер кылбайн турарлар. Черле ынчаш «Алдан дургуннарны» чеже-даа оорлар, дургуннар деп, ат-алдарын карарты басып, истеп-сүрүп, эрин-шаагайга чыгап турза, олар дөмей-ле кижизиг чоруун оскунмайн, эткен аксынга ээ болуп артып каан турарын чаңгыс эвес удаа көөр бис.

Бо дугайын чугаалап тура, чогаалчының талазындан самбажыктарны эмин эрттир маадыржыдып, өрү хөөретпейн, а ол үениң аайы-биле, бир-тээ олар эт-малын, өнчү-хөренгизин мөлчүдүп турар болганда, чажызы-биле барып алымнап, оорлап алыр чорукка чыгаттырып турганын чөптүү-биле айыткан. Ол харын чоннуң удурланышының хөделишишкининиң эге бизымнары дээрзин үстүндө чугаалаан бис. Ынчалза-даа кайгалдар адыр-чыгар-даа болза, өйүң билир, оларда Ажык-Карак, Сенгин чаңгы кезек дег эмин эрттир алыксак-чиксек чүве чок (кайгалдар ынча арт-сынны ажылдыр чоруп келгеш, өжээгизи Сорукту хаанның дүк-түмө чылгызындан, аразында дугурушканы ёзуугар, чүгө эр малдар, «эзер аъттары» чара сывырып алгаш, богба, чаваа, кулуннар белерге дегбес болгайлар), а чылгы кадарчызы аныяк уругга кандыг-бир черге-биле хол чедер хамаанчок, ону дуңмазынып, амаа харын-даа кайы-даа талада бай, ядыы деп чүл дээрзин тайылбырлап, эптиг-чөптүг чарлырлар.

Шын харын, төөгү талазы-биле алырга «Алдан маадырларның» көшкөк талазы улуг сорулгалар орнунга кайгалдаашкын оруу-биле өш-өжөөн сүр-жүрү, эрге-чагыргага, чижээлээрге («эки ноян, беттуң кижизин олуртур» дээн ышкаш) бүзүрээр чоруктуң турганы болгаш черле ынчаш масса чонну хаара туткан шийтпирлиг, чаңгыс аай сорулгалыг хөделишишкиннер чок турганында деп санаар бис. Ынчалза-даа кулданыгга, базымча-дорамчылаалга удур олар боттарынын билир шаа-биле, ук үениң байдалының хире-чергежи-биле ргаан-

бодалының, чүрэниң сөглөп бергени-биле «тутчур, хөделир. адаан-ажээн негээр» деп шиипирлеп алганнар болгай.

Маңаа база бир барымдаалап көргү дег чүүл, бо шимчээшкинни мур-нунда-ла кажан тыва улус чаңгыс чон кылдыр каттыжып, нация кыдыр хевирлеттинип турган үеде, ада-өгбелер дамчып келген бады даңгырак бээр чорук, ангы-ангы аймактарны каттыштырарыңа дыка улуг салдарлыг турган хире. Оон ангыда, ол чорук тыва аймактарның чаңгыс эвес удаа дайын-чэага киржип чораанын херечилеп, чоннуң угаан-медерелинге тураскаая бооп артып каап, даңгырак хевиринге-даа чедип келгени чадавас. (Маңаа шии-чээчи, чогаалчы, эссеист В. Чивилихинниң тыва аймактар Чингис, Батый хааннарның дүк-түме аг-шеринниң мурнуку отрядтарыңа чоруп, халыкчы «чыда, селемези» бооп чораан деп, төөгү Ёзугаар бадыткаанын сактып болур) Романда Самбажык боттарын «шокар шериг» деп адаан чери база бар, оларның ырларында, чугаа-домаанда «оңгу, шимээ, мези, хылыш, доскуул, хайгыыл» дээн чижектиг сөстөр ол дугайын херечилеп турар. Шыкып-ла чоннуң дылында «мергээ кирген мези тудар. чыгаанга кирген хылыш тудар» азы «Хылыш туткан сенде бе. кымчы туткан менде бе» дээн ышкаш үлегер домактар ам-даа бар. Бо бүгүнүң база бир бадыткалы «алдан дургун» кайгалдарның Кара-Дагга бектенгеш турупканы, Самбажык биле Дамыма баштады озалааш ол черни ээлэй хонуп алганы. Хосталганың айдызын ам-запкан кайгалдарның чугаа-сооду безин омак-сергек апарган, оюн-тоопказы, ыры-шоорунда бөгүнгү өжээни илереттинген:

Алды-Баштыг Кара-Дагга
Алдырбас бис, туттурбас бис.
Ажап-чилби Сеңгинчикти
Аңнап каар бис, эндеп каар бис.

Тура соруунуң быжыгып турары, дүжүп бээр хөөн чогу, даяртагы хуаге ынананы:

Моон үнзе тывылбас бис,
Моол, Алтай кире бээр бис.
Дургуннапса, туттурбас бис,
Тумат чурту кире бээр бис.

Чогаалдың дээди кульминациязын «Кара-Даглар, Оргу-Шөлдөр» деп эгеде бердинген деп санап болур. «Алдан дургуннар» чогу-на манса хосталганың амдан-сүүзүнүн кезек үеде көрүп, Сагаан ноян холга көргөн болганда, Хемчиктиң нояны «дошкун» Дугарны база тудар, ооң биле Даа. Бээни ийи кожуунуң улуг чыыжыңа кайгалдарның кырыңа диргелген хей шамны үзе шиипирер, хоржок болза, туюлунга чедир ачыр-дачыр тутчур дижиң, бады-даңгыраан бот-боттарыңа бержиң турган үези-даа ол.

Ийет, бады-даңгырак. Чогаалдың ниити идеялиг утказындан азыр бол-за, самбажыктарны каттыштырып турган база бир бедик сүлделиг чүүл,

үстүндө чугаалаанынвыс дег, эр кижиниң эткен аксынга ээ болурунда, аас даңгыраан сагырындан аңгыда, ол сүзүглелди «чыгаанга кирип» бадыткаары. Бурунгу өгбелерден чедип келген бо чанчыл ёзугаар дайынчы чепсекке даңгыраглап, аксы-сөзүн берген соонда, ону черле бузуп болбас. Оон чайлаар болза, эң бак үүлгедигни кылганы ол, кижн болур бедик сүлдезин оскунганы. ат-аяалгазынын өлгөни ол. Ынчангаш эр кижиниң даңгыраа — керткен ыяш. Ол кажан-даа балалбас. Ону үрээр болза «октуг боончү аксындан баар, чадиг бижектин безинден баар, керткен ыяшка астынып өлгөни дээр».

Чогаалчы бо бодалларын төнчүзүнгө чедирбээни дыка харааданчыг. Бодот көөрге, кажан «алдан дургуннар» Кара-Дагга турлагжып ап, чартык шеренжиткен хевирниң ёзу-чурумун тургузарын оралдажып турган үезин (улаустун чугаазындан алырга, ок-боону безин олар «орустан садып ап», доскууу, хайгыыл бараадыгларынга берип каар турган) чогаалчы тускай биживер сорулгалыг турганы чадавас. Ол дугайын «Кара-Даглар, Оргу-Шөлдөр!» деп эгеден база кажан самбажыктарны дүжүп бээринче албадаар, көгүдөр сорулга-биле чедип келген Сенгин чаңгыны «тос чыгаанга кииргеш салгав» дээн элдээртигден эскерип болур бис. Черле ынчан, хөй планиг бо чогаалда чамдык эгелер, хөй-хөй эскериглер чүглө эге сомазын алгаш катап эргип кээр дээни-биле ындыг хөгжүлдө албайн, ара соксагылаан. Бо дугайты номнуң тургузукчузу Эдуард Донгактың ук чогаал доостукмаан болгавда ооң композициязын, сюжеттиг тургузуун ындыг-мындыг дээри берге дээри-биле чөшпээрешес аргажок. Харын ооң ужун боор, чогаалдың дылын, ылангыя маадырларның чугаалажыг сөстөрүн ол-бо үзе үнелээри база берге. Бир талазында маңаа үениң байдалының аайы-биле, ылаңгыя диалогтарга эрч сөстөр ажыглаттынары чугаажок, ийи талазында ам-даа чыыра соп, чедир хөгүлаа дег черлер база таварышкылаар. Автор ону эдип четтикпээниле ол турган-дыр ийин.

Ак чогаалда кирген херээжен омур-хевирлер дугайында чугаалажып көрөми. Олар романда база бир кол черни ээлеп турарлар дизе частырыг болбас. Степан Арбаановичиниң талантызының база бир онзагай талазы ыйнаан. ооң кайы-даа чогаалдарында херээжен омур-хевирлер дыка ханы көргүстүнгөн, оларның аажы-чаңы, иштики делегейи кончуг шын эскертинген болтулаар. Бо романда база ындыг. Базындырган Тываның херээжен чону «алдан маадыр» акылары-биле кады бажын көдүрүп, оларның чөлтүг демиселен ыры-шоорунга, оюн-тоглаазы-биле деткип, боттарыны-биле болчуп, харын-даа шуут киржип турарын ылаптыг, бүзүрөнчиг кылдыр көргүскөн. Ол дээрге ынчангы тыва херээженниң омур-хевирин, аажы-чаңын эрес шудургу, оптуг, омак, өде-чара Шевермааның эрге-чассыг, орлан-шогаа уруу Даринаның сурунда сиңир домнап кааны-дыр. Ол дээрге эргим, шынчы, уян, кээргек, ынчалза-даа «кадыгланза хая-даш дег, чымчактанза чычымы торгу» дег херээжен эшке чогаалчының мөгөйгени, хүндүткелдиг сөзүн сөглээни-дир.

Сурагыг чогаалчы В. Ян (Янчевецкий) төөгүлүг романнын тургузуп тура: «Фантазия чокта төөгү турбас» деп чугаалаан. Степан Сарыг-оол шак

ол шыны бодунуу-биле билип, Шевермаанын болгаш Даринаның омур-хеви-рин бодап тургусканы-биле бадыткап шыдаан. Мында онзагай чүве чүл дээрге, кадыг-дошкун, эриш-шаагайлык ол үеде херээжен чон безин адаанчы-ларның баш муңгаш, ынчалза-даа чөптүг херээнин уjur-утказын билип турар кылдыр шын көргүскени, ол харын каш санныг кайгалдарның эвес, а бүгү чоңун удурланышкынын херечилеп турар. Ол бодал Шевермаанын, Даринаның омур-хевири-биле бадыткаттынган-даа.

Автор Шевермааны самбажыктарның чартык чажыт байдалда турар болчукчузу кылдыр тып-даа көргүскен. Окпан-чикпен чангыг, овуузуунуң сурун эрес кыс Шевермаа шак ындыг рольга тааржыр-даа. Даа кожууннуң ноюн, дүжүметтериниң каас-коя идик-хевин быжып, даарап берип турар бол-гаш оларның өг-бүлезинге хостуг кирер аргалыын Шевермаа билдилиг ажыг-лап турар. Херек апарганда кандыг-даа дүжүметтиң азы оларның кадайла-рының бажын дескинди чачнап туруп, «алданнарга» хамаарышкан чажытты билдире апар. Ааскыр-сөскүр, өле-чара Шевермаага хоруглуг черлерже безин кире бээр чайлык, элдээргиг чугаа дузазы-биле «кара өгдө» бектеттирген эш-өөрүңге чугула медээлерни дамчыдып берип, бар-ла шаа-биле дузалажып, турар, а бир эвес уjur таварышса, «алдан дургун» акылары-биле амы-тыны тулуш, чоңунуң чок дээн эр соруктуг кыстарының бирээзи. Романның база бир кол каадырларының бирээзи Араажы-бижээчиниң «Хемчиктиң кызын аар! Эр турган болза, бистиң Хемчик кайгалдарын ылап баштап шыдаар баш бо-дур ийин. Бажында угаанын көр, чүрээнде одун көр» дээн сөстери-биле автор Шевермааны биске улам чоокшуладып турар.

Дөң эвес демиселге «алдан дургун» чеже-даа бастырза, оларның чөптүг херээ ажы-төлүңге уламчылап чурттаар дээрзин Даринаның омур-хевири-биле автор номчукчуга көргүзерин оралдашкан. Олар ынчаар болдунган-даа. Ийет, Дажыма-даа, оон экер-эрес эш-өөрү-даа хосталганың херээ дээш бажын са-лып, шаажылатканын, ынчалза-даа амыдырал оон-биле төне бербээн, өжөөн-килед өже бербээн дээрзин Даринаның омур-хевири биске сөглөп турар. Ол шыны-ла ындыг, Даринаның бичин-даа бол биске көстү хонуп кээри, дүмбей караңгыда хензиг отчугаш чырыш дээни-биле дөмөй. Чаа-ла чалгын херип, өзүп орар аңгыр дег чаптанчыг чараш, өл хаак дег эвилем-ээлдек, адазының чассыг уруу Дарина херек апарганда эвес, шоваалак, адазы Дажыма дег кадыг шынгыг апаргылаар. Самбажыктар, дажымалар чеже-даа бастырза, оларның соонда артып каар салгал ол. Ол салгал кажанда-даа ундаравас, омак, хөглүг Даринаның омурунда сиреттинген, ол салгал Кара-Дагнын бажындан төрөөн чуртунуң делгемнерин харал ора. Амыр-Санаа дег хостакчы болур даңгыраан берип турар анык оол Сорукпай ол.

Долу эвес, доостунмаан, ынчалза-даа хосталга дээш демисежип чораан ада-өгбелеривистиң омур-хевири ажыдып бергени-биле биске эргим болгаш үнелиг бо улуг чогаалдың бар эгедери безин номчукчуга хөйүк берген, хөйүк сөннөөни чугаажок. Чогаалды төндүр номчупкаш, персияның улуг шүлүкчүзү Саадиниң:

Үжен чылда өөренип,
Үжен чылда черлер кезип,
Үе менээ четчир болза,
Үжен чылда бижир ийик мен —

дээн сөстери сагышка кирер, Чогаалчывыска ындыг үениң артпайы барганынга хараадавас аргавыс чок. Ынчалза-даа номну төндүр номчупкаш, боданып олургулаарга, чырык хөөн, чырык сеткил кижиге артып каарында база ужур-ла бар.

Ийет, самбажыктар-биле кады төрээн чуртувус, төрээн чонувустун эрткен төөгүзүн баккылап, ада-өгбелеривистиң салым-чолунга онаашкан караңгы дүмбей үелерни олар-биле кады чурттап эртип-даа хосталганың чаагай айдызын кады амзап, дөскөл чок экер-эрестер-биле кады кизиредир тутсуп-даа турган дег болдувус. Бо-ла бүгүнү бодап келгеш, амгы үе-биле денней көрүп, төрээн чонувустун чанчылдарының байлак-чаагайын, адыг-чарыжының хөглүг-сүрлүүн көрүп, магазынып ора, «чок, ындыг чон кажан-даа өлүп төнмес, төөгүдөн чиде бербес» дээн бодалдар сеткилге төрүттүнер. Ынчан чамдык эштер дег, дуу кандыг-бир чер кезикчизи кижиниң «Тыгалар, урялхайлар өлүп төнериниң, чоорту бойлаарының кырында келген улус-тур» — дээн «өттүр көрүүшкүнүн» хей чулчуруушкунун чижекке алыр кижилерге катчыр хөңнүн чок апаар.

Ийет, чонувустун төөгүзүндө караңгы үелер хөй, базымча кулдуузыгны, эрге-медел чок чорукту ол чурттап эрткен, аш-чутту, аарыг-хамчыкты көрүп эрткен, ынчалза-даа ол бүгү халаптарның соонда катап бодарап, кижы болур оңун, омур-бүдүжүн, ада-өгбелериниң ыдык сүзүүн, чанчыл-сагышталарын салбас дээш, бар-ла күжүн үндүрүп чораан. Тыва чонун өлүп төнерин өштөн чораан ындыг чулчурукчуларга «чок, ада-чуртунга, ие черинге, оран бойдузунга ол хире ынак, ол хире бердинген чон ол бүгүнүн ээзи болур эргезин кымга-даа дүжүп бербес» — деп харыылаксаан келир. Ындыг-ла хөртүү төнгөн, хөөгө чыгаткан болза, бистиң ада-өгбелеривис канчап төрээн чонунун хосталгазы дээш дайзыннар, дарлакчыларга удур каш катап тура калчып, дең эвес-даа бол, чөптүг демиселче көдүрлүп чорааннарың? Карангы бүдүүлүк, каржы-дошкун шак ол үеде безин экер-эрс самбажыктар, өткүт угааныг, бижик-биликтиг дажымалар, араажылар канчап тыптып келгилээниериал?

«Алдан дургунну» номчуп дооскаш, үстүндө саалдынган айтырыгларга харыыны ап, шак ол харыы чогаалдың ниити идеялиг утказындан үнүт тура-рынга улам бүзүрээр бис. Доостунмаан-даа бол, кижиниң сонуурагалын хайныктырып, бодалдарын дүвүредип, сеткил-сагышты дүймедип, хөлээдин кээр ындыг күш, ындыг сүүзүн чогаалчывыстың сөңүндө бар болганы өлдүр деп сөглээр ужурлуг бис. Ынак чогаалчывыстың чонунга бараалгаткан сөөлгү белээ — «Алдан маадыр» өгбелеривистиң ыдык төөгүзү аравыска мөңгө чурттаар.

Антон Коваевич Калзаң

Тыва эртем болгаш чечен чогаал эгиттинмес чидиригге таварышкан. 1990 чылдың декабрь 22-де үр эвес аар аарааш, 61 харлап чорааш, сураглыг тыва эртемден болгаш критик, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин кижигүнү Антон Коваевич Калзаң мөчээн.

Антон Коваевич Калзаң 1930 чылдың апрель 5-те Каа-Хем районнун Коштуга арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1953 чылда Ленинградтың Күрүне университетинин Чөөн чүк факультетин дооскаш, ТДЛТЭШИ-ге ажылдап эгелээн. 1962 чылда А. К. Калзаң «Тыва драматургияның тургустунганы» деп диссертацияны камгалааш, филология эртемнеринин кандидады эртем чадазын чедип алган.

А. К. Калзаң — тыва литератураның, улустун аас чогаалынын баштайгы очерктеринин автору болгаш редактору, «Амыдырал болгаш литература», «Тыва литератураның амгы үеде чугула айтырыглары» деп номнарны парлалгага үндүрген. Н. Гогольдун, А. Толстойнун, В. Распутинниң чогаалдарын тыва дылга очулдурган. Тыва школадарга литература болгаш аас чогаалынын программаларын чогаадырынга болгаш редакторлаарынга идепкейлиг киржип чораан.

А. К. Калзаң — 30 ажыг эртем ажылдарынын автору. Тыва тоолдарны, ырларны, үлегер чугааларны, тывызыктарны чыып бижиир, тускай номнар кылдыр парладыр ажылга улуг

үлүүн кириген. Хөй эртем командировкаларынын, бекведени-
ларынын киржикчизи, тоолчуларнын беш слёдуун органи-
закчызы, ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал шыгжамырынын үндэзи-
лекчизи.

А. К. Калзан бодунун бүгү билиин, дуржулгазын аныяк
салгал-биле харам чокка үлежин, кадрлар белеткөөринге
болгаш культура-чырыдышкын албан черлеринин күн
бүрүдө ажыл-чорудулгазынга улуг дузаны кадып чоразы, тыва
эртемниң сайзыралынга төлептиг салышкыны кириген.

Хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдааны дээш А. К. Кал-
занга Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдикчызы
деп хүндүлүг атты тывыскан.

Салым-чаяанныг эртемден болгаш критик, шыны эш,
сагыш човангыр кижиге амыдыралындан чарылган.

А. К. Калзанның чырыткылыг тураскаалы бүгү тыва чо-
гаадыкчы интеллигенциянын чүректеринге кезээ мөнгөдө артар.

**Ю. Л. Аранчын, А. А. Даржай, Ч. Ч.-Д. Ондар, Н. С. Көнгөр,
М. С. Хомушку, М. Б. Кенин-Лопсан, С. В. Козлова, К. К. Ку-
дажы, Ч. Ч. Куулар, Н. Ш. Куулар, Д. С. Куулар, Ю. Ш. Кюн-
зегеш, В. Б. Монгуш, З. К. Нүрсат, С. М. Орус-оол, М. К. Өл-
чей-оол, Г. И. Принцева, Д. Д. Сарыкай, З. Б. Самдан, В. С.
Салчак, И. Ч. Салчак, В. С. Серен-оол, О. С. Сувакпит, С. С.
Сүрүн-оол, Е. Д. Танова, А. К. Үержаа, А. Ф. Емельянов, М. А.
Хадаханэ.**

ДОПЧУЗУ

Тоожулар, чечен чугаалар

Кызыл-Эник Кудажы. «Уйгу чок Улуг-Хем».	
<i>Романдан эгелер</i>	3
Монгуш Кенин-Лопсан. Дайзын уруу.	
<i>Романдан эгелер</i>	19
Шомаадыр Куулар. Чиргилчинниг оруктар.	
<i>Тоожудан эгелер</i>	34
Михаил Дуянгар. Кандыг хайга алыстың, оглум?	
<i>Чечен чугаа</i>	55
Амур Хоюгбан. Чуржу. <i>Бичи тоожу</i>	69
Василий Монгуш. Дорала. Майгың. Өрелиг кижик	82

Шүлүгтер, шүлүгмөлдөр

Юрий Кюнзегеш. Аңчы болгаш кадарчы кыс. Чаяаттыңган шагың ынчан. Почтачы. Инек. Чулчурукчу	92
Олег Сувакпит. Былар. Аргалар ызы. Аңнар ызы. Каттар ызы. Хемнер ызы. Ховулар ызы. Дээрниң ызы. Черниң ызы. Кижилер ызы	100
Куулар Черлиг-оол. Ырларында чурттап чоруур	105
Монгуш Доржу. Шүлүк: бижип олурумда. «Боду уунда ыгла-вышааң...».... Хөөң. Болчагга. Айдың дүне. Даяңгыш. Кежээки бодал	106
Николай Куулар. Хоорайда эр чурттап чоруур. <i>Шүлүктээн тоожулал</i>	109
Октябрь Туңоол. Кыйгы. «Чалданыг чок оккур-дүргөш шак бо үе...»	118
Эдуард Мижит. Бүрү. Кежиг	120
Серээ Хертек. Очалаңның даңгыназы	121
Салчак Сарыг-оол. Амыраар мен. Шуурган. Кышкыг кежээ. Чурттап чор мен	123
Найыралдың херээнге	125
Федор Потылицын. «Астыг аяң-шынааларга...» «Аллагагар куу хыраа шыпкан...» Кыштың бүдүүзү. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	126

Херээжен чогаалчылар хүрээлеци

Екатерина Танова. Дүвүрээзинниг чалымы назын. « <i>Дошун чылдарның чазы</i> » деп тоожудан үзүндү	128
---	-----

Артык Ховалыг. Эки хамаарылга. <i>Шоодуг</i>	140
Светлана Козлова. Настя. <i>Очул. А. Ховалыг</i>	144
Мариям Рамазанова. Улуг-Хемим. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	145
Зоя Намзырай. Тоолзуг чараш Тожу чедир. Сеткилдиг ыры.	
Самагалдай чечээ боор сен	146
Эмма Цаллагова. Чарлып тура. <i>Очул. Э. Кечил-оол</i>	148
Людмила Санчай. Ынаамга. «Четкер-аза оранын мээ дөгөзө- даа...» «Хая көргөш: «Ыңай бар!»— дидим...» Чырык биле көлөгө.	
<i>Очул. М. Доржу</i>	149
Галина Принцева. Хадыыр-сарыг. <i>Очул. К. Натпий-оол.</i>	
«Акжыл: соок кыш...» <i>Очул. А. Ховалыг</i>	150
Саяна Өндүр. «Чуртталганың шапкынынчс...» Кежээки чал- барыг. «Кулунчак дег тенек чаш шаам...» Часкы чагаа:	
<i>Очул. Н. Куулар</i>	151
Раиса Тамбы-Сюрюн. «Сеткилимиң дувүрелиң алаактырып...»	
«Чалар оттуг одаам болдуң...» «Хылдың кыры...»	153
Сарра Куулар. Авам чагы	154
Чойганмаа Монгуш. Шүлүкчү. Карактар. Сылдыстар	155
Елена Вады-Мөңгө. Хоочун малчын Адаш Чымановца	
<i>Иргит</i>	156
Чымыс Адыг-оол. Аллеяда чурук	159

Критика болган библиография

Чулдүм Чап. Аравыска мөңгө чурттаар	165
---	-----

Литературно-художественный альманах

Улуг-Хем, № 76

На тувинском языке

На 1-й странице обложки

Цветной слайд *А. Л. Фурманова.*

Редактор *А. У. Күжүгет.* Художественный редактор *М. Ч. Чооду.* Тех-
нический редактор *А. А. Чернова.* Корректоры *Биче-оол Г. Н.,*
Монгуш З. К.

Сдано в набор 30.10.90. Подписано к печати 22.03.91. Формат
60×84/16. Бумага тип. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая.
Физ. печ. л. 11. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр. оттисков 10,4. Уч.-изд. л. 9,94.
Цена 1 руб. 50 коп. Тираж 10000 экз. Заказ 764. ТП 1991 г. Тувинское
книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щегинкина и Кравченко, 57.
Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 Кызыл,
Щегинкина и Кравченко, 1.

1 р.50 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**